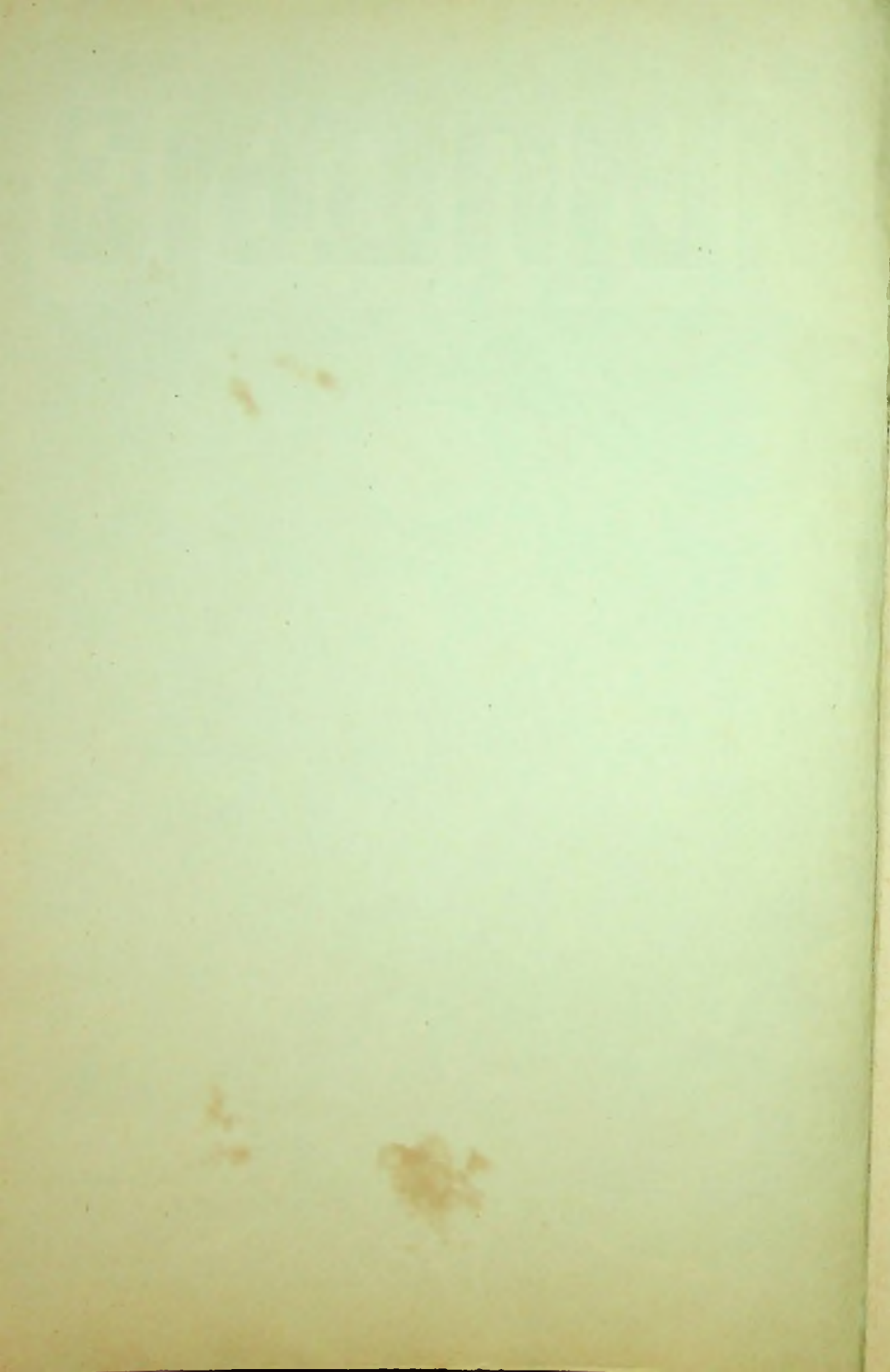

ИЫІЛДЫІЗ

6

1987

ЙҮЛДҮЗ

ЭКИ АЙЛЫКЪ
ИЧТИМАЙ-СИЯСИЙ
ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДНИЙ
ЖУРНАЛ

Озбекистан ССР Языджылары бирлигининъ органы

6

1987

Ноябрь

Декабрь

СЕКИЗИНДЖИ
СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ

Баш редактор

Айдер ОСМАН

Редколлегия:

Шамиль АЛЯДИН

Сервер АРИФОВ

Аблязиз ВЕЛИЕВ

Аскъад МУХТАР

Борис ТИХОМОЛОВ

Зарема ТРАСИНОВА

Нузет УМЕРОВ

Миад ХАКИМОВ

ЧЕРКЕЗ-АЛИ

(баш редакторнынъ муавини)

Урие ЭДЕМОВА

Месуль секретарь

Риза ФАЗЫЛ.

Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты

МУНДЕРИДЖЕ

УЛУ ОКТЯБРЬНИНЪ 70 ИЫЛЛЫГЪЫНА

Октябрь гъаелерининъ амелий ифадеси	3
САФТЕР НАГАЕВ. Баба мандатынен. Весикъалы повесть	8

ОКТЯБРЬ СЕНИНЪ ТАЛИИИНЪДЕ

УСНИЕ СЕЙДАМЕТОВА. Буюк къоранта	26
--	----

ЯНЪЫ БААРЪ, ЯНЪЫ ЭЗГИ, ЯНЪЫ САЗ...

АСАН ЧЕРГЕЕВ. Иыл дёнюми	33
УМЕР ИПЧИ. Кимден ярдым	33
БЕКИР ЧОВАН-ЗАДЕ. Балтыкъ ялысында	34
АБДУЛЛА ЛЯТИФ-ЗАДЕ. Кунъсизге кунъ	35
ДЖАФЕР ГЪАФАР. Дуйгъуларым	35
ЯКЪУБ ШАКИРАЛИ. Къытга. Къаргъыш	36
МЕМЕТ НУЗЕТ. Койлюнинъ шаны	37
ИЛЬЯС ТАРХАН. Биз денгизджи яшлармыз	37
АБДУРЕИМ АЛТАНЪЛЫ. Кене де.	38
ЫРГЪАТ КЪАДЫР. Октябрь айы	38
ЭШРЕФ ШЕМЪИ-ЗАДЕ. Саба. Тасавур	39
ЗИЯДИН ДЖАВТОВЕЛИ. Къаршымда Ильичнинъ сымасы	40
КЕРИМ ДЖАМАНАКЪЛЫ. Завод геджеси	41
АЙДЕР ОСМАН. Тутушув. Повесть	42
ЛЮЦИАН КЛИМОВИЧ. Маариф хызметинде	75

ЭДЕБИИ КАЛЕНДАРЬ

Федакяр эmekчи	87
АБДУЛЛА КЪАХХАР. Къабирден давуш	88
БИЛЯЛ МАМБЕТ. Анжелита. Поэма	92
МАМБЕТ АБЛЯЛИМОВ. Аят сокъакълары. Повесть	99
НУЗЕТ УМЕРОВ. Чал хораз. Комедия	125
УСЕИН КУРКЧИ. Сёз бирикмелери	136
Янъы китаплар	141

МУЗЫКА

МЕРЗИЕ ХАЛИТОВА. Топ оюны. Нота	142
Авторларымыз акъкъында	144

Улу Октябрьнинъ 70 йыллыгына

ОКТЯБРЬ ГЪАЕЛЕРИНИНЪ АМЕЛИЙ ИФАДЕСИ

Инсанлыкъ аятында янъы девирни башлагъан Улу Октябрь социалист революциясы йигирминджи асырнынъ буюк вакъиасы олды. Арадан кечкен 70 йыл социалистик ичтимай инкишафнынъ аятийлигини, къоджаман имкянларыны даа айдын косьтерди.

Улу Октябрь — совет халкъынынъ битмез-тюкенмез гъурур менбаидир. Русие-нинъ ишчилер сыныфыны, бутюн эмекдарларыны революцион курешке котерген большевиклер партиясынынъ башында Владимир Ильич Ленин булунды. Ленин-нинъ назарий фикери, онынъ къоджаман фаалиетининъ махсулы асырлар девамында яшар.

Улу Октябрьнинъ гъаелери совет халкъынынъ бугунъки несилининъ ишлеринде девам этмекте. Мемлекетимизде башлагъан ве кунъ-кунден кенишлемекте олгъан гъайрыдан къурув процесси де улу Октябрь гъаелерининъ узвий девамы, амелий ифадесидир.

Бизим мемлекетимиз социализм амельде гъалебе къазангъан биринджи мемлекеттир. Октябрьнинъ гъаелери адамларнынъ мисильсиз ичтимай турмуш эссларыны тасдыкълады. Революцион денъишювлер — социализм къурумынынъ битмез-тюкенмез аят менбаидир.

Социализм къуруджылыгъы процессинде бизим мемлекетимиз къоджаман икътисадий ве ильмий-техникий имкянларгъа малик къудретли индустриаль мемлекетке чевирильди. Октябрь революциясынынъ гъалебеси эмек адамыны реаль укьукълар ве сербестликлернен теминледи. Совет акимиятини — халкънынъ озю иджат эткен девлет аятынынъ демократик шекилини тасдыкълады. Совет сиясий системасында демократиянынъ ве халкъ тешеббюсининъ этрафлы инкишафы ичюн бутюн имкянлар бар.

Октябрь революциясы бизим мемлекетимизде миллий меселени чезювнинъ эссларыны мейдангъа кетирди. Совет акимияти йылларында халкъларнынъ тенълиги, къардашлыгъы ве эмекдашлыгъы амельге кечирильди. Бутюн республикаларнынъ икътисадияты ве медениети юксельди. Социализмнинъ къазанчларыны эр анги телюкелерден къорчаламагъа азыр тургъан екяне совет халкъы мейдангъа кельди. Миллий мунасебетлерни мукеммеллештирюв, эр анги джанлы иш киби, янъы проблемаларны, янъы вазифелерни огге къоя. Олар лениндже миллий сиясет принцип-лери эсасында миллий меселеге токьунгъан эр шейге мукъайт мунасебетте, эр анги миллетчилик ве шовинистик корюнишлерге амансызлыкъ рухунда чезилелер ве илериде де чезилежеклер. Мемлекетимиз эр бир миллет ве халкънынъ саадетини, бизим бозулмаз иттифагъымызнынъ менфаатларыны козь огюне алып инкишаф эте ве илериде де ойле инкишаф этедек. СССР халкълары къавий достлукънен, социалистик интернационализм ве ватанперверликнен бирлешкендирлер.

Октябрь революциясынынъ тесири алтында джиянда терен денъишмелер олып кечти. Инсанлыкънынъ учте бир къысымы капитализмнинъ бугъавларындан арынды. Социализм джиян системасы оларакъ яшай, инкишаф эте, пекине.

Джианнынъ шимдики ичтимай-икътисадий кыяфети Октябрь революциясы башлагъан тарихий процессинъ кыануний нетиджесидир. Бизим социалистик кыуруджылыкътаки биринджи адымларымызгъа Владимир Ильич Ленин ёлбашчылыкъ япкъан эди. О бугунъ де бизнен: гъайрыдан кыурув процесси партия ве мемлекет аятында ленинде революцион рухны кеттикче терен тасдыкъламакъта. Озюни улу социализм ишине багъышлагъанлар бугунъ бизимнен бир сафта адымламакъталар. Совет адамларынынъ миннетдар хатирелеринде большевизмнинъ кыарама-нане аныанелерининъ темелини кыйгъан, бутюн кыарсамбалардан ве сынавлардан коммунистик идеалларгъа садыкълыкъ рухуны алып кечкен революционер-ленинджилер, Ильичнинъ сафдашлары эбедий яшарлар.

Совет адамынынъ, аскер ве эмекиннинъ Улу Ватан дженкинде косьтерген джесарети бир заман унутылмаз. Социалистик Ватанымызынынъ шерифи ве азатлыгъы огърунда эляк олгъанларнынъ, джианнынъ фашизмден кыуртармакъ ичюн джанларыны феда эткенлерининъ айдын хатиреси огюнде башымызны эгемиз.

Ватанымыз гъает агъыр уруштан сонъ, шеэр ве койлерни йыкынтылар ичинден тиклеген, мемлекетни гъайрыдан кыургъан, оны баштакисинден де кыудретли япкъан совет адамларынынъ эмек джесаретинен, ираде кучюнен ифтихар эте. Биз тарих ёлларындан биринджилер кечмеси керек олгъан бутюн кыйынлыкъларны кечтик. Маниалар бизлерни токътатып оламады. Биз оларны енъмекни огрендик ве енъдик.

Социализм кыуруджылыгъы ходжалыкъ кыарышыкълыгъы ве арбий йыкынтылыкъ шараитинде башланды. Аман-аман отуз йыл девамында СССР джан капитализм сарымында, империализмнинъ тазыйгъы ве шантажы шараитинде бир озю яшады. Улу Ватан дженкинде мемлекетимиз озюнинъ 20 миллион эвладыны гъайып этти, миллий байлыкъларнынъ учъте бир кысымындан марум олды. Чокъ йылар девамында сонъ дередже кергинликте яшамакъ керек олды. Биз даяндыкъ, сынмадыкъ, тюшкюнлешмедик, келеджекке даима умютнен бакътыкъ. Якин бизим яшайшымызны агъырлаштырыджы башкъа аллар да олды. Социализм кыуруджылыгъында ленинде принциплерден ве методлардан тайпынув, партияда ве джемиекте социалистик кыанунджылыкъларнынъ, демократик нормаларнынъ бозулувы, волюнтарджылыкъ янълышлары, фикирде догматизм, амелий ишлердеки инерция пек паалыгъа мал олды. Етмишинджи йылларда ве сексинджи йыларнынъ башларында дургъунлыкъ тенденциялары пейда олды, чезильмеген проблемалар эл чокълашты, социализмге ят олгъан аллар догъды. Партия, бутюн совет халкъы буны ис этти, раатсызланды. Меркезий Комитет бизим бутюн ишлеримизни революцион джесаретнен бурмагъа кыарар берди. Партиянынъ апрель Пленумы туткъан елны эмекдарлар озьлерининъ джан-кыан ишлери оларакъ къабул эттилер. Партия тарафындан тикленип башлангъан озь-озюни тенкъид, сиясетте самимийлик, мейдангъа кельген вазиятти тюзетмек ичюн керекли тедебирлерни ишлеп чыкъмагъа билюв ве оларны аджеле омюрге кечирюв буларнынъ эписи халкъ тарафындан кениш такъдирленди.

КПСС XXVII съезди девиримизни терен, лениндежесине талиль этти, озюнинъ кыарарларында макъсадлар улудыгъыны ве имкянар реаллигини бирлештирди. Съезд буюк сиясий ве ахлякий эмиетке малик акыкъат дерси олды. Огге кетмизге кедер эткен бутюн шейлерге ачыкъ кыймет кесюв-партиянынъ ленинде принципаль позициясыны косьтериджи кучътир.

Озь вакытында Ленин: бизим огюмизде «амелий джеэттен янъы вазифелер тургъанда, бу вазифелерни эда этмек ичюн гуя ернинъ астындан осип чыкъкъан киби янъы кучълер осип чыкъа. Оларнынъ бар экенини даа якъын вакытларда, бурулыш арфесинде кимсе бильмей эди». Бугунъ де ойле: партия ве халкъта даа тюневин белли олмагъан янъы кучълер догъа ве гъайрыдан кыурувнынъ революцион ишине кыошуга.

Бутюн мемлекетимиз арекетке кельди. Энди эр кес янъыджа нефес алмакъта. Джемиетимизде ахлякий муит темизленмекте, рухий аят даа да меракълы, даа да мундериджели олмакъта. Ашкярлыкъ ве акыкъат, тенкъид ве талапчанлыкъ кунделик аятымызынынъ даимий чизгиси олып къалды. Гъайрыдан кыурув девирининъ биринджи мувафакъиятлери ачыкъ корюнмекте. Якин мувафакъиятлерден кыанаатленмек мумкюн дегили. Ишимиз илериде де бойле кетерми, гъайрыдан кыурув процесси токътап къалмазмы, эвельки янълышлар текрарланмазмы? Бунъа къавий гарантия бармы?

Бар! Гъайрыдан кыурувдан бутюн халкъ менфаатдар. Гъайрыдан кыурув процессине бизим партиямыз, амельде озюнинъ янъы вазифелерининъ эдасы эшкъына революцион исрарлыкънен курушмеге икътидарлы экенини исбат эткен, озюнинъ иш шекиллерини ве усулларыны янъыламагъа бильген ве бунъа азыр олгъан партия ёлбашчылыкъ япмакъта.

Кечмишининъ тедебирбесинен, мемлекетнинъ бугуни ве келеджеги ичюн месулиет дуйгъусынен бирлешкен партия ве халкънынъ ынтылувлары, арекетлери бир —

бу исе КПСС XXVII съездининъ ёлу тайпынмадан омюрге кечириледжегине сарсылмаз реиндир. Социализм кзурумында демократизмнинъ этрафлыджа инкишаф этюви — джемиетни кейфиечче янъы севиеге котерювден ибарет олган вазифе мыглакъ эда олунаджагына гарантия эди.

Там ачыкъ ашкярлыкъ, незарет, вазифе адамларыны сайлав шараитинде эмек-дарлар девлет ве джемаат органларынынъ шекилленювине де, коллективлерининъ ишине ве аятына амельде аль этиджи тесир косътере билювлери ичюн эр шей япыладжакъ ве япылмасы керек. Мемуриетчиликтен ве эмир бериджиликтен, керек олмагъан сынъыраавлардан ве ясакълардан възгечмеден, адамларнынъ акъылына ве теджрибесине, оларнынъ ишке девлетче якълашаджакъларына чиновникче ишанмаюв диварыны бозмадан мувафакъиетнен огге джылышмакъ мумкюн дегиль.

Социалистик демократия — бу халкънынъ озь-озюни идаре этюв укъукъынынъ кенишлеvidир. Акъикый демократия озюнинъ манетиндже яратыджыдыр. О месулиетсизликнинъ, демагогиянынъ, баштакълыкълнынъ амансыз душманыдыр.

Октябрь революциясындан сонъ эльде эткен къазанчларымыз гъает буюктир. Лякин девир огюмизге янъы вазифелер къоя. КПСС Меркезий Комитетининъ январь Пленумында къайд этильгени киби, бизим джемиетимиз янъы девирде тераккъият басмакъларындан тез котерилюв боюнджа сынавдан кечмекте. Совет халкъына, Октябрь Ватанына бутюн дюнья бакъмакъта.

Улу Октябрь социалист революциясынынъ 70 йыллыгына багъышлангъан социалист ярышы къыскъа вакъытлар ичинде икътисадиятта муим джылышулар япты, истикъбал ичюн къавий земин азырламагъа ярдым этти. Ичтимай истисалнынъ эр бир иштиракчыи Октябрыннъ 70 йыллыкъ байрамыны эмек бахшышларынен къаршылап алды.

Аятнынъ бутюн аллары ичюн азыр къуланмалар олмай. Барсын, гъайрыдан кзурув бутюн халкъ иджадий лабораториясы олсун. Янъыланув амелиятыны дикъкъатнен ве тенкъидий назарнен косетейки. Джанлы, сербест фикир — тезлештирювнинъ биринджи шартыдыр. Партия даима халкътан огрене. О халкънынъ коллектив фикирини умумлештире, озюнинъ сиясетини кутълелернинъ теджрибесинен тешкере ве халкъ такъдирлеген шейни догъру танымакълны озюнинъ боюн-борджу деп биле.

Къатып къалгъан къалыпларны, алышкъанлыкълны бозмакъ къолай дегиль. Гъайрыдан кзурув ичюн курешмек, гъайрыдан кзурувны къорчаламакъ керек. Бу иште къатиетликнен, исрарлыкълнен арекет этмек керек. Бу федакярлыкъ талап эткен иш. Совет халкъынынъ ирадеси, джесарети, къатиети тарихта дефаларджа сынавдан кечти ве гъалебе къазанды. Шимди де шойле оладжакълны партиямыз эминлик беслей.

Гъайрыдан кзурув — бу сёзнен девиримизнинъ баш макъсады ифаде олуна. Эр бир адамны бугунъ умумхалкъ ишине насыл иссе къошаяткъаны акъкъында, йыллар девамында мейдангъа кетирилген чаналатув механизмини насыл этип кечюв акъкъында тошюнмеге меджбур эте. Лякин, гъайрыдан кзурув — огге джылышувымызда кедр эткен шейлернинъ еписини ред этювнен къанаатленюв дегиль, гъайрыдан кзурув, биринджи небетте, янъы ичтимай анъны, иште янъы усул ве шекиллерни догъурув, демократияны, тенкъидни ве озь-озюни тенкъидни инкишаф эттирюв демектир. Ал-азырада энъ муими, гъайрыдан кзурувнынъ партия тарафындан шекилендирилген принциплерини кунъделик амелияткъа, джанлы ишке, макъсадкъа ве исрарлы эмекке чевирмек, джемиетимизнинъ тераккъият ёлунен огге кетмесине хызмет этмектир.

Бу вазифе эдебият ве санъат эрбаплары огюнде де тура. Бу саада чокъ ишлер ялмакъ керек. КПСС Меркезий Комитетининъ январь (1987 с.) Пленумында къайд этильгени киби, дургъунлыкъ идеологиясы ве психологиясы медениет, эдебият, санъат саасында да корюльди. Бедий яратыджылыккъа къыймет кесюв ольчулери денъишти. Нетиджеде, джиддий ичтимай-ахлякий проблемалар котерильген, реаль аятий коллизиялар акс эттирилген эсерлернен бир сырада инсаннынъ анъына да, юрегине де бир шей бермеген, кзуру сафсаталардан ибарет олган тюссиз ве дадсыз эсерлер де басылып чыкъты.

Гъайрыдан кзурувнынъ муим вазифелеринден бири шундан ибарет ки, эдебий муитни сагъламлаштырмакъ, эсерлернинъ гъаевий-бедий севнесине бакъып къыймет кесмек керек. Языджынынъ имкянары толу дереджеде ачылмасы, онынъ граждaнлыкъ, ичтимай фааллигининъ там дереджеде корюнмеси ичюн шараит догъурмакъ керек. Гъайрыдан кзурув бедий эсерлернинъ севнесини, бедий эдебиятынъ ичтимай ролю артмасыны, партиявийлик ве халкъчанлыкъ принциплерининъ теренлешмесини, социалистик реализмнинъ теренлештирилъмесини ве илерилетилъмесини талап эте.

Демократик янъыланувнынъ тазе еллери языджылар тешкиятларында да эсмекте. Китап нешир этюв иши толусынен иджадий союзларнынъ имаесине кечти ве бу саада эр бир меселе коллегиял суретте аль олуна. Редсоветлернинъ ве редкол-

легиаларнын роллери, консультантларнын, такъризчилернин месулиетлери арттырылды. Эдебиятнын кучю шунда ки, о озюнин иждадий ынтылуварыны догърудан-догъру халкънын арзу-истеклеринен багълагъан совет язъджысынын янъы типини шекиллendirди. Буюк шаир «Къуванам мен — меним бу эмегим республикамнын эмегине къошулгъанычюн» деп язгъанда, о сатырларнын ифаде кучюни дегиль, озюнин джиянда биринджи социализм девлетинин къуруджылыгъы ишине алякъадар экенини назарда туткъан олса керек. Бугунде-бугунь, революциямызнын 70 йыллыгъы байрам этилеяткъан куньлерде, бизге совет эдебиятынын классиклеринден, Горький ве Маяковскийден, Шолохов ве Алексей Толстойдан, Фадеев ве Твардовскийден, оларнын акыкый граждaнлыгъы ве партиявийлигинден, оларнын джемиетнин дикъкъат меркезинде тургъан муимден-муим проблемаларны котерген аджайип эсерлеринден огренмеге шей бар.

Гъайрыдан къурмагъа не кедер эте? Биринджи небетте, ишнен сезнин бир олмаювы. Бир сыра эдиплеримизнин яратыджылыкъларында бир тюрлю денъишов олмады. Олар янъыджа лаф эткенлери алда эскидже язувны да девам этелер. Энъ меракълы ери шунда ки, озюнин яратыджылыгъында бир тюрлю янъылыкъ, денъишов сезильмеген язъджылар эр кестен зияде багъыра ве башкъаларны гъайрыдан къурув рухунда эсерлер язмагъа давет этелер. Атта кимлердендир гъазапланалар, нелернидир бозмакъны ве гъайрыдан къурмакъны теклиф этелер. Заман оларгъа уймады, амма олар замангъа уймакъ ичюн, даа догърусы, уйгъанларыны косътермек ичюн яйгъара къопаралар. «Мен фелян яшыма кельдим меним ичюн фелян иши япмакъ, меним юбилейме багъышлап бойле китап чыкъармакъ керексингъиз. Весселям». Языкъ ки, бойле негатив аллар пат-сат расткельмер. Аяткъа фааль къошулув, бутюн халкъны раатсызлагъан вакъияларгъа джевапланув мисаллери пек аз расткеле. Язъджыларымыз янъы девир вазифелерини анълагъанлары ве анълатмагъа да бильгенлери алда оларнын бир де-бири матбуатта парлакъ, къызгъын, ичтимай джеэттен эмиетли эсернен я да публицистик макъалелен корюнемди. Шимдай язъджыларымызга эмекарлар коллективлеринде булунмакъ, гъайрыдан къурув авасынен нефес алмакъ, онынъ муитини, яратыджылыкъ ритмини ис этмек керек. Эвде, кабинетте отуруп, буларнын эписини ис этмек къыйын.

Эдебиятымызда тенкъид ёкъ деймиз. Бунынъ себеплери бар. Биринджиден, кимсе озюне душман арттырмакъ истемей. Чюнки тенкъид этильген адам озю ичюн нетидже чыкъарув ерине чешит реддиелер язувнен огъраша. Аз-бучукъ тенкъид этильген яшлар биле сонъундан къабарып, джанлары агъырып юрелер. Экинджиден, тенкъид этмек къыйын. Бунынъ ичюн замане эдебиятынын огюнде тургъан талапларны бильмек ве олар эсасында эсерлерни талиль этмек керек.

Демократиянын ашкярлыкънын инкишаф этиювининъ демагогиянен, юксек сезлернен алыш-вериш япувен, гъарезликнен бир тюрлю алып-береджеги ёкъ. Демократия тек укъукъ дегиль, айны вакъытта эм де бордждыр. Онынъ эсасыны там акъыкъат ольчюси тешкиль эте. О сёз ве иш ичюн месулиет талап эте. Эпимизге демократияны огренмек, тек озюнинъ фикирлеринен разы олгъанларны динълеп де, разы олмагъанларгъа къаршы курешмек адетинден вазгечмек керек. Демократия — бу алидженаплыкъ, зиялылыкъ, намусылыкъ, ишнинъ файдасындан келип чыкъкъан принципналь меселелерни кескин къоймагъа ве чезмеге билиудир.

Гъайрыдан къурувнынъ эсасында яратыджылыкъ гъаеси ята. Бу гъае бизим джемиетимизни тек ичтимай-икътисадий джеэттен инкишаф этириву планы дегиль, бу бизим ахлякымыз, медениетимиз, эдебиятымыз ве санъатымыздыр. Эр ишни мукеммелештириву ве илерилетювде эвельки мусбет тежрибенинъ эмиети буюктир. Янъылыкъ ич вакъыт бом-бош ерде яратылмай. О эр вакъыт кечмиште эльде этильген къыйметлерге базана. Сонъки йылларнынъ эдебияты эксикликлерине, дургъунлыкъ алларына бакъмадан озюнинъ энъ яхшы эсерлеринен джемиетни денъишювлерге азырлады, джемаатнынъ виджданыны раатсызлады. Бу эсерлер социалистик реализмнинъ позицияларыны пекитти, онынъ принциплерини илерилетти.

Мемлекетимиз талапкъар ве меракълы девирде яшамакъта. Онынъ эр бир гражданы умумий иштен четте къалмай. Первасыз къолларнен, сувукъ юрекнен биз башлагъан ишнинъ сонъуна чыкъмакъ мумкюн дегиль. О озюнинъ маинетинен тешеббюссиз, фаркъсыз, иссиз адамларны инкъар эте. Гъайрыдан къурувгъа бу иш ичюн янгъан, исрафчылыкъкъа ве баштакълыкъкъа амансыз олгъан адамлар керек. Онъа коммунизм идеалларына сынъырсыз садыкълыкъ беслеген, бизим буюк ичтимай, ахлякый ве медений къыйметлеримизни къорчаламагъа ве чокълаштырмагъа бильген сиясий курешчилер керек. Совет язъджылары озьлерини анджакъ бойле курешчилер эсап этерек, аятымыздаки буюк денъишювлерни эдебиятта акс этириджилер оларакъ чалышмакъталар. Бу курешчилернинъ сафларында кърымтатар язъджыларынынъ да озь ерлери, озь сеслери, озь вазифелери бар. Ал-азырда бутюн эдиперимиз мына шу янъылыкънен эскиликнинъ курешини, гъайрыдан къурув девири къараманларынынъ пишкин, парлакъ, колемли образларыны яратув устюнде, гъай-

ретнен, ильхамнен чалышмакъталар. Меселелер, проблемалар чокъ ве муреккеп, энъ муими, оларны къарыштырып, къураштырып йибермемек, аятымыздаки негатив алларнынъ устпони ачувнен сынъырланмамакъ, шойле алларны догъурган себеплерни, муитни терен талиль этмектир. Бу исе языджыдан аят акъикъатыны терен огрепмекни, вакъиаларны типиклештирип косътермекни, конкрет образлар вастасынен конкрет фикирлер айтмакъны талап эте. Энди негатив алларны, эксикликлерни косътерювнинъ вакъыты кельди деп, аяттан тек эксикликлер кыдырып юрьген языджылар да ёкъ дегиллер. Бойле усул ве макъсаднен язылган эсер окъуйдыгъа да, гъайрыдан къурув процессине де бир шей бермез. Эр анги эсернинъ биринджи ве даимий вазифеси аят акъикъатыны бедий акс эттирмектир.

Гъайрыдан къурув инсаннынъ анъындан башлана. Бедий эдебиятнынъ кыймети ич бир вакъыт шимдикиси киби юксельмеген эди. Совет языджысы — биринджи небетте гражданин-дюньянынъ бутюн къасеветлери онынъ юрегине токъуна, озь халкъынынъ, озь мемлекетининъ проблемалары оны раатсызлай. Кърымтатар языджылары халкъ саадетини юксельтов огърунда гъайретнен чалышайткан замандашларымызнынъ образларыны яратаракъ, баягъы салмакълы ве пишкин эсерлер язмакъталар. Белли языджымыз Шамиль Алядин кырттышчылар аятындан янъы роман устюнде чалыша, Зиядин Джавтобели ичтимаий-ахлакъий мевзуда янъы шиирлер циклини азырламакъта. Решид Мурад «Кок аланлар» повестини яза, айны заманда нешрият ичюн «Шайли кызлар» повестинден ве он беш икяеден ибарет «Сенелер...» китабыны азырлай. Черкез-Али янъы тарихий роман башлады. Джевдет Аметов «Къуршуннен токътатылган йыр» повестини битирди, шимди кене дженк акъкъында экинджи повесть устюнде чалыша. Нузет Умеров «Чал хораз» адлы музыкалы комедиясыны язып битирди, шимди памукътымар машиналарыны яратыджылар акъкъында янъы эсер яза. Ибраим Паши «Учъ агъа-къардаш» романыны битирмек узре. Урие Эдемова «Кой ёлларында» повестини язып битирди, Айдер Осман «Тутушув» адлы повестлер китабыны нешрияткъа теслим этти. Рустем Али «Бурулыштар» романыны язып битирди. Риза Фазыл XVII асыр шаири Ашыкъ Умернинъ eserlerini неширге азырлав киби шеревли ишнен мешгъуль. Сафтер Нагаев «Баба мандатынен» деген янъы весикъалы повесть язды. Аблязиз Велиевнинъ бу сене «Ираде» адлы китабы чыкъты, шимди о «Эбедиетке дёнген саниелер» деген весикъалы повесть узеринде чалыша. Билял Мамбет «Анжелита» поэмасыны неширге азырлады, шимди «Меним истегим» деген янъы джыйынтыкъ азырлай. Мамбет Абляимов «Аят басамакълары» повестини битирди, Шакир Селимов янъы публицистик поэма яза, Иса Абдурманнынъ келеджек сене «Юректеки кырттыш» деген шиирлер китабы чыкъаджакъ. Озьбекстан республикасында тышта яшаган языджыларымыз Риза Халид, Сентумер Эмин, Эрвин Умеров, Эмиль Амит, Амет Адиль Улу Октябрьнинъ 70 йыллыгыны гъайрыдан къурув рухундаки янъы эсерлернен къаршылап алмакъталар. Эдебиятымызнынъ умуитли яшлары да янъы заманевий эсерлер устюнде чалышмакъталар.

Улу Октябрьнинъ 70 йыллыгы бутюн инсанлыкъ сагъ къалув проблемасы къаршысында турган бир шараитте къайд этильмекте. Джиннынъ келеджеги бугунъ аль олунмакъта. Сейяремиз ядро дженки телюкесинден азат олунмакъ керек. Бутюн халкъларнынъ телюкесизлик, мустакъиллик прогресс шараитинде яшамасыны теминлемек керек. СССР, бутюн социализм дюньясы бу саада озюне багълы шейлернинъ эписини япмакъталар. Биз учюнджи бинъ йыллыкънынъ босагъасында бутюн мемлекетлер ядро сиясыны ташламасы ичюн исрарлыкънен куреширимиз. Лякин, шимдилик, халкъара реакция сияланув къошусыны тезлештиреяткан бир вакъытта КПСС ве совет мемлекетининъ, социализм достлугъы мемлекетлерининъ мудафаа къудретини керекли севиiede тутмакъ ичюн бутюн чарелерни корерлер. Совет адамлары эмин олсунлар: имперализмнинъ арбий устюнлигине бир заман ёл берильмез.

Бизим бутюн кучюмиз барышыкъ огърундаки ку reshе догърултылгъандыр. Бизим ички ишлеримиз не къадар яхшы олса, социализм мемлекетлеринен къардашлыкъ эмекашлыгъымыз не къадар терен олса, барышыкъ огърундаки кучюмиз де о къадар артар. Социализм ве барышыкъ айырылмаздыр. Социализмнинъ къудрети артканы сайын барышыккнынъ да къувети арта берир.

Октябрьнинъ идеаллары совет халкъынынъ саадети ашкъына, Ватанымызнынъ чечекленюви ашкъына, социализм ве барышыкъ ашкъына яратыджы эмекке давет этелер. Озюмизинъ акъылымызны, гъайретимизни, ирадемизни бирлештирейик ве бу бириккли къуветни огюмизде турган янъы вазифелернинъ эдасына догърултайыкъ. Октябрьнинъ революцион ишини дегерли девам эттирейик.

БАБА МАНДАТЫНЕН

Весникъалы повесть

Профессор Кямиль Бекировичтен, бабасы Бекир Аширов акъкъында икяе этмеси риджа этселер, о йылмая, юрегининъ джошкъаныны гизлемеге тырышып, субетдешине тикиле де, бабасынынъ сафдашы, шанлы азербайджан йигити Мешади Азизбековнынъ: «Меньшевик ве эсер жандармлары бизге къаршы курешселер де, бизлерни тюремелерге ташласалар да, биз озъ гъаелеримизге эвельки киби кене де садыкълыкънен хызмет этермиз», деген сёзлерини хатырлай, яшлыгъы кечкен Баку козьлери огюнде джанлана. Озюни шеэр меркезиндеки 26 Баку комиссарынынъ абидеси огюнде тургъан киби ис эте. Затен, о бу шеэрде чокъ булуна, кечмиши онынънен багълангъаныны ич бир вакъыт унутмай. Эм де Бакугъа келип тюшкенинен революционерлер майданына ашыкъа. Абиде огюнде сукюнет сакълап тура. Абидеден Каспийге джошкъун козьлеринен бакъып тургъан эр бир революционер гуя онынънен субетлеше, онынъ бабасы акъкъында икяе эткен киби ола. Степан Шаумян, Мешади Азизбеков, Алёша Джапаридзе ве дигерлери Кямиль Бекировичке о агъыр йылларны хатырлаталар.

Профессор, бундан сонъ комиссарларнынъ адларыны ташыгъан сокъакълар бою кезине, бабасынынъ революцион ёлу кечкен, Кавказ пролетариатынынъ куреш тарихына кирген Балахана ве Сабунджы нефтьчилер районларына барып чыкъа, сонъра Каспийге алып кельген ёлнен ялыгъа эне, далгъаларгъа тикиле. Тарихкъа Баку коммунасы адынен язылгъан революция куньлерини хатырлай. Бойле вакъытта гуя далгъалар чекилелер, ялыгъа гемм якъынлаша, бабасы ондан тюшип огълуна тараф адымлай, Кямильнинъ омузыны таптап, «огълум, не къадар къырджыман йигит олгъансынъ» деген киби келе.

Кямиль Бекирович эр сефер яшыны энди чокътан кечкенини, онынъ огълу биле къартбабасынынъ яшыны озгъаныны хатырлагъанда юреги чапалана. Бойле хаяллар далгъасында булунгъан профессор яваш-яваш ялыдан узакълаша, балалыкътан досту, — революция йылларынынъ къыйынлыкъларыны башларындан кечирген Сардар Сардаровнынъ эвине тараф адымлагъаныны озю де сезмей. Сардар революция йылдырымында эляк олгъан Баку коммунасынынъ белли эрбапларындан бири Буннат Сардаровнынъ огълу. Сардар шимди Азербайджан Девлет проект институтынынъ директоры. Тувгъан шеэрини даа да дюльберлештирювге озъ омюрини багъышлагъан корюмли архитектордыр.

Эгер де Сардарны эвинде расткетирмесе о Мешади Азизбековнынъ торуны, академик Пюсте ханым Азизбекованынъ чалышкъан ерине — Азербайджан ССР Девлет музейине кете. Анда бабасынынъ сафдашларына багъышлангъан экспонатларны козьден кечире. О энди бу ерге къач кере кельгенини унутты, амма эр сефер кельгенде, озюнде насылдыр бир янъылыкъ тапкъан киби ола. Сонъ озюни баягъы тендирист сезип, шимди яшагъан ве чалышкъан Куйбышев шеэрини къайта...

Профессор чалышкъан ерине джаяв къатнамагъа севе. Яшагъан эви Ленин ве Рабочий сокъакъларынынъ чатышкъан еринде. Бутюн куйбышевчилер киби, о да бу эки сокъакънынъ кошесиндеки эки къатлы агъач эвде сыкъ-сыкъ булуна. В. И. Лениннинъ барельефи ве безз мермер тахтагъа «Бу эвде джиан пролетариатынынъ дайиси Владимир Ильич Ленин 1890—1893 сенелери яшады» деген сёзлер язылы эвининъ агъач мердивенинден котерилип Ульяновларнынъ экинджи къаттакъи ода-сына кире. Дайининъ Волга боюндаки йигирми учъ йыллыкъ омюрине багъышлангъан экспонатларны козьден кечире. Куйбышев областында энъ яш нефть оджакъларындан бири, бундан сексен секиз йыл эвельси Ульяновлар къорантасы яшагъан Алакаевка коюнунъ диварында нефть къуюсы ачылгъаныны, анда ильк кере баргъаныны хатырлай.

Кямиль Бекирович Алакаевкагъа кельгенинен Ульяновлар яшагъан эв-музейине баргъан эди. Бундан сонъ анда чокъ керелер олды, кой мектебининъ талебелеринен достлашты.

Бир кере музейнинъ одалары балаларнен рыкъма-рыкъ толды. Олар мында коксюнде алтын медали парылдагъан орта бойлу, кесментик, чырайы кулюмспреген, чатма къаш профессор Кямиль Бекирович Ашировнен корюшмеге кельген эдилер.

Кямиль Бекирович Ватанымизнын нефть оджаклары акъкында икяе этер экен, онын сезлерини меракънен динълеген талебелернин мемнюн черелерине бакъып, юреги джогшты, кене озюнин агъыр баладыкъ йылларыны хатырлады.

Профессор мемлекетимизде байлыкълардан файдаланувда къулланылгъан янгы усуллар, оларны телевидение вастасынен идаре этиов ве янгы оджакъларны араштырувда геологларнын муджизели ишлерин акъкында сейледи. Сонъра пенджерден тышарыгъа козь ташлады. Улу дайй яшагъан бу эвнин пенджересинден нефть къуюлары корюнс. Олар эр кунь бинълернен тонна «къара алтын» бере-лер.

Владимир Ильич Ленин 1919 сенеси Самара большевиклерине язгъан мектюбинде мемлекетни якъарлыкълар теминлевде Волга боюна буюк эмиет берип, бу районда нефть араштырувны кенишлетмекни тевсие эткен эди. Самаралы ишчилер дайнинин истегини ерине кетирдилер.

1919 сенеси... Дайнинин мектюби... Олар чокъ шейлернен багълы вакъиалардыр. Баку коммунасынын теляшлы кунълери, Астрахан чатышмалары, Царицын урушы ве ниает, бабасынын эляк олувы... Совет акимиятинин илк адымлары. Совет Русиеди душман алкъасында къалгъан кунълер. Интервентлер революцияны богъмакъ ичюн, Баку нефтине уджюм этилер. Бабасы да, иште, о вакъыт Совет акимиятинин пекитмек огърунда курешмекте эди.

Кямиль о вакъиаларны хатырлагъанда козьлери яшлана. Онын бутюн анълы омюри Баку, Каспий денъизи, Волга озенинен багълы. О аля бугунь баба изинден адымлай. Бабасы исе бу улькелернин сербестлиги эшкъына джаныны феда этти, пек яш эляк олды.

Йыллар, йыллар... Олар насыл шефкъатсызлар. Акъкъан сув киби келип кечелер. Кямиль бабадан оксюз къалгъанда еди яшында эди. Шимди етмиш бешни биле артта къалдырды. Куйбышев шеэринин джемаатчылыгы бу вакъяны тантаналы къайд этти. Сонъ онын эвинде бакулы достлары, берабер окъугъан аркъадашлары топландылар.

1919 сенеси... Каспийде бир къач литр бензин ичюн инглизлер белли революционер Буннат Сардаровны парча-кесек этип денъизге ташладылар. Бабасы да иште бойле телюкели вакъытта революцион Астраханны якъарлыкълар темин этмек ичюн, Бакугъа бензин алмагъа кельген эди. Шимди онын огълу дюньяджа белли алим, нефтьчи мутехассис, бабасы башлагъан ишни девам этире.

Иште бу юбилей онъа текрар бабасыны хатырлатты. Етмиш бешке кельгенине бакъмадан ёлгъа чыкъты. Волга озени бою юрген турист гемисине минди, бабасынын омюринен багълы Къазан, Горький, Волгоград, Астрахан ве ниает Бакуны зиярет этти.

Бу ёллар онъа тек озюнин омюр ёлуны дегиль де, бабасынын революцион фаалиетинен багълы йылларны хатырлатты.

...1878 сенеси Буюкламбат коюнде, ыргъат Ашир Джорбенин къорантасында огъланчыкъ дюньягъа кельди. Балагъа Бекир адыны бердилер. Бу вакъытлары Русиеде марксизм озь нурларыны сачып башлагъан девир эди. Пролетариат тек сайы джеэтинден дегиль, гъаевий джеэттен де осьти, ишчи сыныфынын анълы отряды оларакъ куреш майданына чыкъты. Пролетариат арасындан ишчилер курешине ёлбашчылыкъ япа биледжек эрбаплар етишип башлады.

Бекирнин бабасы Ашир ве анасы Кучерфе койде энъ зенгин помещик Голубеевнын къаралтысында ыргъатлыкъ этелер. Бекир он яшында бабасынен юзюм багъларында чалышып башлады. Сабадан акъшамгъадже багъда булунгъан бала танъда тура, аран темизлей, туварларны суvara. Эбет, о мектеп не олгъаныны билмей. Он эки яшында ана-бабасындан гизли Симферопольге кете. Кърымнын зенгин туджджарларындан бири Саиде ханымнын басма тюкянында ишчи ола. Бу ерде чалышкъанларнын ярдымынен окъумагъа-язмагъа огрене. Онын биринджи окъугъан газетасы багъчасарайлы Исмаил Гаспринскийнин «Терджиман» газетасы ола. Бойледже, мустакъиль тарзда озь бильгисини арттыра. Бекирнин къабилиетли бала экенини корьген Саиде ханым оны озюне приказчик этип ала. Бекир кет-кете рус тилини огрене, революцион эдебиятнен таныша. Дюнья вакъиаларыны анълап башлагъан Бекир мааллий халкъ арасында тешвикъат ишлерини алып бара, революциягъа чагъырыджы эдебиятлар даркъата ве чокъкъа бармадан Симферопольдеки теракъкийпервер зиялылар арасында таныла.

Русиеде биринджи буржуа революциясы якъынлашкъан девирде Бекир энди большевиклер партиясынын тешвикъатчыларындан бири сайыла. Онын революциягъа давет этиджи эдебият даркъатувы полислернин къулагъына барып ете ве оны къыдырып башлайлар.

Кунълернин биринде, полис Бекирнин фармацевтлер бирлиги азалары арасында революцион тешвикъат алып баргъаныны анълап, онын пешине тюше. Бу акъта Таврида губерния жандармериясы идаресинин Севастополь болюги баш-

лыгъы тарафындан ёлланылгъан рапортта шойле дениле: «1907 сенеси фармацевтлер бирлигининъ бинасында полислер тинтиов отъкердилер. Бекир Аширов эльге алынды. Яшы 29-да, миллети татар, Таврида губерниясындаки Алушта волостынынъ Буюкламбат коюнден».

Бекир Ашировны тюрьмеде тутмагъа етерлик эсас олмагъанындан, полислер оны бошатмагъа меджбур ола. Энди даимий полислер незаретинде булунгъан Бекирге тувгъан юртуны ташлап кетювден башкъа чаре къалмай. Украина шеэрлеринде гуджджар къияфетинде кезинип, революцион фаалиетини девам эте. Баягъы вакъыт Харьков шеэринде яшай. Мында да 1912 сенеси август 8-де огълу Кямиль догъа. Шеэр-шеэрден кезюв башлана. Полислернинъ элине тюшмемек пчюн чокъ керелер фамилиясыны денъиштире.

Бекир Ашировнынъ къардашы Сюндюс Купаева сонъундан агъасыны шойле хатырлагъан эди:

Бекир Аширов 1914 сенеси Бакугъа кельди. Ишчи аракетининъ тарихында беллиер туткъан Баку ишчилеринен багъланды. Ерли революционерлернен танышты, большевиклер партиясынынъ тешкиятларынен якъынлашты. Фукъарелер яшагъан Балахана, Сабунджы, Биби-Эйбат районларында булунды. Нефтьчилерининъ агъыр яшайышларынен танышты. Баку пролетариатынынъ ёлбашчылары, ишчилер арасында белли олгъан, Бекирни бегендилер. Сонъра Банлов нефтьчилери, Сульджа баякчылары, Гондже койлюлери оны «Бекир алчы» адынен чагъырдылар.

Бакуда ишчи аракети кенишлеген бир шараитте азербайджанлылар арасында чалыша биледжек бир тешкият догъурмакъ заруриети сезильди. Большевиклер Баку партия комитетининъ янында «Гуммет» группасыны мейдангъа кетирдилер. Бу группа мааллий ишчилер арасында чокъ иш япты. С. М. Эфендиев, М. Мамедияров, А. Ахундов, Б. Сардаров, Б. Э. Дадашев, А. Сулейманов, И. Хаджигасимов, Х. Сафаралиев, М. Гаджиев, К. Агъазиев, М. Айдынбеков киби большевиклер актив иштирак эттилер. Сонъунда «Гуммет»нинъ фаалиетинде М. Азизбеков, Н. Нариманов, С. Шаумян етекчи олдылар. «Гуммет»нинъ мейдангъа кетирильмесинде П. А. Джапаридзе, А. Е. Степанян, С. М. Эфендиев фааль иштирак эттилер». (Азербайджан Компартиясы тарихынынъ очеркleri», с. 60-61).

Бекир шу вакъытта нефтьчилернинъ омюрини огрене, Баку большевик тешкилятынынъ муим вазифелерини эда эте. Онда джесюрлик ве партия низамы чизгилери пишкннлеше, онынъ курушчен ирадеси, революцион аныъ осе.

Бекирнинъ омюр аркъадашы Зекие ходжасындан артта къалмай, о да курушчилер сафына къошула. Олар бахтлы эдилер, огъулары Кямильни де озълери киби ирадели тербиелемеге тырыштылар.

1914 сенеси Баку пролетариаты къуветли чыкъышларда булунды. Бу девирде Баку большевик тешкилятына догърудан догъру ёлбашчылыкъ япып башладылар. Большевиклер июль айында Баку пролетариатынынъ умумий-сиясий чыкъышларыны азырладылар. РСДРП Баку комитети умумий талапларынынъ проектини азырлагъан сонъ, бу проект ишчи векиллерининъ меджлислеринде музакере олунды. Бу талаплар нешир олунуп, 1914 сенесининъ майыс айында нумайышкъа чыкъкъан ишчилер арасында даркъатылды. Нумайыш комитети мейдангъа кетирильди, онынъ ишинде М. Азизбеков, Ф. Е. Махарадзе, С. Г. Шаумяннен янана Буният Сардаров ве Б. Аширов да иштирак эттилер. Бу нумайышнынъ иштиракчиси П. Бочаров озъ хатырлавларында шойле яза: «Революционерлер нумайыштан эвель догъгъан койлерине кетип, о ерде де чыкъышкъа азырлыкъ коръдилер. Буният Сардаров ве Бекир Аширов нумайыш арфесинде койден къайткъан сонъ майыс иш ташлавында иштирак эттилер, дигер большевиклернен берабер Балахана ве Сабунджы районларында ишчилернинъ буюк нумайышыны тешкилятландырдылар» («Бакинский рабочий», 1957 сенеси, август 7).

Бекир АШИРОВ

1914 сенеси июнь 19-да биринджи джиан дженки башлады. О, империализминин кескин зиддиетлеринден келип чыкты. Онын эсас себепчиси Англия ве Германия империалистлери арасындаки кескин зиддиетлер эди.

Джиан дженки башлагъан сонъ Баку ишчилери дженкке кършы нумайышкъа чыктылар. Большевиклер нумайышчыларынын ог сырасында кеттилер. Оларнен бир сафта булунгъан Бекир Аширов полислеринин незаретине алына. 1916 сенеси Бекирни дженкке йибердежк олалар. Шеэр-шеэрден кочип юрүвден сагълыгъы зайыфлашкъан Бекирни, арбий госпитальге тедавийленмеге ёллайлар. Бу госпиталь Бакунын ишчи районы Баиловда олып, анда джебэ мейданларындан кетирильген пек чокъ яралы аскер тедавийлене эди. Аширов аскерлер арасында тешвикъат ишлерини алып бара ве оларны чар акимиятине кършы курешке давет эте. Бу аскерлеринин чокъусы сонъундан эллерине сила алып, Баку коммунасыны кърчаладылар.

Бекир госпитальден чыккъан сонъ, Баку большевиклер тешкилятынын ишине фаал кършула. Революционер, Совет девлетинин белли эрбабы Нариман Наримановнын назарында чалышкъан «Гуммет» мусульман-большевик тешкилятында иштирак эте. Бу тешкилятта Мешади Азизбеков, Гамид Султанов, Дадаш Буннатзаде, Буннат Сардаров киби революционерлер актив иш алып бардылар. Бекирни де бу тешкилятка аза кърбул этелер, сонъундан о мааллий тешкилятларындан биринин етекчиси ола.

Дженк йылларында Азербайджан большевиклери койлюлер арасында да революцион ишлер алып бара, оларнын гизли топлашувларыны откереелер. Койлерде чалышкъан большевиклеринин арасында Б. Сардаров, Б. А. Дадашев, А. Е. Юсуфзаде ве дигерлери бар эдилер. Койлюлер омюринен якъындан таныш олгъан Бекир Аширов да партия авалесинен койлерде сыкъ-сыкъ булуна эди.

Азербайджан большевиклери аскерлер арасында да баягъы иш яптылар. Баку комитети ве Кавказ большевиклер бюросы аскерлер арасында прокламация ве революциягъа чагъырыджы табакълар даркъата, оларны дженкке кършы чыкмагъа чагъыра ве Кавказда ерлешкен арбий кърсымларны дженкке кършы чыкмагъа давет эте эдилер. 1916 сенеси аскерлер арасында чалышкъан Бекир Аширов ве Буннат Сардаров Кавказ шеэрлеринде ерлешкен арбий кърсымларда партия группаларыны мейдангъа кетирмеге чокъ гъайрет эттилер.

1917 сенеси февраль буржуа-демократик революциясы арфесинде ве революция куньлеринде бутюн улъкеде, бу джумледен Азербайджанда, кескин сынфий куреш кенишледи. Петроград ишчилеринин артындан нефтьчи Бакунын ишчилери революцион пролетариатнын ог сырларында булундылар. Бакуда партиянын революцион меркези — Балахана районы олды. Б. Сардаров, М. Мамедъяров, Б. Дадашев, И. Фиалетов, Б. Аширов, М. Плещаков ве дигерлери Балахана партия комитетинин эркъанында эдилер.

Азербайджан большевиклери, бу джумледен Б. Аширов, социалист революция огърунда курешке кършудылар. 1917 сенесинин июнь айында «Гуммет» мусульман партия тешкилятынын топлашуву олды. Бу топлашувда Б. Сардаров, Н. Нариманов, Г. Султанов, М. Азизбеков, Б. Аширов «Гуммет» комитетинин эркъанына сайландылар.

Баку коммунасынын актив векиллеринден бири Н. Н. Колесникова о куньлерни хатырлап шойле яза:

«Мен Шаумяндан сорадым:

— «Гуммет» аслы не япа шу?

— «Гуммет» яхшы чалыша, районларда азербайджанлы ишчилер арасында буюк ишлер алып бара. Онъа Н. Нариманов, М. Азизбеков, С. М. Эфендиев, М. Исрафилбеков, Г. Султанов киби пишкин сиясий ёлбашчылар, Б. Сардаров, М. Мамедъяров, Я. Якъубов ве Б. Аширов киби ишчилер арасындан чыккъан дигер большевиклер ёлбашчылыкъ япалар. «Гуммет» буюк бир тешкилят оларакъ бизим макъсадымызны куте», (Н. Колесникова, «Бакуда Совет акимияти ичюн куреш тарихындан, 1958 с. с.11).

«Бакинский рабочий» газетасында Азербайджанда Совет акимиятинин 50 йыллыгъы мунасебетинен 1968 сенеси июль 31-де А. Полонскийнин макъалеси басылды. 1918 сенеси июль 11-де Бакуда олып кечкен вакъияларгъа багъышлангъан бу макъаладе шойле дениле: «М. Азизбеков акъшамгъа якъын Шаумян ве Джапаридзе аркъадашларгъа «Гуммет» тешкилятына сайлавлар мувафакъиятли кечкенини айтты. «Гуммет» тешкилятынын комитетине реис оларакъ Бехбуд Шахтанский, реис муавини Бекир Аширов, секретары оларакъ Дадаш Буннатзаде сайлангъанлар. «Гуммет» Халкъ Комиссарлары Советинин туткъан ёлуна гонъюльдешликъ билдирди».

1917 сенеси сентябрь айында большевиклер Баку ишчилерининь мешур сентябрь нумайышыны азырладылар. Бекир Аширов бу вакытта Балаханадаки нумайыш комитетининь ёлбашчыларындан бири эди. Нефтьчилер пролетариаты Баку большевиклерининь ёлбашчылыгы алтында Русиеде биринджи олып, капиталистлерни, тек секиз саат чалышмагъа ве коллектив мукъавелесининь бутюн талапларыны ерине кетирмеге меджбур эттилер. Баку большевиклерининь къараманане курешинен, олар сентябрь айынынь орталарында Баку Советинде эсас эркъанны ишгъаль эттилер. Октябрь 25-те Петроградда Улу Октябрь социалист революциясы гъалебе къазангъан сонъ, Баку большевиклери 1917 сенеси октябрь 31-де Баку Советининь меджлисинде Совет акимиятини илян эттилер. Бу къарар капиталистлерининь ярдымджылары — меньшевиклер, мусаватчылар, дашнакълар, эсерлерни гъазапландырды. Олар тиши-тырнакъларынен революциягъа къаршы чыкътылар.

Улу Октябрь социалист революциясынынь гъалебеси акъкъында хабер Совет акимиятининь барышыкъ ве топракъ акъкъында декретлери Азербайджан койлюлерини рухландырды, оларны мааллий истисмар сыныфына къаршы курешке давет этти. Губернияларда койлюлер арекети кенишледи. Бу аретке ёлбашчылыкъ япмакъ ве ишчилернен койлюлер бирлигини пекитмек керек эди. Баку партия комитети бу месуль ишке койлюлер омюрини яхшы бильген Буниат Сардаров ве Бекир Ашировны ёллады.

1918 сенесининь март айында Бакуда пролетариат диктатурасынынь пекинмеси ичюн шиддетли сынфий куреш башланды. Н. Н. Колесникова озъ хатырлавларында буны шойле тасвирлей: «Къызыл гвардияджи отрядларынынь реислери арасында манъа яхшы таныш олгъан партиялы ишчилер: Биби-Эйбеттен Боков, Балаханадан Мамедъяров, Ульянов, Сардаров, Тарасов, «Гуммет»нинь азалары И. Исрафильбеков, Г. Султанов, Б. Аширов ве дигерлери бар эдилер. Олар бизге келип, базы участкаларда ишининь вазияти акъкъында малюмат бере, лязим олгъанда адам ве сила, патроннен темин этмемизни талап эте эдилер». (Шу китап, с. 68.)

Шаумян, Азизбеков, Джапаридзе, Фиалетов, Сардаров, Андинбеков ве дигерлерининь ёлбашчылыгында Баку ишчилери март чатышмаларында сынфий душманларны енъдилер ве Бакуда Совет акимияти пекинди.

Ишчилерининь къатты дарбесине огърагъан мусаватчылар, дашнакълар, меньшевиклер, эсерлер фитненен Баку ишчилерини эльге алмагъа тырыштылар.

В. И. Ленин Бакуда — Азербайджандаки революцион арекетни дикъкъатнен козете, большевиклерге косътеришлер бере.

1918 сенесининь язында Баку Халкъ Комиссарларынынь Совети мейдангъа кетирильген сонъ сынфий куреш даа да кескинлешти. Бу вакытта эрзакъ меселеси Бакуда энъ муим ишлерден бири эди. Революция душманлары бу меселеде Баку коммунасына дарбе эндирмеге тырыштылар. Большевиклер исе бу къыйынлыкътан къуртулув ёлларыны къыдырдылар.

Июль айынынь сонъларында меньшевиклер, эсерлер ве дашнакълар шеэрни инглизлерге теслим этмекни талап эттилер. Большевиклер В. И. Лениннинь косътеришинен иш корип, оларнынь талаплары хаинлик экенини халкъгъа анълатмагъа тырыштылар. Ишчилерининь митинглери ве топлашувларыны отъкере, оларда сынфий душман теклифининь манетини анълата эдилер. Июль 28-де «Гуммет» шеэрнинь дерт къысымында митинг отъкерип, оларда М. Азизбеков, Д. Буниат-заде, Г. Султанов, Б. Сардаров, Б. Аширов ве дигерлери чыкъышта булундылар.

1918 сенесининь язында Баку коммунасынынь вазияти пек агъырлашты. Немсе, инглиз ве тюрк ордулары Кавказ нефти ичюн интервенция башладылар. Гурджи меньшевиклери, азербайджан мусаватчылары ве эрмени дашнакълары 1918 сенесининь февраль айында Закавказье сеймини мейдангъа кетирдилер. Баку контрреволюция алкъасында къалды.

Степан Шаумян Баку Шурасынынь меджлисинде шеэрни контрреволюциядан къорчаламакъны теклиф этти. Онынь теклифи къабул олуна ве Русиеден ярдым алмакъ ичюн мураджаатта булунмакъ къарарына келине. Лякин меньшевиклернинь хаиндиклери нетиджесинде, Бакугъа инглизлер сориپ кирелер.

Баку коммунасынынь ёлбашчылары Степан Шаумян ве Мешади Азизбековнен бирликте йигirmi алты комиссар инглизлер тарафындан Каспий денъизинде якъалана ве Туркменстан чёллеринде фаджиалы ольдюриле.

Коммунанынь месуль хадимлери Гамид Султанов, Буниат Сардаров, Башир Къасумов, Дада Буниат-заде, Надежда Николаевна Колесникова ве Бекир Аширов Астрахангъа келип чыкъалар.

Астраханда большевик тешкилятынынь ёлбашчысы Сергей Миронович Киров бакулы коммунистлерни самимий къаршылай ве оларгъа месуль вазифелер авале

эте. Надежда Колесникова губерния комитетининъ реиси, Дадаш Буниат-заде губкомгъа аза сайлана эм де татар тилинде нешир этильген «Тартиш» (Куреш) газетасынынъ редакторы ола. Буниат Сардаров арбий ишнен огъраша. Гамид Султанов губком янында мусульман комитетини мейдангъа кетире ве онъа ёлбашчылыкъ япа. Бекир Аширов къызыл командир ве сиясий хадимлер азырлав курслары тешкиятландыра.

С. М. Киров Меркезий Комитетининъ векили А. П. Джапаридзе ве Кавказ ульке комитетининъ реберлери Филип Махарадзе эм де Анастас Микояннынъ ярдымынен инглизлер элинде булунгъан Бакудан нефть кетирмекни тешкиятландырдылар. Гонъюлли учъ-дёрт большевик «балыкчы» сыфатында къайыкъларгъа отуруп, Азербайджан ялыларына кете эдилер, «Балыкчы»лар бензин юклю къайыкъларнен кери къайткъанда базада эляк да ола эдилер. Интервентлер оларны тутта, эгер къайыкътан бензин тапсалар, къайыкъны якъа, большевиклерни ольдюре де, денъизге ташлай эдилер. Бойле амансыз куреште бензин ичюн юзлернен большевик къурбан олды. Астраханда месуль вазифелерде чалышкъан бакулы большевиклер Гамид Султанов, Буниат Сардаров ве Бекир Аширов да Азербайджан ялыларына бензин ичюн бардылар.

О вакъытлары Астрахан губкомы реиси бакулы революционер Надежда Николаевна Колесникова «Подполье ёлларында» хатырлав китабында бакулы большевиклернинъ Астраханны якъарлыкънен теминлевдеки джесюрликлерини шойле къайд эте: «Азербайджанлылар группасынен багълы бир фаджиалы вакъианы хатырлайым. Киров бир кере яныма келип: «Сиз бакулыларны яхшы билесизми, оларнынъ арасындан ишанчлы, метин табиятлы, олюмден биле къоркъмадан, партия авалесини эда этмеге азыр сойыны косътерип оламазсынъызмы?», — деп сорады. Мен тюшюндим. Буниат Сардаровны айттым. Буниатны Бакуда чалышкъан вакъытмдан берли яхшы биле эдим. Муляйим табиятлы, сиясий пишкин бу йигит бир къач кере бизден месуль вазифелер алып, намуснен эда эткен эди. Оны эр кес бегене ве урмет эте. Мен Сардаровгъа насыл вазифе авале олунаджагъыны Сергей Мироновичтен сорамагъа батмадым. Лязим олса, озю айтыр, деп сандым. Киров эртеси куню меним одама кирип, Сардаровны тевсие эткениме мемнюн экенини бильдирди. Онъа Сардаров киби адам керек олгъаныны, онынъ авалесини ерине кетиреджегине шубеленмегенини айтты. Амма эки кунъден сонъ о, одама киргенде кедерли эди. Скемлеге мукъайтлыкънен ерлешкен Сергей Миронович телашлы сеснен: Ишимиз уймады. Сардаров эляк олды. Онынъ къайыгъыны къамачавгъа алгъанлар, азаплагъанлар, озюни парча-кесек этип денъизге ташлагъанлар. О, Бакуда гизли тешкияткъа бериледжек весикъаларны ханнлерге бермеген. Биз партиямызнынъ садыкъ эвяды, яхшы достумыз, джесюр курешчини гъайып эттик», — деди...

«Бакулы аркъадашларымыз Гамид Султанов ве Бекир Аширов да Азербайджангъа кеткенде, оларнынъ кери къайтмаларыны сабырсылыкънен беклей эдик...».

Астрахан о кунълери Совет акимieti ичюн Кавказгъа къапы: балыкъ базасы, захире, нефть ве туз ёлу вазифесини эда эте. Астрахан Колчак ве Деникин ордулары арасында бир нокъта олып, о интервентлернинъ бирлешювлерине къаршы дарбе эндириледжек онъайтлы бир позиция эди.

Губком ве реввоенсовет эмекдар кутълени контрреволюционерлерге къаршы сияланмагъа чагъырды. Бекир Ашировнынъ ёлбашчылыгъы алтында чалышкъан къызыл командирлер курсынынъ талелелери де эллерине сила алдылар. Астраханда къызыл командирлер курсыни битирген 502 аскер Царицын джебэсине кетти.

1919 сенесининъ язында Бекир Ашировгъа Волга озенинден Царицын джебэсине къызыл аскер толу гемини алып бармакъ авале олунды. Геми баягъы вакъыт беязлар тарафындан къамачавгъа алынгъанына бакъмадан, аскерлер онынъ ёлбашчылыгъы алтында, душман алкъасындан чыкъмагъа наиль олды ве джебэге барып еттилер.

Бекир Аширов Царицын ичюн алынып барылгъан чатышмаларда комиссар рутбесинде иштирак этти. Беязлар Царицындан къувулып чыкъарылгъан сонъ кене де Астрахангъа къайтты.

Сальск районында контрреволюционерлер исъян котердилер. Къоркъу бильмез большевик Бекир Аширов кене урушкъа кетти. Амма бу сефер душман къуршунунынъ къурбаны олды.

Факъыр койлю баласы революционер-большевик дереджесине котерильген Бекир Аширов, иште, бойледже, Ватанымызнынъ сербестлиги огърунда озь джаныны феда этти...

Кямиль Бекирович узакъ сеферден къайткъан сонъ, озь иш одасына кире де диварда асылы ресимге тикиле. О, раметли бабасынынъ ресимини козь бебеге киби сакълай. Ресим революциядан эвель чыкъарылгъан. О столынынъ чекмеджесини ача, бир папканы элине ала ве йиплерини чезе. Латин арифлеринен язылгъан бу

весикъа Азербайджан ССР Халкъ Комиссарлары Шурасы ве Алий Икътисадий Совети тарафындан 1929 сенеси, сентябрь 29-да берильген.

«Кямиль Аширов акъикъатен эляк олгъан революционер Бекир Ашировнынъ огълудыр. Бекир Аширов 1917-1919 сенелери Бакуда, сонъра Астраханда бир сыра месуль вазифелерде чалышты. Бекир Ашировнынъ 1919 сенеси Царицын джебэ-синде беззларгъа къаршы олгъан куреште эляк олгъаныны тасдыкълайым.

Азербайджан ССР Халкъ Комиссарлары Шурасы Реисининъ муавини Дадаш Буннат-заде».

Кямиль Бекирович бабасынынъ революцион фаалиетини анъдыргъан весикъаны омюрининъ энъ кыйметли ядикярлыгъы оларакъ сакълай. Дадаш Буннат-заде Ашировны яхшы биле эди. Олар Баку коммунасы йылларында, сонъра Астраханда берабер чалыштылар.

Кямиль 1928 сенеси институткъа киреджек олды. Ондан бабасынынъ ким экенини тасдыкълайыджы весикъа сорадылар. Астраханда Бекир Ашировны яхшы билъген белли партия хадими Гамид Султановнынъ эвине барды. Олар Астраханда Старозаливная сокъагъындаки 50-нджи эвде яшагъанда, акъшамлары Гамид эмдже ве онынъ къадыны Айна ханым оларнынъ одасына къаве ичмеге сыкъ-сыкъ кире эдилер. Гамид Султанов Дадаш Буннат-задеге бармакъны тевсие этти.

Кямиль Азербайджан ССР укюмет бинасында Дадаш Буннат-заденен телефонен багъланды. Бабасынынъ адыны айткъанынен, о «Бекирни яхшы биле эдим» — деди ве Кямильни озъ кабинетине теклиф этти. Йигитнинъ мында келювден макъсадыны анълагъан сонъ, еринден туруп, онъа якъын кельди, элини омузына къойды.

— Ярдым этерим. Бекир акъикъий большевик эди. Пек яш эляк олды. Истидатлы йигит, партиямызнынъ подпольеде пишкинлешкен белли кадрларындан эди. Бабанъ киби ол, огълум, — деди ве шу весикъаны язып берди.

Бабасынынъ революцион фаалиети акъкъында анасынынъ айткъанлары аля бугунъ акъылындан чыкъмай. Анасы Зекие Абдуловна да партиямызнынъ къарт азаларындан бири эди. Азербайджан Компартиясы Меркезий Комитетининъ партия архивинден берильген весикъа да буны тасдыкълай:

«Зекие Абдуловна Аширова 1917 сенесининъ февраль айында «Гуммет» большевик-мусульман тешкиляты тарафындан партиягъа къабул олунды. Русие, Кавказ, Петроград, Астрахан, Кърымда булунды. Къарт большевик Зекие Абдуловна чокъ йыллар девамсында Бакудаки терзиджилек ишлеринде чалышты. Сонъки вакъытларда Бутюнсоюз микъясында пенсионер эди. 1964 сенеси 76 яшында вефат этти».

Профессор, къоранта альбомыны элине алды. Йигирминджи сенелерде чыкъарылгъан ресимлерге бакъты. Баку большевиклери тешкилятында чалышкъан белли революционерлер Хавер Шабанова ве Айна Султанованен ян-янаша Зекие Аширова да президиум столы башында отура. Дигер ресимде Хавер Шабанованен Зекие Ашированынъ ишчилер арасында чыкъышта булунайткъанлары тасвирленген.

«Шаркъ халкъларынынъ биринджи съезди» документаль фильми козь огюнде джанлана. Орта бойлу, кулер юзьлю, корюниши гузелъ къадын Бакудаки опера театри санасынынъ минберинден нуткъ айтмакъта. Топлангъанлар онынъ эр бир сёзюни гурьдели эльчирпмаларнен къаршылайлар. О, шаркъ къадын-къызларынынъ агъыр талийлери, энди исе оларнынъ зулумдан, укъукъсызлыкътан къуртулгъанлары акъкъында икяе эте. Съездде ресмий минбер ёкъ, эр кес президиум столынынъ янына келип нуткъ айта. Президиумда отуз еди мемлекет делегациясынынъ ёлбашчысы булуна. Оларнынъ базылары Бакугъа насыл къыйынлыкъларнен етип кельгенлери акъкъында икяе этелер.

Съезд делегатлары Каспий денъизиндеки вахшийликтен зияде гъазапландылар. Насылдыр хаинлер Иран делегациясыны самолёттан бомбаладылар. Бу делегациянынъ эксериети эляк олгъан ве яралангъанына бакъмадан, о эписи бир съездде иштирак этти. Шаркъ къадын-къызлары биринджи съездининъ 1890 делегаты бир агъыздан: «Я гъалебе, я олюм!» деп ант-емин эттилер. Бу ант бутюн Шаркъ халкъларынынъ империализмге къаршы курешни эп къавийлештирди. Шаркъ къадын-къызлары да бу куреште фааль иштирак этмеге сёз бердилер. Зекие Аширова къадын-къызлар адындан шойле деди: «Бизим укъукъымызны къорчалагъан коммунистлер бизни сербестлик ёлуна алып чыкътылар. Биз къадын-къызлар да, бизге ярдым эллерини узаткъан коммунистлернинъ садыкъ ярдымджылары олурмыз».

Зекие де янъы омюр курешчилерининъ огъ сафында олмагъа тырышты. Агъыр куреш йыллары о большевиклер партиясына садыкълыкъларнен иш алып барды. Он беш яшында куреш ёлуна минген бу джесюр къадын бутюн омюрини халкъ ишине багъышлады.

Мусульман къадын-къызларынынъ сербестлиги огърунда курешмек буюк

джесюрлик талап эте эди. Къадын-къызлар советлери де иште бу вакъытта догъдылар. Олар къадын-къызларны фааль джемаат ишине, клубларгъа, завод ве фабрикаларгъа ишке джелъп эте, акъ-укъукъларыны къорчалай эдилер.

Зекие де бу курешиниң фааль иштиракчиси олды. О сыкъ-сыкъ ишчи къоранталарында булуна, къадын-къызларгъа парлакъ келеджек акъкъында анълата. О, айткъанларыны даима шу сёзлернен екюнлей эди: — Юрегинъизнинъ эмиринен иш корьмеге алышынъыз. Юрек чалышса, демек яшамакътасынъыз, токътаса демек омюринъиз битти. Онынъ ичюн де даима арекет этинъиз, давранынъыз, джемаатнен адымланъыз...

Кямиль о вакъытлары пек яш олса да, бабасыны яхшы хатырлай. Бабасынынъ сымасы аля бугунъ козю огюнде тура.

Баланынъ хатырасында аджеба не сакълы къалмакъ мумкюн?

Чокъ шей... Меселя, Кямиль бир кунъ азбарда йыкълылып, аягъыны къанатты. Къанны корьгенинен агълап башлады. Азбаргъа бабасы келип кирди. Огълуны башы устюне котерип шойле деди:

— Огълум, сен йигитсинъ. Йигитлер исе агъламайлар, анъладынъмы?

Кямиль бир кереден агъламакъны токътатты. О деръал анасынынъ айткъанларыны хатырлады. Бабасы 1907 сенеси алты ай Севастополь тюрьмесинде яткъан. Оны пек азаплагъанлар амма о агъызыны ачып бир сёз биле айтмагъан. О йыллары бутюн мабюсханелер революционерлернен толу экен. Бекир котек ве къыйнавлардан къуртулып, эвине келе. Лякин къадыны оны бир кереден танымай.

Бабасы алчакъ гонъюлли, шенъ-шерамет бир адам эди. Буниат Сардаров, Гамид Султанов, Дадаш Буниат-заде сыкъ-сыкъ оларнынъ эвине келе, стол башында чокъ вакъыткъадже субетешип отуралар. Буниат Сардаровнынъ къадыны Руба ханым огълунен кельгенде, Кямиль онынънен берабер оданынъ кошесине сакъланып, буюклернинъ лакъырдысыны динълейлер. Лакъырдылар эсасен Бакудаки вазиятнен багълы ола. Бир кунъ Надя енге (Надежда Николаевна Колесникова, губком реиси) орта бойлу, узун мыйыкълы, чырайы даима кулюмсиреген бир адамнен кельди. Шу гедже чокъ лакъырды олды. Мусафир Кямильни къучагъына алып, тизине отуртты да, башыны сыйпады:

— Бекир, огълунъ санъа бенъзей. Пельван йигит оладжакъ, — деди.

Мусафирлер кеткен сонъ Кямиль бабасындан о адамнынъ адыны сорады.

— О бизим ёлбашчымыз, пек джесюр адам, — деп джевап берди бабасы.

Кямиль оны даа чокъ керелер коръди. Бу адам Сергей Миронович Киров экенини сонъундан анасындан анълады.

Шойле бир вакъиа аз-бучукъ акъылында къалды. Бу арада Кямиль Сардарнен азбарда ойнамакъталар. Шеэр сокъакъларында атышувлар эшитилип башлады. Бездар уджюм эткенлер. Сардар голланд собасынынъ ичине, Кямиль исе стол тюбюне сакъландылар. Атышувлар тынгъан сонъ, олар сакълангъан ерлеринден чыкътылар. Сардарнынъ устю-башы къара кие эди. Олар бири-бирлерине бакъып кулюштилер.

Бекир бир кунъ эвге пек кеч къайтты. Кямиль энди яткъан эди. Бабасы яваш давушнен лакъырды этип башлады. Кямиль ёргъан тюбюнден оларнынъ лакъырдысыны динъледи. Анасынынъ козьлери яшлы, джарты чемоданларгъа чул-чубур тол-дурмакъта.

Кямильни танъ къаранлыгъында уянттылар ве кийиндирдилер. Бабасы оны къучагъына алды. Къапынынъ огюнде Руба ханым ве Буниат эмдже туралар. Зекие ханым Руба ханымны къучакълады ве агълап башлады.

— Огъурлы ёллар. Узакъ ёлгъа кеткенде агъламакъ олмаз, — деди Руба ханым козьяшларыны силип.

Олар гемиге миндилер. Гемиде къызыл аскерлерден башкъа кимсе ёкъ эди. Гамид, Буниат, Дадаш эмджелер ялыда оларнен сагълыкълаштылар. Кямильнинъ анълагъанына коре, онынъ бабасы гемиде энъ буюк адам экен. Эр кес онынъ айткъанларыны бир сёзсиз эда эте.

Фуртуна башлады. Зияде салланувдан елькен диреги къырылды. Кямиль анасынен трюмде сакъландылар. О, юкълап къалгъан. Саба фуртуна тынгъан, ава ачыкъ эди. Волга кунеш шавлелеринден йылтырай. Шу вакъыт беззлар апансыздан гемиге уджюм эттилер. Атышувлар баягъы вакъыт девам этти. Геми уйлеге якъын насылдыр бир скелеге якъынлады. Бекир огълуну къучагъына алды, манълайындан опип, шойле деди:

— Айды огълум, огъурлы ёллар!

Кямиль мугъайды, бабасынынъ бойнуна сарылды. Анасы чемоданны элине алды. Бабасы оларны аскерлер гемисинден ёлджулар гемисине авуштырды. Анасынынъ айткъанына коре, олар бабасынен Саратов шеэринде сагълыкълашкъанлар. Къазан шеэринде алты ай яшагъан сонъ, бабасынынъ чагъыртувынен кене Астрахангъа къайттылар.

Кямиль эвель яшагъан эвлеринде Сардарны расткетирди. Сардар кедерли,

эвельки киби шенъ-шерамет дегиль эди. Олар баягъы вакъыт бири-бирлерине бакъып турдылар.

Сардарнынъ къартанасы Хырдахала Кямильни къучакълап агълады ве Буниат эмджени инглизлер Каспий деңъизинде ольдюргенлерини айтты.

Хырдахала бир къач кунъден Бакугъа кетмеге тедарикленди. Сардарнынъ анасы Руба ханым кучюк огълу Ибраимнен Астраханда къалды.

Зекие ханым огълу Кямильнен оларны телюкели елгъа—Бакугъа озгъаргъанда, чокъкъа бармадан, оларнынъ башына да агъыр кунълер келеджегини акъылына биле кетирмеген эдилер.

Бекир Аширов кене де джебзге кетмеге азырланды. Къоранта софра этрафында топланды. Зекие ханым пиширильген къартоп ве отъмек чыкъарды. Бекир огълуны тизине отуртты.

— Бу къара кунълер де кечер. Сиз бахтлы олурсынъыз, — деди.

Аширов бу сефер пек кедерли эди. Ана-бала бабаны вокзалгъа озгъардылар. Кямиль бабасынынъ вагон пенджересинден элини саллай-саллай эп узакълашкъаны аля бугунъ унутып оламай.

Бекир Аширов бир даа Астрахангъа къайтмады. Зекие ханым сокъакъларда ач-чыплакъ балаларны топлай, оларны тербиелей. Ана-бала эппейи вакъыт Астраханда яшадылар. Азербайджанда Совет акимиети пекинген сонъ Бакугъа къайтмакъ истедилер ве 1921 сенеси Бакугъа келип чыкътылар. Зекие ханым балалар интернатында чалышып башлады.

Кямиль талбелик йылларында бабасынынъ достлары Гамид Султанов, Дадаш Буниат-заде, Рухулла Ахундов ве дигерлеринен корюшип турды. О йыллары белли революционер Гамид Султановнынъ омюр аркъадашы, азербайджан къадынларындан ильк большевик ве партия-совет хадими Айна ханым Султанова ватандашлар дженки йылларында эляк олгъан большевиклернинъ балаларына буюк ярдым эте эди. Оксюз балалар оны «ана» деп чагъыра, ярдым керек олса, чекинмеден эвине, республика коммуналь министри олып чалышкъанда исе, онынъ кабинетине сюрип бара эдилер. Вакътынен онынъ къызы, тарих илимлери кандидаты, доцент Укуме ханым да ана-баба васиетине садыкъ къалып, озюнинъ ильмий фаалиетини азербайджан къадын-къызларынынъ революцион куреште иштирагине багъышлады.

Бу ерде шуны къайд этмек истейим. Кямиль Бекирович Аширов Ленин мукъяфатынынъ лауреаты олгъан сонъ, «Ленин байрагъы» газетасында онынъ акъта очерким басылгъан эди. Онынъ къарт-бабасы Ашир Джорбени яхшы бильген буюкламбатылардан чокъ мектюплер алдым. Мектюплерден биринде Бекир Ашировнынъ къардашы Фатманынъ огълу Осман Хаведжиев Донецк шеэринде яшагъаны бильдириле эди. Арадан чокъ кечмеді. Османнынъ озюнден мектюп кельди. О дженктен эвель Кямильнен корюшкенини ве дайысынынъ къыз къардашы яни озюнинъ Сюндюс тийзеси сагъ экенини, о Ангрен шеэринде яшагъаныны бильдирди. Бойледже Кямиль Бекировичке тувгъанларынен тек 1970 сенеси корюшмек сырасы кельди.

1971 сенеси къыш геджелерининъ биринде къапым къакъылды. Къапыны ачсам, алтмыш яшларында бир адам тура. Эвге давет эттим. Таныш олдыкъ. О, манъа мектюп еллагъан Осман Хаведжиев экен.

— Сагъ олунъыз, тувгъанларны къавуштырдынъыз. Даа бир къач кунъ эвель мен Кямильде мусафир олдым. Сизге шимди, онынъ селямыны кетирдим. Ангренге, Сюндюс тийземе кетем. Кямильнен деерлик къырк йылдан сонъ корюштик.

— Сиз къартана-къартбабанъызны яхшы билесинъизми? — деп меракъландым.

— Мен оларны анамнынъ айткъанларындан билем. Анам ісе чокътан вефат

Кямиль АШИРОВ

этти. О. Бекир дайымны чокъ хатырлай эди. Онынъ джесюр ве батыр адам экенини, ич бир шейден къоркъмагъаныны айта эди. Къартбабамнынъ Бекир дайымдан башкъа даа алты-еди баласы олгъан. Олардан Фатма, Сюндюс, Лютфие тийземлер, Али дайымны биле эдим. Дигерлери пек яш вефат эткенлер.

Къартбабам кой помещигининъ къаралтысында ыргъат экен. Бекир дайым койдеп кеткен сонъ Севастопольде эвленген. Бир даа койге къайтмагъан. Анам вефат эткенге къадар, агъасыны бир даа корьмегенине янып чокъ агълай эди.

1921 сенесининъ ачлыгъында къартбабам, къартанам ве Лютфие тийзем кечиндилер. Анам 1922 сенеси эбедий козь юмды. Бойледже буюк бир къорантадан тек Сюндюс тийзем къалды.

Бекир дайым эляк олгъан сонъ, Зекие енгемнинъ Бакуда яшагъаныны аңлап, анда бардым. Кямиль о вакъыт даа яш эди. О бизге, койге анасынен берабер бир къач кереп кельди. Дженкен звель Ялтадаки Къарасан санаторийсинде шофер олып чалыштым. Дженк вакътында Джульфагъа кеткенде, бир къач саат Бакуда токътамакъ мумкюн олды. Зекие енгемнен корюштим. Кямиль джебзде экен. Мен дженкнинъ сонъунадже джебзде булундым, шоферлик яптым. 1946 сенеси ордудан къайткъан сонъ енгем ве Кямильни къыдырдым. Азербайджанда Зекие Аширова яшамай, деген джевап алдым. Агъыр йыллар эди. Кене де оларны корерим, деген умютнен Бакугъа бардым. Оларны бильгенлер, дженктен сонъ Кямильни насылдыр бир шеэрге ёллагъанларыны айттылар. Къарсамбалы йылларда эр шей ола билир, бельки олар да сагъ дегильдирлер, деген тюшонджернен Донецк шеэринге къайттым.

Къадыным украин къызы. Атик бир къадын эди. Душман Кърымгъа якъыналагъанда чаресини тапып, эки огълумнен Донецк шеэринге, бабасынынъ эвине келип чыкъкъан. Мен де шу ерде къалдым.

«Ленин байрагъы» газетасы манъа къаранлыкъ дюньяны ярыкъландыргъан киби олды. Шу заман Кямильнен багъландым. Бир кунъ къапымыз огюнде «Волга» машинасы келип токътады. Машинадан орта бойлу, кулер юзьлю адам, пешинден къадын, йигирми яшларында йигит ве къыз тюштилелр... Мусафирлер Кямиль ве онынъ къорантасы экенини акъылыма биле кетирмедим. Чюнки мен онъа огюмиздеки афътада бараджагъымны бильдирген эдим. Лякин Кямильнинъ бет сымасы, дюльбер козьлери анама ошай. Бизде бир къач кунъ мусафир олдылар. Къартлыкъта тувгъанларынынъ корюшмек насыл зевкълы олгъаныны, тек сесетликни башындан кечирген адам билир.

Сонъунда мен де Куйбышевге бардым. Кямильнинъ алтмыш йыллыкъ юбилейинде иштирак эттим. Мени пек яхшы къаршыладылар. Кямиль манъа мытлакъа Ташкентке бармамны, Сюндюс тийземнен корюшмемни, сизге онынъ селямыны еткизмемни риджа этти...

Кямиль мектепни битирген сонъ Азизбеков адына индустриаль институтынынъ дагъ-нефть факультетине кирди, нефть ятакъларыны араштырув ишлеринен меракъланды. Студентлик йылларында онда ильмий тедкъикъатларгъа мейиллик артты. Нефть ве газ ятакъларыны араштырув инженерии дипломыны алгъанынен Азербайджан къуруджылыкъ институтынынъ ильмий хадими вазифесине ёлланылды. Институтта, о нефть ве газ геологиясынэн огърашты. 1938 сенеси Баку индустриаль институтында ильмий-тедкъикъат ишлерини девам эттирди. Эм окъуды, эм де республика эдебият нешриятында болук мудири олып чалышты. Илим саасында энди танылгъан яш алим республика Халкъ Комиссарлары Совети тарафындан СССР Девлет планы комитетине нефть санайысы боюнда Азербайджан ССРининъ даимий векили оларакъ Москвагъа ёлланылды. Яш инженер бу месуль вазифенинъ къыйынлыкъларына бакъмадан озюнинъ ильмий-тедкъикъатларындан вазгечмедим, оны екюнлеп геология-минералогия илимлери кандидаты дереджесининъ саибин олды. Улу Ватан дженки башлангъанда, Кямиль Бекировични джебзге ёлламакъ истемедилер. О, башта Ватанны къорчаламакъ керек, сонъра исе ильмий иш, деп гонъюлли оларакъ Ватан мудафаасына кетти. Учъ йыл батальон штабынынъ башы вазифесинде булунды, душманнен къатты урушларда иштирак этти.

Душман Бакугъа якъыналагъан сонъ ордуны якъарлыкънен теминлев баягъы къыйынлашты. Партия ве укюмет озъ огюне янъы якъарлыкъ оджакъларыны чалыштырув вазифесини къойды. Теджрибелли мутехассис Кямиль Ашировны джебзден чагырып «Азизбековнефть» трестине баш геолог оларакъ ёлладылар. О нефть оджакъларынынъ кереги киби чалышмасыны ёлуна къойды. Сонъ шаркый районларда янъы ятакъларны ишке тюшюрюв макъсадынен Къазахстангъа кельди. О нефть къазып алувнен огърашкъан бир такъым тешкилатларда месуль вазифелерде чалышты. Гурьев нефть техникумында окъув ишлерининъ мудири олды, геологиядан дерс берди.

Улу Ватан дженки биткенинен мемлекетте халкъ ходжалыгъыны гъайырдан

ёлуна миндириуь ичюн куреш йыллары башланды. Кямиль Бекирович халкъ ходжалыгынынъ къан дамалары сайылган якъарлыкъ санайысыны илерилетюв ишине элинден кельгенине коре иссе къошмагъа тырышты.

1947 сенеси Куйбышев шеэринде «Гипровостокнефть» институтыны тешкиятландырув ишлери башланды. Аширов да бу ишнинъ тешеббюсчилеринден бири олды. Институт тешкиятландырылган сонъ, о башта, нефть ятакъларыны ишлев болюгининъ мудури олып чалышты. 1962 сенеси институт директорынынъ ильмий ишлер боюнда муавини олды. Онынъ ёлбашчылыгы алтында Куйбышев, Пермь, Оренбург областлары, Татарстан ве Къазахстандаки нефть ятакъларыны огренюв, проектлев ве талиль этювининъ ильмий-теджикъят планлары тертип этильди.

Кямиль Бекирович бу ишлернинъ екюни эсасында «Куйбышев районында нефть ятакъларынынъ геологик асыл олувы» мевзусында диссертация къорчалады. СССР Илимлер академиясынынъ нефть санайысы институтынынъ ильмий совети онъа геология-минералогия илимлери докторы унваныны берди.

Аширов, алтмышынды сенелери, институт илимлери ве «Куйбышевнефть» бирлешмеси мутехассысларынынъ «Нефть оджакъларында блок системасыны къуланувыны эсасландырув эм де омюрге кечирюв» мевзусында буюк ильмий теджикъят ишлерине ёлбашчылыкъ япты.

Дюньяджа белли илимнинъ къыркъ йыллыкъ фаалиети Волга боюнынъ ер асты байлыкъларыны халкъ ходжалыгына хызмет эттирювге багышланды.

Жигули орманлары, Мальчиха, Девичья гора, Молодецкий курган, Яблоневый... Бу адлар насыл пейда олдылар? Меселя, Яблоневый яни Алма адыны ташыган мейданда куньдюз фенер якъсанъ биле алма тереги тапып оламазсынъыз. Кямиль Бекирович башта Жигулини бегенеди. Лякин бу ерлер янъы Жигули—Русиенинъ меркези. Бу ерден Максим Горький айткъаны киби Русиенинъ баш сокъагы — Волга озени келе.

Шунынъ ичюн де Жигули акъкында чокътан-чокъ эфсанелер уйдурылган. Шаирлер, рессамлар ве халкъ кедайлары тарафындан тасвирленген бу улькенинъ тек дюльберлиги дегиль де, онынъ ер асты байлыкълары да халкъкъа хызмет этмек керек эди.

Шаирлер Волганынъ дюльберлигини пек бегенелер. Амма, Кямиль Бекирович, мында онынъ дюльберлиги ичюн кельмеди. Шу себептен де оны Волгагъа багышланган образлы бедий тасвирлер биле меракъландырмады. Онынъ огюнде гъает месуль, конкрет вазифе тура. Профессор Ашировгъа бу орманларнынъ астында не къадар нефть ятагы барлыгыны белгилемек керек.

Шунынъ ичюн де, о, бир ай Куйбышев областынынъ районларында кезинди. Онынъ мында кельмесине Бакуда берабер окъугъан ве шимди бу ерде чалышкъан достларынынъ тесири зияде олды. Москвагъа, министрликке чагырылмасы да, эльбет оларнынъ иштирагисиз олмады. Министрликте онъа шойле дедилер: «Экин-джи Бакуны тежрибелли кадрларнен пекитмек керек». Кямиль Бекирович Бакугъа къайтмакъны ильмий-теджикъят институтларындан биринде чалышмакъ ниетинде экенини айтты. Волга бою нефти шимди гъает кереклигини айтып, оны къандырдылар. Бойледже, Къазахстаннен сагълыкълашмакъ керек олды.

Куйбышев областы дженктен сонъ мемлекетимизнинъ муим къуруджылыкъ мейданларындан бирине чевирильди. Дженк йыллары бу шеэр тек санайы ишханелерининъ дегиль де, бир чокъ девлет муэссиселерини къабул эткен меркез олган эди.

Девлет муэссиселери, энди чокътан, кене Москвагъа къайттылар. Агъыр дженк йыллары баракларда яшаган ишчилер ичюн чокъ къатлы эвлернинъ къурулувы кенишледи. Эски Самара да озь ерини янъы Куйбышевке алмашмагъа меджбур олды.

Аширов тек нефть оджакъларынынъ ишлерини ёлуна къоювнен озюнинъ иши битмейджегини, Волга боюнда осип чыкъкъан шеэрнинъ талийи ичюн де, Жигули орманларында янъы ятакъларны чалыштырув ичюн де месуль экенини анълады. Эльбет, нефть, янъы шеэрлернинъ догъмасына да себепчи олганы, энди чокътан белли эди.

Бойледже, Жигулиге де невбет кельди. Гъает зенгин ер асты байлыкълары олган янъы шеэрнинъ келеджеги парлакъ экени белли эди. Бу ерде эски достлары—«Куйбышевнефть» истисал бирлешмеси башы Дзандар Такоев, Месреп Бабаев, Волга боюнда ильк нефть оджакълары къуюларыны къазган, мемлекетте «нефть къыралы» адынен мешур Абдулла Сабирзянов, студентлик йылларындан билген геолог Исаак Ханин ве дигерлери онынъ ильмий-теджикъятларынынъ амелиятта тадбыкъ олунмасына ярдым эттилер.

Фашистлер Бакугъа якъыналагъан куньлери Бабаев алты тежрибелли нефтьчинен берабер Каспий денгизинден Орта Асиягъа кечип, сонъра Сызраныгъа келип чыкъты. 1942 сенеси о ильк нефть оджакъларында партия Меркезий Комитети-

нинь парторгы олды. О йыллары бу оджакълар йылда он еди тонна нефть бергенини Месреп бугунь хатырлай. 1944 сенеси июль 9-да къазылгъан ильк къую суткада 500 тонна нефть берип башлагъаныны корьген къарт бакулы нефтьчи севингенинден тап агълагъан эди. Аширов иште бойле адамларнен чалышаджагъына гъает мемнюн эди.

«Куйбышевнефть» бирлешмесининь башы Дзандар Такоев джиддий ве къатты лакъырды этмеге севген адам, адамларнен саде ве муляйим къонушмагъа да биле. О тек амелиятнен дегиль де, илимнен де пек меракълана, янъылыкъ севдасы.

— Кямиль бакъ, энди экимиз де бир арабадамыз. Адамларнен айтлашмагъа, оларны огренмеге, айткъанларыны динълемеге тырыш. Куйбышев нефти мемлекетнинь якъарлыкъ санайысында янъылыкъ меркезине чевириледжегини унутма. Мен санъа инанам. Иште онынъ ичюн де ильмий-теджикъят институты тешиль олунды. Сен исе онынъ шорбаджыларындан бириси оласынь. Кямиль, биз берабер даа чокъ чалышырмыз, — дей эди Такоев достунынъ омузыны таптап.

Кямиль Бекирович достунынъ адамлар арасындаки итибарына сукълана эди. Онынъ орденлерине, унванларына, юксек вазифесине дегиль де, нефтьчилер арасындаки итибарына сукълана эди. Я мен догъру ёлнен адымлайыммы, бу адамлар киби халкъкъа хызмет этмек элимден келирми, деп тюшюне эди. О, Дзандарнынъ адамларгъа такълид этмек мумкюн, лякин данма тек озюнье, озъ къабилиетинге инанмакъ керексинь, деген сёзлерини унутмай эди.

Кямиль институтта окъугъанда къарт профессор нефтьнен студентлернинъ табнаты бири-бирлерине ошай, дей эди. Нефтьке не къадар зияде тесир этсеиь, о къадар ернинъ устюне котериле. Озюьгинден ич бир вакъыт тепеге чыкъмай. Онынъ ичюн де нефтьни ер устюне чыкъармакъ ёлларыны араштырмакъ керек. Нефтьнинъ этрафы сувнен сарылы ола. Олар бири-дигерини инкяр этелер. Бирине токъунсань, экинджики котериле. Лякин бу усул эр ерде келишмей. Базы ерлернинъ топрагъы йымшакъ ола ве тазыйыкъ алтында тез эшиле, дигер ерлерде исе бунинь акси ола. Бунинъ ичюн энъ семерели, энъ уджуз усулны къыдырып тапмакъ керек эди. «Гипровостокнефть» институтынынъ алимлери, инженерлери бойле усул тапты ве оны амелияткъа тедебъкъ эттилер. Бу усулнынъ омюрге кечирилмесинде Кямиль Бекировичининъ иссеси буюк олды.

Йыллар озьлеринен берабер инсан омюрини алып кете дейлер. Асылында, эмекнен кечкен йыллар инсан омюрини узаталар.

Москвадан котерильген самолётнынъ когертесинде отургъан Аширов булар акъкъында тюшюне. Мына о кене Куйбышев сокъагъы бою адымламакъта. О бу шеэрни бабасыны севген киби севе. Чюнки о илимнинъ юксек мензиллерине бу шеэрден адымлады, онынънен берабер ости. Шеэрнинъ абаданлашмасына чокъ эмек къойды. Нефтьчилер олгъан ерде эр шей денъише. Шеэрлер, къасабалар пек тез кенишлейлер. Бу шеэрде де нефтьчилернинъ излери бар. Самара озени узерине буюк копор къурдылар. Озеннинъ гранитнен орьтюли ялылары, чокъ къатлы биалары, Волжский проспекти, Лев Толстой сокъагъында къурулгъан буюк хастахане ве бир чокъ дигерлери нефтьчилернинъ Куйбышев шеэринде бахшышыдыр.

Куйбышев шеэри мемлекетимизининъ нефть меркезлеринден бирине чевирильди. Волга озени боюндаки нефть оджакъларынынъ сайысы ве оларнынъ семерелиги кеттикче артмакъта.

Иште, куйбышевчилер бу ишлерде Куйбышев область Советининъ депутаты Кямиль Бекирович Ашировнынъ мунасиб иссеси барлыгъыны яхшы билелер.

Аширов мында энди къыркъ йылдан берли яшай. Бу къайд этмеге илайыкъ вакъиамы? Эльбет, бу девирде онъа тек инженер дегиль де, алим оларакъ зияде мураджаат этип башладылар. Мында о адий инженерден, мемлекетте белли ильмий-теджикъят институтынынъ ёлбашчысы дереджесине котерильди.

Нефтьни къазып алууда къулланылгъан янъы усулнен амелият арасындаки асырлар бою укюм сюрьген манианы бутюнлей алып ташлады. Бойле кергин кунлерден биринде Аширов ве Такоевны обкомгъа теклиф эттилер. Область партия комитетининъ биринджи секретары Михаил Тимофеевич Ефремов лакъырдыны узакътап башлап, сонъундан шай деди:

— Эксперимент узеринде чалышкъанынъыз яхшы. Эльбет, онынъ эльвершили оладжагъына эпимиз эминмиз. Лякин эсас вазифени де унутманъыз. Эвсая сизлер нефтьчилерсинъыз. Бу себептен, эвеля сизден планда козьде тутулгъан микъдарда якъарлыкъ берменъизни талап этемиз, демектир. Экисини де бирликте алып бармагъа къуветинъиз етсе, бунъа джан къурбан. Лякин тек алтымыш секизинджи къуюнен огърашкъанынъыз телашландыра.

«Эльбет, обком секретары акълы. Биз бу меселенен чокъ, къарардан зияде огърашмаймыз? Эр кес сезе» — деген фикирнен Аширов обкомдан къайтты.

Алимлер ве нефтьчилернинъ эмекдашлыгъы семереси тез билинди. «Куйбышевнефть» бирлешмесинде бу усулнынъ эльвершилиги амелиятта тасдыкъланды.

Яңы усул илк беш йылда девлетке 300 миллион рубледен зияде семере берди. Бу исе, бирлешменинъ пландан арткъач, 64 миллион тонна нефть къазып алмасынен екюнленди, демектир.

Кямиль Бекирович куйбышевли алимлер ве нефтьчилернинъ нефть ятакъларыны чалыштырувда яңы прогрессив усулларны омюрге кечирювлери ичюн мукъфатлангъанларыны гедже эшитти. Москвагъа месуль вазифеге ёллангъан достларындан бириси телефон этти.

— Кямиль, энди сувны чокъча къулан. Яңы усул озюни косътерди.

— Буны энди эр эр кес биле. Айтаджагъынъ шу эдими? Гедже раатсызламакъ ичюн башкъа маначакъ тапмадынъмы?

— Таптым. Ленин мукъфаты хайырлы олсун!

О мукъфатлангъанларнынъ арасында кимлер барлыгъыны сорамагъа етиштирмеди. Лакъырды кесильди.

Саба танъдан башлап телефоннынъ сеси тынмады. Оны эр кес хайырлап башлады. О, бойле юксек мукъфаткъа ляйыкъ танылгъанлар арасында институтнынъ алимлеринден Александр Губанов, Венедикт Калганов, Михаил Осипов, Борис Сазонов, Михаил Сергучев, геологлардан Александр Дубинин, Петр Иванов, Исаак Ханин ве Дзандар Такоев ве Тюменьде чалышкъан Виктор Муравленко да барлыгъыны анълагъан сонъ, къуванчы къат-къат артты.

Журналистлер ондан бу усул насыл догъгъаны, не заман къулланылып башлангъаны актъа сорагъанда, оларгъа текмилъ джевал берип оламагъанына тарсыкъты. О, бу теджибе чокътан девам эткени, ерасты байлыкъларыны къазып алув къыйын олгъаны, теренликтеки эр бир метрнинъ хусусиетини огренюв ишининъ къыйынлыгъыны насыл анълатсын? Эр бир ятакънынъ озь хусусиети бар. Яңы усулны къуланувгъа джиддий азырланмакъ лязим. Бу иш бир адамнынъ кучюни дегиш, бутюн бир коллективнинъ гъайретини талап эте.

Чокъ лакъырды этмеге севмеген икътисадийтчылар, эвеля не къадар пара масраф олунгъаныны ве не къадар нефть алынгъаныны эсапладылар. Кяр онларнен миллион рубле тешкиль эткенини тасдыкъладылар.

Уфадан, Мангъышлакътан, Туймазыдан, Жигулиден, Бакудан телефон эттилер. Нефтьчилерде байрам. Яңы усулнынъ эльверишлиги тасдыкъланды. Энди онъа кениш ёл ачылды. Бакулыларнынъ хайырлавы Кямиль Бекировични зияде джоштурды. Ана-бабасыны, достларыны, нефтьни студентлернинъ табиятына бенъзеткен профессорны хатырлады. Пенджеренден тышарыгъа козь ташлады. Балалары да буюк олдылар. Владимир алякъа институтыны ве онынъ аспирантурасыны битирди. Техника илимлери кандидаты, доцент олды. Студентлерге лекция окъуй. Галина, башта оджалыкъны бегенди, лякин педагогика институтыны битирген сонъ, баба зенаатына мейили олгъаныны айтты. Политехника институтынынъ геология факультетинде гъайрыдан студент олды. Аспирантураны битирген сонъ, геология-минералогия илимлери кандидаты олды, шимди озю окъугъан институтта дерс бере...

Кямиль Аширов кабинетине киргенинен, столында яңы чечеклер коръди. Секретарь тазе газеталарны кетирди. Кямиль Бекирович «Известия» газетасыны элине алды. Илим ве техника боюнда Ленин ве СССР Девлет мукъфатлары комитети реисининъ муавини Ю. Е. Максаревнинъ макъалесини окъуп башлады: «Къара алтын» къазып алувда мемлекетте учюнджи ерде булунгъан Куйбышев областында нефть ятакъларыны ишлевде блок системасынынъ къулануву бу саада эльде этильген енъишлердир. Бу енъишнинъ къараманлары К. Б. Аширов, А. М. Губанов, П. В. Иванов ве дигерлеридир. Нефть къазып алувнынъ прогрессив усулыны омюрге кечирюв истисалгъа 280 миллион рубле семере берди. Плангъа къошма оларакъ, 64 миллион тонна нефть къазылып алынды».

Телеграммаларнынъ арды кесильмеди. Олар арасында оджасы, академик А. В. Сидоренконынъ шу сёзлери оны зияде еджанландырды: «Куйбышев областында блок системасыны эсасландырып, амелиятта омюрге кечирювдеки хызметлеринъиз мунасиб такъдирленюв саесинде Ленин мукъфаты алгъанынъызнен джан-юректен хайырлайым».

Алтымышынъжы сенелери Кямильни ве Дзандарны сыкъ-сыкъ Москвагъа чагъырдылар. Институтта ве бирлешмеде ишлернинъ кетишаты яхшы. Министрлик оларны тыш мемлекетлерге ёллап башлады.

— Козь этинъиз, эльверишли олса огренинъиз. Оларда бизим ичюн файдалы теджибелер бар, — дей эди министр. — Яңылыкъларнен меракъланынъыз.

Аширов да, Такоев де Европа мемлекетлеринде булундылар. Эльбет, бизим усулларымыз эльверишли. Лякин оларда эр шей комплекси тешкилятландырылгъан. Эмек махсуддарлыгъы да юксек. Бурав донатмаларынынъ чокъ йыллар къавий чалышувларында, автоматика ве контроль-ольчев васталарынынъ текмилъ

ишлевлеринде де эмек махсулдарлыгыны юксельгенини корьдилер. Оны бизге де огренмек файдалы, деген кьараргъа кельдилер.

Олар, истисалны автоматлаштырмагъа чокь вакъыт керек, деген хулясагъа кельдилер. Эр бир тонна нефть кьазып алмакь ичюн, эр бир кьуюны кьазув мас-рафыны эксилтмек керек. Бу ишни де идаре этюв структурасыны мукеммелештиривден, истисалда эмек тешкилини саделештиривден башламакь керек. Шимди нефть санайысында эмек махсулдарлыгыны юкселтиув, эсас резервлерден биридир.

Эльбет, олар капитализм рационализмининь джемиетимизге келишмегенини аньлайлар. Олар ишни эмегини истисмар этюв эсас махсад олгъаны белли. Амма олардаки джерьянлардан файдаланмагъа мумкюн олгъаныны коре билдилер.

Такоев, идаре этюв ве эмек тешкилининь эски структурасындан вазгечмек керек, деген фикирге кельди. Лякин бу пек мурекксп меселе, эвеля ишнинь вазие-тини талиль этюв, янъы структураны яратув ве тевсие этювни талап эте эди.

Бирлешменинъ озю бу ишни япып оламаз. Онъа институтны джелъп эттилер. Етекчи мутехассыс, техника илимлери докторы, профессор Сергей Николаевич Ястров оларгъа кьолтутты. Бутюнсоюз нефть ве газ санайысында идаре этюв де иктисадиятны тешкиятландырув институтында чалышкъан бу алим, «Куйбышев-нефть» бирлешмесинде эмек тешкилининь янъы усулыны кьуланув меселеле-рини чезмеге ярдым этти.

Такоев, Аширов ве Ястров энди тек бир кьую, тек бир оджакь акъкъында дегиль бутюн мемлекетнинь нефть санайысында идаре этюв усулыны мукеммелешти-ривни кьайгыра эдилер. Олар бу усулларнынь девлетке не кьадар айда кети-реджегини билъмеге, оны омюрге кечирмеге тырыштылар.

СССР нефть санайы министри Валентин Дмитриевич Шашин 1967 сенеси Мек-сикадан кьайткъан сонъ коллегия азалары, министрлик болюклери ве идареле-рининь ёлбашчылары, йигирми дёрт бирлешменинъ баш директорлары, йигир-миден зияде ильмий-теджикъат институтларынынь ёлбашчыларыны топлады.

Эльбет, мемлекетнинь бойле «нефть кьыраллары»ны даима бир ерге топла-макъ кыйын. Кямиль ве Дзандар оларнынъ эр биринен яни тек озьлеринен таныш дегиль де, табиятлары ве иш усулларынен де таныш эдилер. Оларнен дефаларджа расткелишкен, атта базыларынен чалышкъан эдилер. Олар озь ишлерини юректен севген, табиятлары кьавий нефтьчи мутехассыс эдилер. Пенсия яшына кельгенде биле озь истегинен акълы раатлыкъкъа кетмейип, яшлар киби командировкадан командировкада булуна эдилер.

Министр мемлекетнинь чешит кошелеринден кельген бу адамларнынъ юзле-рине джиддий назар ташлай. Дзандар министрининь онъа дикъкъатнен тикильге-нини сезип, козьлерини дигер тарафкъа чевирди.

Бу меджлис адеттен тыш, кунь тертибисиз эди. Министр тыш мемлекетлерде корьгенлерини икяе этти ве сонъра мемлекетимизде нефть кьазып алув вазифе-лери устюнде тохталды. О, техника ве донатмалардан файдаланув, комплексли автоматлаштырув эсабына нефть кьазып алууда эмек махсулдарлыгыны юксель-тиув хусусында сейледди. Сонъра мемлекетнинь нефть санайысыны мукеммел-ештиривде тохталып, топлангъанларгъа шойле мураджаат этти:

— Аркъадашлар! Яхшы тюшюнип бакъынъыз. Бизде эр шей бар. Нефть за-паслары джестинден ич бир капиталист мемлекетинден артта дегильмиз. Бизим технология нефть кьазып алууда дюньяда биринджи ерде тура. Укюметимиз буюк микъдарда сермия, кьудретли техника ве транспорт бере. Кадрларымыз етерли. Нефтьчилер, бу саанынъ мутехассыслары бизим ифтихарымыздыр. Идаре этювни мукеммелештиривде огге йлышымакъ керекмиз. Риджа этем, бир ай ичинде бу саа боюнджа озь фикиринъизни билъдинъыз.

Меджлис биткен сонъ, Дзандар ве Кямиль Ястровнынъ янына кельдилер.

— Сергей Николаевич, корьдинъизми, биз догъру ёлдамыз. Лякин министр пек аз муддет бельгиледи. Олгъаны-оладжагъы бир ай. Давранмакъ керекмиз, — дедилер.

Олар Москвада геджелемедилер биле. Меджлистен сонъ догъру аэропорткъа кеттилер. Арадан чокь кечмеди, эписи Ашировнынъ кабинетинс келип кирдилер...

Такоев министрлик бельгилеген муддетте доклад япмакъ ичюн Москвагъа кельди. Коллегия азалары онынъ чыккъышыны меракънен дигъледилер, сонъунда бу янъылыкънынъ омюрге кечирильмеси чокъкъа сюрюледжегини айтып, му-накъшагъа кечтилер. Такоев профессорлар Кямиль Бекирович Аширов ве Сергей Николаевич Ястровнынъ тевсиелери эсасында Куйбышев областында янъылыкъ-нынъ эльверишли экени исбатлангъаныны тасдыкълай билъди.

Такоев, Куйбышев областында нефть кьазып алув ишлерини ихтисаслашты-рув ёлуна миндирильгени, шимди оларнынъ оглерине янъы меселелер келип чыкъ-къаныны айтты, сонъ теджрибе эсасында бирлешмеде идаре этюв структурасыны

мукеммеллештирюк зарурлыгыны исбатлады. Базылары онынъ теклифине къошуддылар, базылары исе шимдилик бизде бунъа имкян ёкъ, деп итираз бильдирдилер.

— Бу ерде эльверишли усул хусусында сёз кете, — деди министр. Мунакъшагъа екюн чекип. — Такоев, Аширов ве Ястров такъдирлемеге лайыкъ теклифнен чыкътылар. Эвеля, оларнынъ озьлери опынъ сонъуна чыкъсынар. Дигерлери исе бу хусуста джиддий тюшонип-ташынынар. Эльбет, эски структурадан къуртулмакъ мумкюн. Эр шей, эскире. О, бундан сонъ эвельки киби эльверишли хызмет этип оламайджакъ. Нефть къатламлары даа зияде теренлешти. Оны ер устюне чыкъармакъ ичюн янъы усуллар керек. Куйбышевчилер исе, шимди бунынъ ёлуны таптылар. Бу девлет эмиетине малик олгъан иштир. Онъа киришмек ичюн джиддий азырланмакъ керек.

Такоев ве Аширов министрликтеки музакеренинъ екюнлеринден мемнюн къалдылар. Арадан бир йыл кечкен сонъ Такоев СССР Министрлер Советинде «Куйбышев экспериментининъ ильк екюнлери акъкъында» эсабат берди.

Энди бу теклифке итираз бильдирген адам тапылмады. Оны халкъ ходжалыгынынъ дигер сааларында да омюрге кечирилюви тевсие олунды.

Даа бир йылдан сонъ, Дзандар Такоев СССР нефть санайи министрининъ муавини этип тайинленди. О Москвагъа кетмезден эвель, Куйбышев областындаки бутюн нефть оджакъларыны досту Кямиль Ашировнен берабер доланып чыкътылар. Сонъунда Кямиль Бекировичнинъ эвине кельди. Софра башында субетлештилер...

Кямиль ишининъ чокълугъына бакъмадан, достунынъ теклифини ред этип оламады. Эм де онынъ макъсадыны анъламамакъ мумкюн дегиль эди. Янъы вазифеде ишке киришмезден эвель, къырджыманлыкъ йыллары кечкен диярларны, агъа-къардаш киби алышып-къарышып къалгъан нефтьчилернен сагълыкъланмакъ истей. Олар джума куню ёлга атландылар. Раатлыкъ куньлерини де якъын достларынынъ арасында кечирмек истедилер. Зияретни Туймазыдан, Октябрьск шеэринден башладылар.

Октябрьская яш олса да, дюльбер шеэр. Онда юксек биналар, тюкянлар ве ресторанлар бар. Шеэр эп кенишлесе де, онынъ темели бу сокъакъкъа токъунылмай. Бельки де токъунылып эдилер, амма къарт нефтьчилер озьлери отурткъан фиданлары энди багъчаларгъа чевирильген азбарларыны терк этмек истемейлер.

Дигер нефть районларына авушкъанлар да олды. Амма Волга бою нефтини халкъкъа хызмет эттирмеге омюрлерини багъышлагъан, шимди исе акълы раатлыкъта булунгъан къарт нефтьчилер шу агъач эвлерде яшайлар. Азбарларыны ташлап янъы эвлерге кочъмеге истемейлер. Къартлар Аширов ве Такоевни унутмайлар. Эм де унутмайджакълары белли: Кямиль ве Дзандар шеэрнинъ ильк факъхий граждандары адына лайыкъ танылдылар.

Мусафирлер эки къатлы агъач эвнинъ азбарына кирдилер. Азбарда булунгъан къартлар оларны корип йылмайдылар, оларнен озь огуллары киби къучакълаштылар.

— Дзандар, сокъагъымызнынъ адыны унутмадынъмы? — деди къартлардан бири. — Бу ерде ильк къую къазгъан буравджыларнынъ бригадир сенинъ койдешинъ эди. Шимди о алемден козь юмды. Онынъ ве сенинъ коюнъ Диван экен. Шойле де сокъагъымызнынъ ады Диван олды. Эски сокъакъларнынъ адлары дентиштирильди. Лякин бизимкине токъунмадылар. Токъунып да бакъсынлар?!

Олар хошнудыкънен кене шу эскирген газикке миндилер. Япалакъ-япалакъ ягъаяткъан къардан ёл яхшы корюнмесе де, газик эп огге ынтыла. Дюмен башында Дзандар. Олар энди Отрадныйге ашыкъалар. Анда устазлары Абдулла Сабирзянов яшай. Абдулла къарт озюнинъ джумерт табияты, ишчен чизгилеринен Кямиль ве Дзандаргъа да омюрге эял ве догъру яшамакъ ёлларыны косътерди.

Олар азбар къапыны ачкъан къарткъа тикильдилер.

— Беклемедиъгизми? — деп селямлаштылар.

— Не ичюн, бекледим. Дзандарнынъ Москвагъа, юксек вазифеге ёллагъанларыны эшиткенимнен онынъ мытлакъа сагълыкъланмагъа келеджегине эмин эдим, — деди къарт. — Къартийим Зейнеп де бекледи.

Бойле зияретген юреги джошкъан къарт бутюн акъшам шенъ эди. Башы тазлангъан, юзю бурюшкен олса да, озю яшлыгындаки киби арекетчен Абдулла къарт, мусафирлерге не къадар къонакъбайлыкъ косътермеге тырышмасын, эписи бир чель табиятыны дентиштирип оламагъаны корюне. Омюр бою айнеджилик не экенини бильмеген бу адам, озюнинъ догъру, ашкъар ве джиддийлигинен эр кеске белли эди.

— Демек, къырал, пенсияда, — деди Кямиль кулюмсиреп.

— Насыл къырал!? Къара майдан эллери арынмагъан ишчи шимди раатлыкъта, — деди.

— Не ичюн къырал дегиль? Кямиль догъру айта. Гъарптан кельген бир жур-

налист сенинънен субетлешкен сонъ, совет нефтьчилери акъкъында язгъанда, сени «нефть къыралларындан бири» деп тарифлегенини унуттыңмы ёкса? Эр бир зенаатның озъ къыраллары ола. Атта «Нефть къыраллары» деген йыр да бар. — деди Дзандар Кямильның сёзюни девам эттирип.

Такоев озюни насылдыр онъайтсыз алда сезе. Шимдиге къадар оны юксек вазифеге котергенлерини кимсе бильмей, деп беллей эди. Устазының исе эр шейден хабери бар, кесик къулакъ. Ондан бир шейни гизлемек мумкюн дегиль.

— Кеченде обкомда олмакъ сырасы кельди, — деди къонакъбай къарыкъ сеснен. — Секретарь сенинъ кетеджегинъни кедернен айтты. Эльбет, сенинъ киби мутехассысны зльден чыкъармакъ къолай дегиль.

— Я сиз насыл фикирдесиниз? — деди онъа яваштан козь ташлап Дзандар.

— Менимдже догъру япалар. Элинъден келеджек шей. Эвельси санъа бакъа да, сукълана, аджеба меним огъулларым не ишлер экенлер, деп тюшюне эдим. Сиз айткъанынъыз киби, олар да энди «къыраллар» олдылар. Садыкъ буравджылыкъ идаресининъ башы. Ахат исе агъасыны озды: бизни терк этти. Сургутта бирлешменинъ баш инженери. Иште бунъа Совет акимieti дегенлер. Бакъ, татар шичисининъ балалары, насыл итибар санби олдылар! Кямиль, биз татарларның ана-бабалары бойле мертебени асылында хаяллангъан эдилерми? Билем, сенинъ бааларынъ нефть къыраллары олдылар. Амма огълунъ ве къызынъ институтта дерс берелер, илим адамлары олдылар. Дзандар, я сенинъ огъулларынъ «къырал» дегиллерми? Баыда Володяны корем. Эп къаергедир ашыкъа, амма ёлда расткельсе, аман машинасындан сычрап тюше, келип бойнума сарыла. Сыджакъкъанлы огълунъ бар.

— Устаз, оларгъа «къырал» олмакъ даа эрте. Володя да меним киби адий буравджы олып чалышып башлады. Сонъ оператор олды, шимди уста чалыша. Валерик меним ёлумнен кетмеди. Кямильге чокъ къатнагъаныны сезсем де, алим оладжакъыны акъылыма кетирмей эдим. Володягъа нисбетен бираз шаталакъ. Инат. Шимди о, Кямильнынъ аспиранты. Бекировичнинъ фикириндже, яхшы геолог-алим оладжакъ эмнш.

— Олян, онынъ шаталакълыгы да санъа бенъзей. Огълунъ да сенинъ киби инат, акъылына кельген шейни япмагъандже козюне юкъу кирмей. Бельки шай олгъаны яхшыдыр. Геолог бираз къызматабан олмаса, чель хышымларына даяшмай, — деди Аширов ве шакъылдап кульди.

— Эпимизнинъ ады-ёлумыз бир — нефтьчи, деди Сабирзянов мемнюлиикнен. Келинъиз къарт устанен бирер къаде котеринъиз. Бизни бир макъсад — «къара алтын» къазып алувы чокълаштырув макъсады бирлештире. Демек, эпимиз нефть къыралларымыз. Бир терекнинъ тамыры, бир текненинъ хамырымыз. Тек насыл бир вазифеде булунманъыз, бурнунъызны котерменъиз. Огъулларым Садыкъ ве Ахаткъа да даима шай дейим. Сизни де олар киби юрekten седем. Сизлерге Ленини мукафаты берилгенини эшитип, севинчтен, тап ойнагъан эдим. Дзандар, сен энди министр муавинисинъ. Сенинъле гъурурланам. Амма сени къырал этип осьтюргенлерни унутма. Сюегинъ ишчи оларакъ къаткъаныны акъылыңда тут. Сенинъ мында шу нефть топракъларына теменна этмек ичюн кельгенинъе юрekten хошнунуты! Энди вазифенъе коре алемни корерсинъ, чешит халкъларны, адамларны расткетирисинъ. Мертебенъ даа котерильсин, амма сени нефтьчи оларакъ тербиелеген бу топракъны унутма. Бизге сыкъ-сыкъ кель. Сенинъ темелинъ, къуветинъ, тамырынъ мында. Санъа буны къарт нефтьчи Абдулла Сабирзянов айта...

Къарт уста озюнинъ омюринде ильк дефа бойле узун нуткъ айтты. Бу сёзлер мусафирлерни джоштурды, Зейнеп енге оларны озю пиширген къавалтыларнен сыйлады.

Къонушув чокъкъа сюрди. Танъ аткъаныны биле сезмедилер. Бирер фильджан къаведен сонъ олар кене ёлгъа чыкътылар...

СССР нефть санайысы министрининъ муавини Дзандар Такоев совет нефтьчилерининъ ишанчы векили оларакъ бутюн дюньяны доланып чыкъты. Баы командировкаларда Кямильнен берабер булундылар, чокъ достлар арттырдылар.

О йыллары Такосвге Ашировнынъ тыш мемлекетлерге кетюв ёланмаларыны имзаламакъ сырасы кельди. Кямиль Бекирович Якъын Шаркъ девлетлеринде, хусусан Джезаир, Сирия, Мысыр, Ливан, Ливия, Иракътаки арап достларымызгъа геология хызметини ёлуна къоювгъа ярдым этти. Досту Дзандар киби тек арап девлетлеринде дегиль де, социализм мемлекетлеринде де булунды. Вахътынен о ГДР алимлеринен чалышты, онынъ геологларына араштырув ишлерини тешиклатландырувгъа ярдым этти. Чехословакия ве Румыния алимлеринен берабер Икътисадий Ярдымлашув Советининъ сымарышынен якъарлыкъ проблемаларыны чезювде иштирак этти. Бир сыра халкъара симпозиумлар ве конференцияларда Совет геология илимининъ инкишафы акъкъында ильмий докладларнен чыкъышта булунды.

Кямилъ Бекирович озюнинъ ильмий фаалиетинен дюньягъа танылгъан сонъ биле, тедкъикъятлар узеринде чалышувны девам эттирди. Академик А. В. Сидоренконынъ сёзлеринен айткъанда «Аширов озюнинъ тирнекли эмек фаалиетинде озъ ильмий мектебининъ мейдангъа кетирди». Кямилъ Бекирович озюнинъ бутюн ильмий фаалиетини мемлекетимизде нефть къазып алувнынъ эльверишли усулларыны араштырувгъа багъышлады, бу саагъа ант эки юзге якъын ильмий эсер яратты. «Гипровостокнефть» институтунда дердж олунгъан ильмий джыйынтыкъларнынъ месуль редакторы оларакъ да мемлекетнинъ намлы алимлер сырасындан ер алды.

Волга боюнда нефть ятакъларыны чалыштырувда блок системасыны эсасландыргъан ве амелияткъа тадбыкъ эткени ичюн Кямилъ Бекирович Аширов Ленин мукафатынынъ лауреаты олды. РСФСРде нам къазангъан геолог унваныны алды. Онынъ халкъ ходжалыгъыны илерилетювдеки хызметлерине юксек къыймет кесильди. Ленин, Эмек Къызыл Байракъ, «Урьмет Бельгиси» орденлери ве бир чокъ медаллернен мукафатланды.

Йыллар насыл шефкъатсызлар. Аширов оларнынъ насыл келип кечкешлерини дуймай къалды. Лякин белли бир яшкъа кельген адам, артына чевирилип бакъа да, кечкен йылларнынъ девамында омюрде насыл излер къалдыргъанына козь ташлай экен. Кямилъ Бекирович муавини вазифесине шегиртлеринден бирини тевсие этип, озю акълы раатлыккъа кетмек истеди. Обком башта бу теклифке разы олмады, лякин алим энди эвельки киби, копчеклер устюнде юрков чагъында олмагъаныны да анъладылар. Амма онынъ якъасыны къолайлыкънен бошамадылар. Онынъ геология-минералогия илимлери докторы, профессор экенини, илимнен истисалнынъ багъыны пекиткен онларнен илим докторы ве кандидаты тербиелегенини хатырладылар. Онъа Куйбышев политехника институтунынъ геология ве нефть эм де газ ятакъларындан файдаланув кафедрасыны къабул этмекни теклиф эттилер. Шер джемаатчылыгъы онынъ етмиш йыллыгъыны тантаналы къайд этти, кокюсине РСФСРде нам къазангъан илим эрбабы унванынынъ нишаныны такъып, институткъа озгърдылар.

Энди келеджек ичюн яш мутехассыслар азырлавгъа киришкенине де беш йыл олды. Политехника институтунда онынъ етмиш беш йыллыгъы къайд этильди. Онъа РСФСРде нам къазангъан алий мектеби хадими унваны берильди.

Кямилъ Бекирович етмиш беш яшыны толдургъан кунълери, кеме де Бакуда булунды. О бу зияреттен пек мемнюн къайтты. Бу кезинти онынъ кучъ ве гъайретини арттырды.

Базыда о озъ иш одасына къапала да, бабасынынъ диварда асылы ресимине тикиле, тюшонджеге дала. Бойле вакъытта о зияде седжанлана, юреги джоша, элине къалем алгъаныны сезмей къала. Озюнде бейитлер уйдура. Бейитлер къайд олунгъан дефтерини стол чекмеджесининъ терюнде сакълай.

Себепсиз шей олмай экен. Бир кере оны, семетдеши, жигули пиво заводунынъ баш инженери Ибраим Сеитхалиловнынъ эвине теклиф этгилер. Бу ерде эски танышы, шеэрнинъ корюмли экимеринден бири, о вакъыт Волга бою арбий округы госпиталинде болукъ мудирин олып чалышкъан медицина хызмети полковниги, РСФСРде нам къазангъан эким Эскендер Адирович Кайтазовдан башкъа, башы чаларгъан олса да, козьлери шенъ кулюмсиреген бир адамны расткетирди. Бу адам, белли кърымтатар шаири Эшреф Шемъи-заде экен. Эшреф Шемъи-заде Сеитхалиловнынъ тувгъаны олып, Къазандан, мешур татар шаири Абдулла Токъайнынъ юбилейинден къайта экен.

Эшреф агъа мусафирлерининъ риджасынен озъ шиирлерини окъуды. Кямилъ Бекирович исе арап мемлекетлеринде булунув теессуратларыны икяе этти ве азербайджан тиллеринде севимли шаирлерининъ шиирлерини эзберден айтты...

Сонъра, хызмет муджиби Ташкентте булунгъанда, «Узбекнефть» бирлешмесинде о даа бир корюмли кърымтатар языджысы Шамиль Алядиннен танышты. Эдипнинъ Озбекстан нефтьчилери ве газджыларына багъышлангъан романы узеринде чалышкъаныны анълагъан сонъ олар пек достлаштылар. Эдипнинъ эвинде соффра башында къонакъбайнынъ шиир окъугъанына сукъланып, сыкъыла-сыкъыла энди чокъ йыллардан берли бейитлер уйдургъаныны айтып ташлады. Эв сайбининъ риджасынен о да бир къач бейит окъуды...

Арадан чокъ вакъыт кечти, Кямилъ Аширов бу корюшювни чокътан унутты. Институтта чалышып башлагъан сонъ, акъшамлары Волга боюнда кезинмекни озюне адет этти. Эр сефер эвинден Волга проспектинде яшагъан Эскендер Адыловичке телефон этип, кезинтиге чыкъаяткъаныны бильдире де, ёлгъа чыкъа. Таш басмакълардан ашагъы энип, ялыгъа келип чыкъкъанда, оны Эскендер Адылович беклегенини узакътан коре.

Бир кере кезинтиге чыкъаяткъаныны, Кайтазовгъа бильдирмеге етиштирмеді. Эскендер Адылович озю телефон этип, оны ялыда беклейджегини айтты.

Кямилъ Бекирович ялыгъа якъынлагъанда, достуны элинде «Ленин байрагъы»

газетасынен корип тааджиПЛенди. Полковникнинъ чырайы серт, озю де насылдыр джиддий тавурда эди.

— Олян, сенинъ геологиядан башкъа бегенген шейинъ де бар экен. Бизим бундан хаберимиз екъ.

— Хайыр ола, не дейсинъ шу.

— Не дейим? Акъшам Ташкенттен Эшреф агъа телефон этти. Айт шу Кямилъге, шиирлери де илими киби юксек экен. «Ленин байрагъы» онынъ бир къач шиирини баскъан. Зарарсыз, баягъы салмакълы. Бельки онынъ кунъделик дефтерлеринде даа дюнья юзюни коръмеген сойлары да бардыр? Сора, оларны чекмеджесинде сакъламасын. Керек олса, ярдым этермиз, деп риджа этти.

Кямилъ Бекирович кезинтиден насылдыр ёргъун къайтты. Ашханеде булунгъан къадынына ич бир шей демеден озъ одасына кирди. Огюне газетаны къойып, эппейи вакъыт отурды. Сонъ газетаны кене элине алды. «Юрек джошкъанда» деген умумий серлеванен берильген шиирлерни текрарлады: «Хаял», «Илим гимни», «Аят-сеадет» «Омюр фельсефеси»... Дерт шиир... Оларнынъ эр бири юрегининъ тереңликлеринден къайнап чыкъкъан сатырлар... Хусусан «Омюр фельсефеси»ни зияде бегенди.

Шу вакъыт ашханеден къадыны Елена Ивановнанынъ сеси эшитильди:

— Кямилъ, къавенъ азыр. Мытлакъа унуткъаным. Даа якъында телефон эттилер. О бириси куню облсоветнинъ сессиясы экен. Сессиянен багълы материаллары ёллагъанлар.

— Шай десе. Ич де якъамны бошамайлар. Энди отуз йылдан берли депутатым.

— Халкъ санъа ишана. Сенинъ намуснен чалышкъанынъны биле. Шай олгъан сонъ, эльбет якъанъны бошамазлар.

— Шай десе. Айды мен материалларны козьден кечирейим. Бельки де сёзге чыкъмакъ керек олур, — деди Кямилъ Бекирович еринден турып.

1919 сенеси революционер Бекир Аширов «Насыл бир вазифеге сайланды-нъыз?» деген анкета суалине, «Гуммет» большевик-мусульман тешкилятынынъ иджа комитетине аза сайландым», деп джевап берген эди. Бугунъ онынъ огълу. РСФСРде нам къазангъан илим эрбабы, Ленин мукафаты лауреаты Кямилъ Бекирович Аширов да Куйбышев область Советининъ депутаты мандатынен бабасы башлагъан ишни девам эттире.

Усние Сейдаметова

Буюк къоранта

Бизим къорантада секиз огъул ве учъ къыз бар эди. Бабам аякъкъапчылыкъ япа, анам исе эв ишлеринен огъраша эди. Къорантадаки балаларнынъ эписи, бу джумледен, анам да, бабама ярдым эте эдик. Эпимизнинъ сабадан акъшамгъадже чалышувимызгъа бакъмадан, пек фукъаре яшай, аш-сув къытлыгъындан даима замет чеке эдик. Улу Октябрь социалист революциясы гъалебе къазангъан вакъытта бабам 37 яшында, анам исе отуз бир яшында эдилер. Янъы аят далгъасы бизлерни озъ багъырына чекти. Анам, къоранта ишлерининъ чокъ олувына бакъмадан, ликбезге кирип окъуй башлады. Бу вакъытта онынъ алты баласы бар эди. Руханийлер шериаткъа эссланып, анамнынъ окъувы устюнден куледжек олдылар. Амма къадын-къызлар ичюн де янъы аят ёлуны ачкъан улу пролетар акимieti онынъ тарафында эди. Анам курсларны мувафакъиетнен битирди ве чокъ йыллар девамында мектеп чагъынадже балалар муэссиселеринде тербиеджи олып чалышты.

Бабам Къарасувбазар шеэринде аякъкъапчылыкъ артели тешкиль этти, онынъ ребери олды, сонъра, Текие коюндеки айны шойле артельге реис оларакъ авуштырылды. О да анам киби ликбезге къатнап, окъумакъ-язмакъны огренди. О маальде яш-къарт — эр кес джаиллики битирув мектеплеринде окъуй эди.

Буюклернинъ арекетлерине, ынтылуварына бизлер де къошулдыкъ. Бизлернинъ социалистик Ватанымызгъа, Коммунист партиясына беслеген сынъырсыз севгимиз ве

садакъатымыз янъы аят ичюн къызгын курешлер кеткен девирде шекillenди. Бу севги кунъ-кунъден артты, пекинди, къавий итикъадкъа чевирильди. «Совет акимieti манъа экинджи аят берди, — дей эди анам, — айдын, парлакъ аят. Бизлер эпимиз омюр бою Совет акимietине борджлумыз». Къорантамызнынъ аяты кунъ-кунъден яхшылашты. Меним анам къомшумыз большевик Ян акъайдан: «Балаларымнынъ эписини буюльтип, окъутып олур экенимми?» — деп сорагъан вакъытта Ян акъай эминликнен шойле джевап берген эди: «Эр шей истегенинъ, тюшюнгенинъ киби олур, Эсма, большевиклер партиясы-фукъарелер партиясы. Энъ буюк большевикнинъ ады Ленин. О ойле япар ки, сенинъ балаларынъ бахтлы олурлар, мемлекетимиз ичюн файдалы адамлар олып осерлер».

Кърымгъа акъгвардияджылар кельгенде бизим эвимизде большевиклер гизлене эдилер. Оларнынъ бири — Тевфыкъ Къалафатов сонъундан партизанларгъа къошулды. Эбет, меним анам-бабам падиша девириндеки аятны эшитип дегиль де корип билелер. Меним битамнынъ, яни анамнынъ анасынынъ 12 баласы олгъан. Улу Октябрь социалист революциясы гъалебе къазангъан вакъытта оларнынъ тек экиси — меним анам ве онынъ къыз къардашы Зоре сагъ экенлер. Зоре тизем 1920 сенеси тиф хасталыгъындан ольди. Бойле алнынъ себеби — падиша девириндеки аятнынъ агъырлыгъы, даянылмайджакъ ёкъсуллыкъ ве джаиллик эди.

Къараман ана Эсма Сейдаметова.

Кърым экинджи кере советлешкен сонъ, бизлер эпимиз кене мектеплерге къатнап башладыкъ. Балаларнынъ энъ уйкеплери Джемиль ве мен партия тешкиятларынынъ тевсиесинен партия-совет мектебинне кирдик. Къорантамыздаки балаларнынъ эписи, докъузынджы сыныфтан джебъге кеткен ве 1944 сенеси эляк олгъан Асандан гъайры эписи алий ве орта махсус бильги алды. Джемиль — педагог ве языджы олды, Яя ве Мемет ильмий хадимлер, Абибе эким, Умер малие хадими, Гульсум музыка оджасы, Шукри Лихачев адына автомобиль заводынынъ инженери, Рефат Мосэнергоннынъ инженери, Фуат ишчи, бу сатырларнынъ муэллифи Усние исе юрист олдылар.

1939 сенеси бизим къорантамыз Москвагъа, меним даимий иш ериме кочты. Улу Ватан дженки башлангъанда меним еди къардашым джебъге кетти. Агъам Джемиль исе Узакъ Шаркъта хызмет эте эди. Дженк йыларында меним анам укюмет реберининъ узурунда булунды. СССР Юкъары Совети Президиумынынъ Рейси М. И. Калинин онгъа Къараман аналыкъ бельгисини — Алтын Йыл-

дызны такъдим этти. Такъдим этер экен, ал-эвал сорай, «насыл истеклеринъиз, риджаларынъыз бар, айтынъыз», — дей. «Иstekлерим тек бир дане-тездже Гъалебе кельсин ве балаларымыз эвлерине къайтсынлар», — дей. Гъалебеден сонъ къардашларымнынъ беши: Умер, Шукри, Мемет, Рефат ве Фуат къайтып кельдилер.

Мен къорантамыздаки балаларнынъ эр бири акъкъында къыскъадан айтмакъ истейим.

Агъам Джемиль (1903—1977) бедендже зайыф олып осьти. Бала экенде пек чокъ хасталана эди. Шай исе он яшындан аякъкъапчылыкъ устаханесинде чалышып башлады. Сабадан акъшамгъадже чалышып, эвге беш капик алып келе эди. Яры ач аят онынъ сагълыгъыны даа пек ипрандырды. Бу алнынъ нетиджеси оларакъ, козьлери зайыфлашты. Оны Залкинд фамилиялы эким бедава тедавийлей эди. О бизим эвге сыкъ-сыкъ келе ве хасталарнынъ эписини бакъа эди. Алидженап инсан Залкинд бизим хатиремизде эбедий къалды. Улу Ватан дженки йылларында гитлерджилер онынъ къорантасыны гъайып эттилер... Дейджегим, Джемиль башта аякъкъапчылыкъ устаханесинде, сонъра, Къарасувбазарда Бобовичлернинъ багъчаларында чалышты. Кърымда Совет акимнети къурулгъан сонъ о партия-совет мек-

Къорантанынъ башы Амет агъа Сейдаметов.

Белли къримтатар аызджысы Дже-
мил Сейдамет.

тебинде, 1924—1928 сенелери исе Москвада Шаркъ эмекдарларынын коммунистик университетинде окъуды. 1929 сенеси Джемиль «Янъы дюнъя» газетасынын месуль редакторы ве эдебий-бедий журнал «Илери»нин баш редакторы оларакъ тайинленди. 1929 сенеси партия сафына кирди.

1930—1933 сенелери Джемиль Москвада Шаркъ эмекдарларынын коммунистик университетинде аспирантурада окъуды, 1936 сенесинедже шу университетте революцион арет тарихындан дерс берди.

Джемиль марксизм-ленинизм назариесини темелинден менимседи ве оны эмекдарлар арасында тергъип этиов саасында баягъы ишлер япты. Онын илеридеки иши сиясетнен ве публицистиканен багълы эди. О лектор оларакъ, сыкъ-сыкъ чыкышлар япа, фельсефе, партия тарихы, граждан дженки, Русие халкъларынын миллий-азатлыкъ арекетинин тарихы боюнджа, партиянын шу девирдеки сиясети, актуаль проблемалар боюнджа макъалелер, очерклер язды. Бундан сонъ Джемиль он секиз йыл девамында «Дальстрой» сиясий идаресинде лектор, КПСС Магадан область комитетинде агитация-пропаганда болюги мудиринин муавини олып чалышты. Улу Ватан дженки йылларында Джемиль джебэге кет-

мек истеп, дефаларджа ариза берди, амма онын сагълыгъы Ватанымызнын силалы мудафааджылары сафында булунмагъа имкян бермеди. Намуслы эмеги ичюн о Къызыл Йылдыз орденинен ве бир сыра медалернен мукафатланды. Пенсиягъа чыккъан сонъ да джемаат ишлеринде фааль иштирак этти. Он йыл девамында Москва ве Сокольники районларынын партия комитетлеринде философия боюнджа методика Советине ёлбашчылыкъ япты, ишханелерде, тешкиятларда, муэссиселерде лекциялар окъуды.

Агъамыз Джемиль Ватангъа, партиягъа, халкъгъа хызмет этиовде бизим эпимиз ичюн орьнек эди. Онын язып къалдыргъан бедий эсерлери шимди де газета-журналларнын саифелеринде басылып турувы, бизим ичюн пек къуванчлы ал.

Яя (1907—1942) фитопатология (осюмликшнаслыкъ) зенаатыны менимседи, Ленинград шеэринде аспирантураны битирди, онын япкъан кешфиятлары 1939—1941 сенелери Бутюнсоюз халкъ ходжалыгъы мувафакъиетлери сергисинде косътерильди. Биз бутюн къорантамызнен сергиге бардыкъ. Совет девлетинин кой ходжалыгъы саасындаки къазанчлары арасында Яянын да ишлерини корип къувандыкъ, гъурурландыкъ.

Усние Сейдаметова. 1936 с.

Яя Сейдаметов.

Яя йымшакъ табиятлы, утанчакъ ве ишкыр эди. Онынъ эвине кельгенде биз оны даима микроскоп башында коре эдик. О музыканы пек севе, гитара ве мандолина чала, фотографиянен оғраша эди. Инглиз ве немсе тиллеринде сербест окъуй ве яза эди. Яя насыл ишни тутса да, мытлакъ сонъуна алып чыкъа эди.

Яянынъ иши ве окъувы акъкъында айрыджа айтмакъ истейим. О кой ходжалыгъы техникумыны ве Ульяновскте кой ходжалыгъы институтыны битирди. 21 яшында Бахчи-Эли агроучасткасынынъ агрономы, 22 яшында Къарасувбазар районынынъ агрономы. 1937 сенеси Ленинграддаки осюмликлерни кърчалав Бутюнсоюз ильмий-тедкъикъат институтынынъ аспирантурасыны битирди. Шимди бизим эвимизде Яянынъ мемлекетимизнинъ кой ходжалыгъы ичюн амелий эмиетке малик олгъан, хусусан кукюрттен ясалгъан иляджлернинъ юзюм хасталыкъларына кършы къуланувынынъ файдасыны косътерген бир сыра ильмий ишлер, рисалелер бар. В. И. Ленин адына Бутюнсоюз кой ходжалыгъы академиясындан Яягъа берильген Фахрий Ярлыкъта шойле языла: «Сизинъ «Юзюм оидиумынынъ инкишафына икълим факторынынъ тесири ве оны девалав мудар-

детлери» деген ильмий ишинъизге кыймет кесерек, бу ишинъиз учунджи мукафатнен такъдирлене ве Сизни бу Ярлыкънен такъдирлеймиз». Яянынъ олюминден сонъ фитопатология илиминде «кривая Сейдаметова» деген термин къалды. Яянынъ олюминден черик асыр кечкен сонъ «Фитопатологнынъ лугъаты ве къуланмасы» китабында (Ленинград, «Колос» нешрияты, 1967 с.) Яянынъ адыны расткетирдик. Бу къуланмада онынъ «Юзюм оидиумы ве онъа кършы куреш чарелери» деген иши дердж олунгъан.

Яя табиий зенгинликлерден файдаланув саасында баягъы ишлер япты. Башта юзюм оидиумына кършы куреш васталары тыш мемлекетлерден сатын алына эди. Яя Керчь кукюрт концентратыны огренюв экспедициясына ёлбашчылыкъ япты ве сонъундан о иляджлер озюмизде азырланып башланды. Яянынъ озю бу иляджлерни къуланув акъкъында ильмий иш язды. Онынъ огюнде гъает кениш ильмий имкянлар ачылгъан бир вакъытта дженк башлады. Яя 1941 сенеси Очаков шеэринде командирлер курсыны битиргенинен дженкке кетти ве 1942 сенеси эляк олды.

Абибе (1912) башта эбанай техникумыны, сонъра медицина институтыны битирди. Хасталыгъы себебинден джебэге алынмады. 1943 сенеси-недже Башкърдстаннынъ Федоровс-

Абибе Сейдаметова.

**Гульсум Сейдаметова омюр ар-
къадашы Хамазаннен.**

кий районинда район сагълыкъ сакъ-
лав болюгининъ мудири олып чалыш-
ты. Сонъра Москвагъа кельди ве эким
олакакъ 35-нджи хастаханеде чалыш-
ты. 1947 сенеси Абибе партия сафына
кирди. Шу сене Латвия республика-
сына ёлланылды. Рига шеэринде
сагълыкъ сакълав нокъталарыны тик-

Шукри Сейдаметов. 1946 с.

лев ве тешкиль этюв ишлеринде актив
иштирак этти. Абибенинъ 44 йыл де-
вам эткен экимлик ишининъ 38 йылы
Латвияда кечти. Онынъ эмеги бир
сыра медаллернен ве Фахрий ярлыкъ-
ларнен такъдирленди. О мемлекети-
мизде сагълыкъ сакълав хызметининъ
аляджысы. Шимди де джемаат ишле-
рине фааль къошула.

Умер (1941) башта рабфакны, сонъ-
ра икътисадиятчылар курсыны би-
тирди, орду хызметине чагъырыл-
гъан сонъ, арбий-денъиз авиациясы
мектебинде окъуды. 1940 сенесин-
ден КПСС азасы. Улу Ватан джен-
кининъ иштиракчиси. 1947 сенеси
орду хызметинден къайтты ве пен-
сиягъа чыкъкъандже Рига шеэрин-
деки электроарматура заводында
партия комитетининъ секретары
олып чалышты. Дефаларджа район
Советине депутат сайланды. Онынъ
чокъ йыллыкъ эмеги Къызыл Йылдыз
орденинен ве бир чокъ медаллернен
такъдирленди.

Гульсум (1918—1981) Чайковский
адына Москва консерваториясынынъ
студенти олгъан йылларда концерт
бригадаларынен бир къач кере дже-
бэге барды. Берлинни ишгъаль эткен
совет аскерлерине берильген бирин-
джи концертте бизим Гульсум де
иштирак эткен эди. О «Германия узе-
ринден къазанылгъан гъалебе ичюн»
деген медалини гъурурнен ташый
эди.

Шукри (1920) орта мектепни битир-
генинен орду хызметине чагъырылды
ве Финляндиянен олгъан дженкте
иштирак этти. 1942 сенеси Лепель
арбий мектебинде окъуды. 1943 сене-
си партия сафына кирди ве шу сене-
ден дженкнинъ сонъунадже шима-
лий-шаркъий джебэде хызмет этти.
1946 сенеси джебэден къайтты.
1951 сенеси Москвадаки кой ходжа-
лыгъыны механизмлештирюв ве
электриклештирюв институтыны
битирди ве 25 йыл девамында Москва-
даки Лихачев адына автомобиль за-
водында инженер олып чалышты,
орденлернен ве медаллернен мука-
фатланды.

Мемет ве **Асан**-эгизлер (1924) орта
мектепни битирген сонъ джебэге
чагъырылдылар амма чешит къы-
сымларда дженклештилер. Мемет
Воронежден Берлингедже олгъан
джебэ ёлуны кечти. 1942 сенеси пияде
аскерлер арбий мектебини битирди.

1943 сенесининъ январь айында гонъюлли курсантларнен берабер джебэге кетти. 1947 сенеси орду хызметинден къайтты. 1947—1953 сенелери Москвадаки териджилик институтында окъуды, сонъра чокъ йыллар девамында ихтисасы боюнджа чалышты. Сонъ йигирми йыл Москвадаки медицина-биология институтынынъ болюк мудирин олып чалышты. Учъ къызы ве дёрт торуны бар.

Асан джебэде радист эди. 1944 сенеси душман аркъасында къала ве эляк ола.

Рефат ве Фуат — эгизлер (1927). Рефат 1944 сенесининъ башында гонъюлли оларакъ орду хызметине кетти, анда арбий мектепни битирди. Улу Ватан дженкининъ сонъки урушларында иштирак этти. 25 йыл девамында Мосэнергонинъ уйкен устасы олып чалыша. 1974 сенесинден КПСС азасы. 1971 сенеси онынъ ады заводнынъ «Урьмет китабына» язылды. 1979 сенеси СССР Халкъ ходжалыгъы мувафакъиетлери сергисининъ тунч медалинен, сонъра «СССР энергетикасынынъ ве электрификациясынынъ аляджысы» нишанынен такъдирленди.

Фуат 1944 сенеси гонъюлли оларакъ джебэге кетти. Радиолокацион донатманынъ операторы олып хызмет эте. О дженктен сонъ чокъ йыллар девамында Ташкент шеэриндеки абразив маллары заводында тезджы олып чалышты, шимди пенсияда.

Меним огълум **Неджат** (1923—1948) 1941 сенесининъ август айында джебэге чагъырылды, артиллерия полкынынъ болюк командири оларакъ Ленинградны душмандан къорчалав огърундаки урушларда иштирак этти. О мектеп ралесинден дос-догъру джебэге кеткен яшларнынъ бири эди. Олар Ватанны къорчалавдан гъайры ишни бильмей эдилер. Бизим къорантамыздан беш адам мектепни битиргенинен джебэге кетти. Булар меним къардашларым Асан, Мемет, Рефат, Фуат ве меним огълум Неджат. Меним огълум Ленинград душман сарымындан азат олгъандже анда дженклеше. Ордудан КПСС азалыгъына кандидат олып къайтты. Кельгенинен пионер лагерине физкультура тербиеджиси олып ишке кирди. Кузьде Москвадаки физкультура институтына кирди... 1948 сенесининъ апрель айында Неджат Лариса адлы

Мемет Сейдаметов.

Асан Сейдаметов.

Рефат Сейдаметов. 1950 с.

Фуат Сейдаметов.

къызгъа эвленди. Шу сененинъ июнь айында Лариса Прагагъа физкультураджылар парадына кете эди. О апайыны озгъарып, Белорусие вокзалындан иш ерине кететкъанда, гедже къаранлыгъында аягъы демир ёлда автомат стрелканынъ арасына кирип къала. Бир кунъден сонъ хастаханеде кечинди. Меним огълум эписи олып 25 йыл яшады. Онынъ джебздеки хызметлери «Дженкявер хызметлери ичюн», «Ленинграднынъ мудафаасы ичюн» медаллеринен такъдирленген эди.

Меним акъайым **Мензаатов Аблялим** Джантемирович (1899—1977). Биз онынъле берабер 48 йыл яшадыкъ. Аблялим 1922 сенесинден ВЛКСМ, 1926 сенесинден КПСС азасы. Шаркъ эмекдарлары коммунистик университетини битирди, оджалыкъ япты. Улу Ватан дженкинде иштирак этти. Дженктен сонъ кинематография системасында чалышты. О, Совет акимieti догъгъан кунъден башлап, озюнинъ талиини онынъле

сыкъы багълагъан несильнинъ векили эди. Намуслы хызмети ичюн бир сыра медаллернен ве Фахрий Ярлыкъларнен такъдирленди.

Занымджа, меним ана-бабамнынъ ве оларнынъ балаларынынъ аят ёллары Улу Октябрь социалист революциясы гъалебе къазангъандан сонъки девирдеки пек чокъ совет аилелери ичюн характерли олса керек.

Улу Октябрь социалист революциясынынъ 70 йыллыкъ байрамы — социализмнинъ муим енъишидир. Несиллер денъише, амма садакъат къала. Ватангъа, халкъкъа, Коммунист партиясына садакъат совет халкъыны нидже къыйынлыкълардан алып кечти. Бизим бирлигимиз, достлугъымыз ве садыкълыгъымыз нидже сынавлардан кечти. Садакъатны несилер мукъаддес аят киби бир-бирлерине теслим этелер. О несильден-несильге кечерек, зенгинлеше, пекине. Халкъларгъа азатлыкъ берген Улу Октябрынъ гъаелери эбедий яшайджакъ.

Кърымтатар совет поэзиясынынъ темелини къойгъан
уйкен несиль шаирлеримизнинъ яратыджылыгъындан ну-
мюнелер.

Асан Чергеев

ЙЫЛ ДЁНЮМИ

Эсерден парча

Эски йыл:

— Иште санъа бу тахтым хайырлы олсун!
Халкънынъ хатри хош олып, дюнья онъсын!
Мен къартайдым, эвлядым, кетеджекмен,
Буны санъа сымарыш этеджекмен.
Окъут халкъны, козюн ач, джаиллик кетсин,
Яман-яхшы айырып, акълы етсин.
Сач-сакъалым агъарды, букленди белим,
Вакъыт кельди, къалтырай аягъым-элим.

Янъы йыл:

— Вакъыт келип, мен энди миндим тахткъа,
Бакъып тааджип этемен дёрт бир якъкъа.
Халкъкъа бахыт кетирдим, эм берекет,
Энди дюнья болмайджакъ ич алекет.
Халкълар раат яшайджакъ къасвет-гъамсыз,
Онынъ ичюн болманъыз ич раатсыз.
Балалар эпси окъуйджакъ къарап турмай,
Догъру ёлман кетеджек армай-талмай.
Бир кунъ ола, бар дюнья байрам этер,
Капиталист дюньясы ёкъ олып кетер.
Ал байракънынъ тюбюнде азат халкълар
Уриетни, урлюкни эбедий сакълар.

Умер Ипчи

КИМДЕН ЯРДЫМ?

Татар къызы къарт омюрнинъ къучагъында эзилirken,
Айдын ёлу къалын къара перделернен кесилirken,
Кунъ коръмеден, зевкъ сюръмеден, дёрт диварнынъ арасында
Азап чекип, хорлыкъ корип, яш омюри эшилirken,
Ёкъмы бир эль, къалын къара перделерни къопараджакъ?
Ёкъмы бир эр, бу яш къызы азаплардан къуртараджакъ?
Танъ вакътында гузель сесли бульбульчиклер чынълашыркен,
«Ах, бахытсыз татар къызы» тюркюсини йырлашыркен.

Бу чынъларны, бу йырларны о бахытсыз динъларкен,
Сач-баш юлкып, козьаш тѣкип, ичин-ичин агъларкен,
Ёкмы бир эль заваллынынъ козь яшыны силеджек?
Ёкмы бир эр, юрегинден о янгынны сѣндюреджек?

Озь кърдашы бегенмейип оны четке атаркен,
«Менфурсынъ»¹ деп, яныгына даа яныкъ кѣатаркен.
Пудрасыз юзь, модасыз усть, мелек киби саф кызычыкъ
Нефретлерге кѣошуларакъ, кедерлерле яшаркен.

Ёкмы бир эль, кърдашларны муаббетле бирлештирсин?
Ёкмы бир эр, бичарени муджделерле севиндирсин?
Факыр кызы, динъле бираз, артыкъ етер, инълеме!
Талийинъе ярдым, имдат артыкъ ич де беклеме!

Озюнь ичюн озюнь чалыш, аджджыларгъа кокюс кер!
Такырлерге, нефретлерге, зульметлерге боюн эгме!
Кер кокюсинъ, атыл огге, азатлыкны булурсынъ,
Азап, хорлыкъ, кѣарт омюрден анджа бойле кѣуртулырсынъ!

1917.

Бекир Чобан-Заде

БАЛТЫКЪ ЯЛЫСЫНДА

Балтыкъ ялысында далдым хаялгъа,
Дертлештик: мен, Нева, бир эки далгъа.
Невагъа сукъландым, гемилер юрьсете,
Миллионнен инсангъа ёллар корьсете.
Баты рузгярлары сыйпады юзюмни,
Фабрик думанлары опыти козюмни.
Невагъа ялвардым Кърымгъа акъмагъа.
Сырт беттен тутып да, кыблагъа саркъмагъа.
— «Салгыргъа селям эт!— шай деди Нева,—

Нафиле янмасын, кѣурумасын бедава!
Бинъ йыллар мен де акътым чѣплерни ташып,
Кѣурудан-кѣуругъа обалар ашып.
Балтыкънен экимиз пек коп эгештик,
Без геджелерде азмы дертлештик.
Кельди къави кѣоллар салдылар ишке:
«Я бизге хызмет эт, я чекиль энишке!»
Шай алып тербие, этем мен файда,
Болдым бир гемилер юрьсеткен Нева.
Чевремде фабриклер, тезьялар толды,
Сувымдан ичкенлер миллионлар олды.
Геминъиз олсын тек, Салгыр да юрьсетир,
Денъизден денъизге ёллар да корьсетир.
Булуттан отькен машина уянтты мени,
Копюрп кельди кѣаршыдан без геми.
Узакътан корьдим къримлы бир студент,
Кулер юзьнен эте эди гемиде субет,
Къарадым онъа, умютнен яшланды козюм,
«Мераба!» дедим, богъазда тутулды сѣзюм...

Ленинград, 1926.

¹ Менфур — бешарет, титис, бедат.

Абдулла Лятиф-Заде

КУНЬСИЗГЕ КУНЬ

Кирли, куфлю, ыс бийлеген
дым кумес:

Пенджерё ёкъ,
Ышыкъ,
Ярыкъ
Ич де ёкъ.
Урьян,
Пурьян,

Бала, бике — ач эр кес;
Ач баланынь бетин джалай
ач мышыкъ...

Мараз ана,
Сакъат баба,
Дёрт бала,
Олар-алтав:
Хайыр, атав — кечиниш.
Байгъа кучюн берген къолдан
кечкен иш...

Куньсиз,
Оксюз,
Бир къоранта... куню шу:
Къаргъыш,
Сёгюш,
Дува,

Сена,
Козь яшы...
Сюйгю,
Кулькю,
Джыллы сёзден эсер ёкъ;
Бу хорлыкькъа кыйыш бакъып
кече «токь».

Эр шей къонъур,
Ер, Кок сагъыр.
Кунь сокъур;
Эр кес душман... куньден куньге
кунь авур!

Лякин!
Бир кунь
Бу къарангъы омюрнинь
Кучлю бир КЪОЛ астын устьке
чаньгъытты.

Тазе ава, кунь ышыгъын,
Сыджагъын
Эп къарангъы
Кошелерге
Дагъытты.

1923.

Джафер Гъафар

ДУЙГЪУЛАРЫМ

Джефа чеккен гонъюлимде бир азатлыкь дуяман,
Мен озюмни озь ёлумда бир къараман саяман.
Бир шей манъа къоркъу бермей, мейдан ёлум алдымда,
Ал байракькъа аркъа берип, ал йылдызгъа бараман.

Къаршы кельген заметлерге боюн эгмем бир заман,
Яш коммунист ордусына дагълар олур тюз алан.
Бир къолумда ал байрагъым, бир къолумда винтовкам,
Гъаеи ичюн дамарымда къайнап тура кызыл къан.

Тек бахтымны сакълы корем бу кырмазы джыйында,
Комсомол деп кулюшсе де мещан душман янымда.
Аттым адым, къайтмам кери, юрегимден сарылдым,
Дуйгъум меним къайнап тура юрегимде, къанымда.

Пайлашаман бу дуйгъумны, аркъадашлар, сизлермен,
Къошулыныыз, ёл алайкъь эпинъиз де бизлермен.
Гонъюлимде коп шей къайнай, тек къалемим токътала,
Чагъыраман сизлерни де шу бир-эки сёзюммен.

Эй эиекчи яш-джарлылар, къоркъып-пысып юрьменъиз!
Сырынызыны сакълап юрип, тип-тирилей комменъиз.
Хорлыкълардан къуртараджакь, джан береджек бизлерге
Коммунизм дюньясыдыр, буны корьмей юрьменъиз.

1921.

КЪЫТЪА

Эр тарафлар айдын, зиядар,
Шемси-уриет нур сачар.
Кулер къальплер, отер бульбуллер,
Гуллер, сумбуллер ачар.
Къалкъар сислер¹, сия булутлар
уфукътан,
Йылдызлар парлар,
Эсmezлар къасыргъалы кучъю еллер,
Фуртуналар, сувукъ къарлар.
Яраббиде! Яшасын сербестлик!
Не гузель кунълердир бу кунълер.
Джумле халкъ киби,
Юксель, татар! Къазан сен буюк унер.
1917.

КЪАРГЪЫШ

Акъикъата, сеадете
Леке ургъан истибдат,
Коръмез сенден инсан огълу
Не мерамет, не имдат.
Чокъ заманлар эмдинъ, эздинъ
Гуль киби инсанлары.
Астынъ, кестинъ, аджымадынъ,
Акъыттынъ ал къанлары.
Инъледи бунджа михнет,
Мешакъат астында бешер.
Хайыр ерине догъды сенде
Эп шер, эп шер, эп шер.
Ёкъ ол, ерлере бат!
Анда чюрюсин кемиклеринъ.
Инсан богъмакъ, юрт таламакъ
Эди сенинъ эмеллеринъ.
Япыштынъ салтаната,
Къанлы таджлар, тахтлар
къурдынъ.
Къаранлыкълар ичерсинде
Масум халкънынъ бойнун урдынъ.
Чалыштынъ халкъ зарарына,
Мустебидлер¹ эсабына.
Ич бир заман къарамадынъ
Акъ-адалет китабына.
Махв ол! Ерлере кеч!
Чыкъ бу халкънынъ арасындан.
Акъ сакъласын Ал байрагъы
Истибадынъ къарасындан!

1917.

¹ Сис — туман, бунарлыкъ.

¹ Мустебидлер — укюмдарлар, акимлер

КОЙЛЮНИНЪ ШАНЫ

Танъ ачылып куньтувуштан
Ялтырап кунъ тувгъанда,
Чечек, когет чыкъ сувыман
Башларыны джувгъанда,
Талгъын ельмен толкъунгъанда
Орюште онъ богъдайлар,
Джанлангъанда багъ-багъчалар,
Багъыршкъанда торгъайлар,
Огърашыр къарт, яш эр койлю
Мытлакъ бир иш пешинде,
Я бостанда, я багъчада,
Я тарлалар ичинде.

Къатты берчли къолларында
Чапасы я лескери,
Ёрулмадан чалышыр о
Къара хызмет аскери.
Терледикче, манълайлардан
Терни силип ташларлар.
Аз отурып джал этер де,
Кене ишке башларлар.
Тарла, бостан, багъ-багъчалар
Койлюлернинъ джаныдыр.
О шейлерни тымар этмек
Оларнынъ бир шаныдыр.

Ильяс Тархан

БИЗ ДЕНЪИЗДЖИ ЯШЛАРМЫЗ

Денъиз къайнай... Биз ёлдамыз, узакъ ешилъ ялылар,
Чал далгъалар омузына алып ташлай къайыкъны.
Денъизджини титретмеге бораннынъ не алы бар,
Денъизджиге бойле кунъде умютсизлик лаяыкъмы?

Куреширмиз, шенъ санльге чыкъармыз,
Биз чайлакълар, биз денъизджи яшлармыз!

Денъиз гурълей, булут гурълей яшынен,
Даяя, чалыш, аят севген ич талмаз.
Куреширсенъ юрегинъ ве шанынънен,
Инсан далгъа арасында ич къалмаз!

Биз топраккъа кокюс керип чыкъармыз,
Биз чайлакълар, биз денъизджи яшлармыз!

Бугунъ денъиз копюкленип ташса да,
Ярын кене мавы танълар атаджакъ.
Балыкъчыгъа селям айтып эр саба
Тёпемизде долашаджакъ акъ чайлакъ.

Биз къайыкъны скелеге багълармыз,
Биз чайлакълар, биз денъизджи яшлармыз!

Фуртунасыз, сазагъансыз денъиз ёкъ,
Балыкъчынынъ такъдири шай язылгъан...
Къаршымызда севги, бахыт, шадлыкъ чокъ,
Яш дюменджи шунынъчюн ич талмагъан.

Бизлер йырнен коюмизге чыкъармыз,
Биз чайлакълар, биз денъизджи яшлармыз!

КЕНЕ ДЕ

Кене де кельдим мен гурь сесли шеэрге,
Айрылып кенъ-къулан далгъалы чёллерден.
Кене де тюштим мен чет-узакъ семитке,
Айрылып кенъ бетли кузгюдай голлерден.

Автобус гъаркъылдай, дамбырдай трамвай,
Ат налы токътамай «шарт-шарт» шартылдай.
Санки де янгъын бар, джаявлар джоргъалай,
Эр бири ынтыла устюнъе пакъылдай.

Кене де ресторан, эки ёл авзында,
Кечкенни якъалай орюмчек авындай,
Кене де кяхпелер долана алдында,
Башымда ойларым Кърымнынъ тавындай.

Кене де уфукътан айрылып шенъ кунеш
Уйкъусыз шеэрге къуванчман бакъкъанда,
Кене де яшавчюн башлай бу шенъ куреш,
Ишчилер фабрика, заводгъа акъкъанда.

Гудоклар эр саба чагъыра ишчини,
Япувчюн янъыдан эскирген дюньяны.
Къувнайман корьгенде ёрулмаз кишини,
Эр саба къуветмен къутургъан дерьяны.

Кене де корьдим мен гурь акъкъан озенни,
Шу сувлар къоркъутып олмады козюмни.
Кене де корьдим мен курешчи ишчини,
Эндиги къоркъулар букалмаз тизимни.

1927.

Ыргъат Къадыр

ОКТЯБРЬ АЙЫ

Гонъюлиме дуйгъу берген, шенълик берген
Бир ай бар ки, о ай да Октябрь айы!
Гонъюмдеки къуванчны козюме серпкен,
Кене етип кельди о Октябрь айы.

Бу ай айтылгъан «учъ айлар» дегиль,
Ораза, я къурбан байрам да дегиль,
Берильген «темчитлер», салатлар дегиль,
Бу айдыр факъырнынъ Октябрь айы.

Бу айдыр инкъиляб къапысын ачкъан,
Помещик бойнунынъ бавыны якъкъан,
Мырзасын темельден сипирип аткъан,
Шенъ байрам чыкъаргъан Октябрь айы.

Мектеплер ачыла, балалар йыгъыла,
Койлерде клублар рыкъма-рыкъ тола.
Эр кесте бир къуванч, бир севинч ола,
Дейлер ки, иште бу Октябрь айы!

1929.

САБА

Юзюн ачкъан шаркъ кызыдай эркеленип,
Баарь танъы яваш-яваш бельги берди.
Къара кокнинъ пердесини арткъа керип,
Чыкъкъан кунеш эр бир шейге кольге керди.

Дувакъ кийген келинлернинъ чересиндай —
Индже думан орталыкъны алды сарып.
Йигитлернинъ ешилъ кийген Зоресиндай —
Яш сельбилер къалды бирден ойгъа далып.
Ал кунешнинъ тасма-тасма чум къамчысы
Кокке догъру керильгенде кыыз къашыдай,
Дал уджунда ялтырагъан чыкъ тамчысы
Тамды ерге оксюзлернинъ козь яшыдай...

«...Саба олды, уянсана,
Гуль ястыгъа даянсана...»
Йырын йырлап машукъасын уяндыргъан
Эки дестан къараманы Таирдайын,
Йырларынен яш девранны ойландыргъан
Джошкъун рухлы джана гонъюль
шаирдайын,

Мен де бугунъ машукъамны — лирикамны
Табиатнен нышан тою этмек ичюн,
Сарышыны кунъге салып селикъамны,
Онынъ киби ниетиме етмек ичюн,
Озь башыма байырларда янъгъыз къалып,
Дертли-гъамлы бульбуллерге севда олдым.
Саарь вакъты левхасындан ильхам алып,
«Тасавур» — деп, бир шиирчик язгъан
олдым.

ТАСАВУР

Саарь вакъты озь башыма эссиз ятсам,
Ильк баарьнинъ ал-ешили халысында.
Окюнч толу йырларыма умют къатсам,
Суву биткен къуру озен ялысында.
Ешилликлер ичерсинде ешилленип,
Ешилъ козьлю гузелимнен ойнап-кульсем,
Кунътувушнынъ уфугъындай ал-гулленип,
Юрегимден дерт-къасевет тотын сильсем,
Тасавурнен табияткъа ашыкъ олып,
Бельки де бу сатырларны язмаз эдим.
Бурчакъ ургъан гъонджелердай бирден
солып,
Ашкъ отынынъ алевинен янмаз эдим.

Лякин меним юрегимде яш омюрнинъ
Энъ аджувсыз, мераметсиз ызлары бар.
Лякин меним козь алдымда озь юртымнынъ
Севильмеген, севалмагъан кызлары бар.

Шунынъ ичюн эпкин арзу, идеаллар
Къалемиме буны серпти бир елдайын.
Гонъюлиме ыз быракъып бош хаяллар,
Кечип кетти бир себепсиз эджельдайын...

Ал кунешнинъ тасма-тасма чум къамчысы
Алай якъны шыбырткъылап тѣбеледи...
Дал уджунда къалгъан сонъки чыкъ тамчысы
Къалемимнинъ тамчысында куле эди...

1928.

Зиядин Джавтобели

КЪАРШЫМДА ИЛЬИЧНИНЪ СЫМАСЫ

Салгъырдан сув ичип, Чонгъардан кечип,
Кельгенмен сизге мен баладай телесип.
Эй, гузель Москва — шеэрлер шеэри!
Эй, гузель Кремль — Лениннинъ минбери,
Ер юзю дюльбери — эй Кызыл мейдан!
Къанымман, джанымман мен сизге
мефтунман.

Эй, халкълар къальбине мукъаддес
Мавзолей,
Тураман алдынъда, юрегим орьсенлей.
Огюмде бинълермен инсанлар далгъасы,
Низамман, невбетмен тизильген алкъасы.
Коремен нидже тиль векили бу ерде,
Коремен нидже иль векили бу ерде!
Мавзолей ичине акъмакъта джумлеси,
Ленинге севгимен бакъмакъта джумлеси.
Мен де бу далгъаман эп огге кетемен,
Асретмен даийни зиярет этемен.
Баскъычтан яваштан басамаман табаным,
Эм терен дуйгъу ве хаялгъа далгъаным.
Къаршымда Ильичнинъ мубарек сымасы,
Къаршымда алемнинъ энъ улу деасы.
Тоймадан къарайман самимий юзюне,
Буны мен энъ бахыт саяман озюме.
Онынъ кенъ манълайы, о отъкюр козю,
Бизлерге ёлбашчы, васиет эр сёзю...
Дерсинъ бир яшындай мийиме кире,
О мени энъ юксек тѣпеге котере.
Гонъюмде джошкъунлыкъ, эм къуванч, эм
де гъам,
Къальбимде бинъ умют, коксюмде бинъ
ильхам...

1934.

ЗАВОД ГЕДЖЕСИ

Ава айдын, кок ачыкъ лимон тюс ай,
Иш геджесин кульдирип севги бере.
Гонъюлимде санки де Биринджи Май,
Дуйгъуларым заводнен йырлар оре.

Йырлай завод гедженинъ кольгесинде,
Оджакълардан ышыкълар джайылалар.
Реконструкция СССР улькесинде,
Саниелер, дакъкъалар сайылалар.

Ярышлаша домналар, цехлер цехнен,
Эр бир якъта эр тюрлю янъылыкъ бар.
Ишке кете Сейдали, Аджмелекнен,
Бир-биринден къызыкълукъ джанлы удар.

Ударниклер кенъ адымнен ишлерге
Йырлап тезьяларгъа кетелер.
Иш тезьясы чоюн къыскъан тишлерге,
Джонып-джонып рельслер этелер.

Гурълей анда паровозлар, вагонлар,
Эп джылышып улькелерге етелер.
Керчътен чыкъкъан шу миллион тонналар
Бешйыллыкъны дёртте эда этелер.

1930.

ТУТУШУВ

ПОВЕСТЬ

Сакин кузь геджесинде эки адам лакъырды этип кете. Оларнынъ бири арбий кийимде. Бири икяе эте, дигери динълей ве шахылдап куле. «Мен онъа русча «бу якъкъа кель, къоркъма», дейим, — дей бириси. — О исе: «Charmant, il est etrange, cet homme!»¹ дей. Мен бир шей анъламайым, о исе эп: «Ша-арма-ан, ша-ар-ма-ан!» — деп къычыра.

— Ша-ар-ма-ан, биз вокзалны кечип кеткенмиз де, — деди экинжиси къадын сесине ошатып. Олар кулюштилер. Кенар тарафкъа, вокзал бетке бурулган сонъ, оларнынъ бири диваргъа таянып отургъан адамны эследи. Якъынджа кельдилер.

— Шарман, бу бизим къардаш экен де! Гъалебе кейфинден бираз башы айланган олса керек, — деди арбий адам.

— Эбет, — деди дигери. — Ичмек керек. Гъалебемиз ичюн, сагъ къалгъанымыз ичюн, шейтлер шеревине ичмек керекмиз.

— Буны не япайыкъ?

— Къулакъ асма, айынган сонъ, озю ёлуны тапып кетер.

— О саргъушкъа пек бенъземей.

Арбий адам къаранлыкъ кошеде диваргъа таянып отургъан адамнынъ устюне эгилип:

— Къардаш, насылсынъ? — деди.

— Шарман, насылсынъ! — деп къычырды отургъан адам титис давушнен.

Арбий йигит сескенди, артына сычрады.

— Айттым да санъа, гъалебе кейфинден къолайлыкънен айынылмаз, — деди онъа аркъадашы.

— Ёкъ, — деди арбий урбалы йигит. — Козълери пек худжур бакъалар. Парылдап туралар. Дерсинъ, эки атеш парчасы. Эм сеси де худжур...

— Адам девамлы ичсе, ойле ола. Зарары ёкъ, джебэджилер тезден озълерини эльге алырлар. Айды, юрь, шарма-ан, не бу къадар бакъып къалдынъ шу заваллыгъа. Токъунма, юкъласын.

Олар вокзал къапысы бетке кеттилер. Арттан: «Шарман!» — деген индже ве титис давуш эшитильди. Адамлар сескендилер.

Сувукъ къышнынъ якъынлагъанындан хабер берип, адджы еллер эсти. Къуршун тюсю кокнинъ теренликлерине сакъланган кунеш кимерде корюнип ала, амма онынъ нурлары энди ерни, адамларны иситмейлер. Сувукъ ель топ-топ олып оськен чам тереклери арасындан шиддетле кече, адамларнынъ тенлерине санчыла. Вокзал бинасынынъ дамындан саркъып турган тенеке парчасы, диваргъа уруларакъ, «данъ-данъ» эткен сеслер чыкъара. Перрон бою насылдыр кягъыт парчалары тыгъырып юрелер. Къуйрукъларыны аякълары арасына къыскъан арыкъ ве кирли копеклер талда ер арап о якъкъа-бу якъкъа чапышалар. Эр кес эвине ашыкъа.

Арбий урба кийген орта яшлардаки адам кимсесиз перрон бою бираз

¹ Вай, насыл худжур адамсынъыз. (Франсызджа).

Сонъу. Башы 5-нджи номерде.

долангъан сонъ токътады. Вокзал бом-бош. Юрекни сыкъыджы титис тепалыкъ ичинде тек ель увулдай. Арбий адам демир излер сырасынынъ о бир тарафында, скемле устюнде сигар ичип отургъан бирисини коръди. Онынъ баш кийими йылтырай, агъызындан чыкъкъан безз тютюнни ель аман котерип алып кете. Арбий адам яваш-яваш юрип, демир излерден кечти ве сигар ичип отургъан адамнынъ янына кельди. Янына кельген сонъ, онынъ башында демирёлджулар фуражкасы бар экенини сечти. Ягъдан ве кирден томарланып къалгъан фуражка кунешнинъ сувукъ нурлары алтында йылым-йылым йылтырамакъта эди. Арбий адам демирёлджунынъ янына отурды, агъызыны кенъ ачып йылмайды ве ишмарнен тютюн исте-ди. Демирёлджунынъ юзю, юзюнинъ сагъ тарафындаки ири къара бенъи ягъдан йылтырамакъта. О девамлы йылмайып тургъан худжур арбий адам-гъа бакъа берип, буруныны «шыркъ» этип чекти ве къакъырып тюкюрди. Сонъра:

— Тютюн якъмакъ истейсинъми, къардаш? — деди.

Арбий адам юзюндеки ифадени денъиштермеген алда, башыны салла-ды.

Демирёлджу онъа газета парчасы берди ве устюне махорка тѣкти.

— Пек кескин. Бу ерли бир къарттан керосинге денъиштирип алам, — деди.

Арбий адам тютюн сараяткъан вакъытта демирёлджу еринден турды ве янашасындаки узун сумекли чайникни элине алды.

— Айды, къардаш, сен тютюн якъ, манъа исе чалышмакъ керек, — деди.

Арбий адам сигар сараракъ, эп худжур къияфеде йылмаймакъта. Къа-веренки козьлери парыл-парыл яналар. Ачыкъ агъызынынъ четинден силекий акъа.

Демирёлджу ягъдан къарарып къалгъан балабан метийнинъ устюне минди, онынъ къурсагъындаки кениш деликке тапа оларакъ тыкъып къоюл-гъан ягълы фуфайканы чекип чыкъарды, тенеке чайникни метий ичине далдырып, ягъ алды. Фуфайканы кене деликке сокъып къойды. Бутюн бу ишлерни япар экен худжур къияфетли адам акъкъында тюшюнди. Элинде ягъ толу чайникнен онынъ янына кельди ве текяран эгилип, козьлерине дикъкъатнен бакъты. Арбий адам йылмая, козьлери исе эп ойле йылтырай-лар. Демирёлджу чайнигини ерге къойды. Этрафкъа бакъынды. Вокзал мейданы чым-чырт. О арбийнинъ башындаки къалпагъыны яваштан чекип алды, озюнинъ башына кийди, ягълы фуражкасыны исе онынъ башына кийсетти. Бу иш арбийнинъ ошуна кеткен олса керек, даа пек йылмайды. Демирёлджу башта онынъ шинелини, сонъра гимнастѣркасыны чыкъарып алды. Арбий адам гимнастѣркасыны чыкъармайджакъ олып талашкъан вакъытта биле юзюндеки ифаде денъишмедиди. Демирёлджу ашыкъты. О арбийни итеп йыкъты, кескин арекетлернен чызмаларыны чекип алды ве демирёл бою чѣль бетке чапып кетти. Тек бир галифе штанынен къалгъан адам онынъ артындан чапты, «ау!» дегенге бенъзеген сеслер чыкъарып кыгычырды. Демирёлджу чѣль ичине синъип кеткен сонъ, артына къайтты. Демики скемле янына келип, баягъы вакъыткъадже чѣль тарафкъа бакъып турды. Тосат-тосат улугъангъа бенъзеген сеснен кыгычыра ве бу кыгыч-рувгъа джевап оларакъ, онынъ урбаларыны алып кеткен адамнынъ чѣль ичинден чыкъып кельмесини беклеп тура. О беклеген тарафтан кимсе кельмедиди. Кунъ къаранлыкълашып башлады. Ель исе даа да кучъленди. Адам сувукътан дыр-дыр титреерек, балабан метийнинъ устюне бир чаре этип минди, анда тапа ерине сокъып къойылгъан ве ягъгъа джибинген къара фуфайканы алып тюшти ве эп увулдаяракъ, устюне кийди. Бираз тургъан сонъ, чѣль бетке бакъа-бакъа вокзал бинасы тарафкъа кетти. Энди онынъ къияфети бам-башкъа эди.

Улу Ватан дженкинден сонъки биринджи кыш. Адамларда ич бир шей ѳкъ. Амма битмез-тюкенмез гъайрет, сарсылмаз эминлик бар. Бутюн кыйынылыкълар мувакъъат. Сибирь демир ёлундаки Чамлыкъ къасаба-сынынъ да озюне коре къасеветлери, къуванчлары бар. Бирев куле, бирев

агълай. Бирев исе умумен индемей. Чамлыкъ станциясынынъ башлыкы да индемей. Баягы кениш, джыйнаклы, амма сувукъ иш одасынынъ пенджересинден озюне ишанылган станциянынъ вокзал мейданына бакъып тура. Тышта къар ягъмакъта. Бу гедже де ер яхшы бузлайджакъ. Вокзал бинасы исе кыздырылмай, котельный чалышмай. Вокзал мейданынынъ тамам ортасында бир адам тура. Сач-сакъалы оськен, башына насылдыр чулны сарып багълагъан. Устюндеки урбаны анъламакынынъ чареси ёкъ. Тек штанынынъ бир заманлар арбий галифе олгъаны корюне. О агъзыны ачып бир шейлер айта, амма экинджи къатта, ода ичинде отургъан башлыкыкъа эшитилмей. О адам тургъан еринде аякъларыны котерип-басаракъ, эп айлана. «Ойнаймы, ёкъса кызынаджакъ олып бойле япамы?» — деп тюшюнди башлыкъ. Одагъа онынъ секретары, тыш корюнишинден, кечип кетяйткъан дюльберликни сакълап къалмакъ ичюн баягы гъайрет эткени корюнип тургъан орта яшлардаки къадын кирди.

— Наташа, — деди башлыкъ, — анавы адам ким, бильмейсинъизми? — О пенджере артында ерни тепип, о якъкъа-бу якъкъа бакъып юрьген худжур урбалы ве худжур бичимли адамны косътерди.

— Бильмейим, — деди Наташа. — Амма вокзалда мен оны сыкъ-сыкъ корем. Невбетчи милиционер оны бир къач кере къувып чыкъарды. Кете, сонъра кене къайтып келе.

— Не ичюн къувып чыкъара? — деп ачувланды башлыкъ. — Орталыкъта адам етишмей, амма бир адам, эм о къадар къарт олмагъан адам анда саатлернен ер тепип тура, дерсинъ, балчыкъ ёгъура. Сиз оны чагъырып келинъиз. Мен лакъырды этмек истейим.

— Сиз не айтасынъыз, Василий Агафонович, мен ондан къоркъам, — деди Наташа шашкынылыкънен.

— Не ичюн къоркъасынъыз? — Василий Агафонович тавурыны бозмадан сорады. — Бойле бичаре адамлардан къоркъманъыз, Наташа. Олар феналыкъ япмагъа икътидарлы дегиллер. Кийинип-къушанып, дарс-дурс этип юрьген базы йылтыравукъ чызмалылардан мукъайт олунъыз.

Наташа кызарды. Башлыкъ онынъ вокзал милиционери Осиповнен алякъасына ишарет эткенини анълады.

— Барынъ, Осиповгъа айтынъ, манъа шу адамны алып кельсин, — деди о ачувлы даушнен.

Бираздан къапыда Осипов пейда олды. Къатты адымларнен стол янына кельди ве элини самайына токъундырып кычырды:

— Майор аркъадаш, Шарман лагъаплы бельгисиз шахс эмиринъизге бинаэн кетирильди!

— Кычырма! — деди башлыкъ. — Бундан гъайры, мен энди арбий адам дегилим. Манъа «майор аркъадаш» деп мураджаат этме. Бельгисиз шахсларны бельгилемек исе сенинъ вазифенъ... уф-ф, самогон метийи киби сасыйсынъ. Чекиль бираз...

— Мен оны тешкердим, — деди Осипов ве деръал артына чекильди. — Ич бир тюрлю документи ёкъ. Къайдандыр арбий урба тапып кийген. Бир де-бир джебэджи бергендир.

— Тили бармы? Лаф этеми?

— Тили бар. Лаф эте. Сорадым. «Арман» я да «Шарман» деген сёзни текрар-текрар айта, кулебере. — Милиционер пармагыны самайы янында ойнатты. — Мында эписи еринде олмаса керек. Бир къач кере къувдым. Эп къайтып келе. Поезднынъ келейткъаныны эшиткенинен перронгъа чапып чыкка. Поездгъа бакъып, кене озюнинъ шу сёзюни айтып кычыра...

— Яхшы, яхшы. Алып кириный оны.

Милиционер гъает ипраныкъ урбалы, кир-кифоз ве къаверенки козьлери атеш кескинлигинен парылдап тургъан орта бойлу, кесментик кевдели адамны ичери алып кирди.

— Отурынъыз, — деди Василий Агафонович, адамгъа курсю косътерди. Амма о отурмады. Къоркъу толу козьлеринен де къаршысындаки салмакълы адамгъа, де милиционерге бакъты. Милиционер оны курсю янына кетирип отуртты.

— Шарман, насылсынъ? — деди адам. Давушы гъает чиркин ве титис эди. Эркекче де дегиль, къадынджа да дегиль. — Хах-ха-ха-ха!

Онынъ гъыртлагъында битмез-тюкенмез кулькю кесеклери бар киби эди. Бу кесеклернинъ узунлыгъы да, теренлиги де мытлакъа бирдай: хах-ха-ха-ха! — дёрт бувындан ибарет. Бу адам озъ кулькюсини джумертиликнен эр кеске, онъа бакъып тургъан эр бир адамгъа багъышлай ве къаршылыкъ оларакъ ич бир шей беклемей.

— Яхшы, биз сизге токъунмамыз. Адынъызны-фамилиянъызны айтынъыз, — деди вокзал башлыгъы.

— *Charmant, il est etrange, cet homme!* — деди адам чанъкильдеген давушнен. Ачыкъ агъызынынъ бир четинден йип киби саркъып акъаяткъан силекийнинъ дигер уджу къурсагъы устюне келип токътады. О кене чанъкильдеди: — Шарман, насылсынъ? Хах-ха-ха-ха!

— Бу Шарман дегени бельки онынъ адыдыр? — деди милиционер. — Къияфетинден де бу ерли адамгъа бенъземей.

Коридордан, къапынынъ о бир тарафындан кечип кететкъан адамнынъ аякъ давушлары эшитильди. Шарман бир кереден ичини чекти, еринден атылып туруп, дешетнен къапыгъа бакъты. Сонъра Василий Агафоновичке япышты. Титреген элинен къапыны косътерип: «Эшитесинъизми? Ана, келе, эшитесинъизми?» — деп фысылдады, къоркъунен онъа сыйыкъты.

Василий Агафонович бу чуллар астында титреген назик вуджутны аджыды. «Албу исе оны копюрген сач-сакъалы салмакълы этип косътере экен де, асылында исе тек бир сугеи къалгъан», — деп тюшонди. Милиционерге бакъып къычырды. — Оны бир даа къузмакъыз!.. Бельки оны бу ерге келип къыдыргъанлар олур? Коресинъиз де, о бу ерли дегиль. Эм устюне, аякъларына бир шейлер такъыштырынъыз!

Милиционер Шарманнынъ омузына элини къойып, къапы бетке уйтеди. О анълады. Коридорда олар Наташанен расткелиштилер.

— Насыл этип бу нишаретни къучакълайсынъ? — деди Наташа юзюни бурюштирип.

— Биз энди онынъле достмыз, — деп кульди Осипов. — Василий Агафонович оны озюне муавин этип аладжакъ. Устюне бир шейлер такъыштырып кийсетмемни эмир этти.

Шарман Наташанынъ джиренчле бакъып тургъан юзюне бираз эгилп: «Шарман, насыл къадын!» — деп къычырды ве онъа дёрт бувынлы бир кулькю багъышлады.

Наташа сескенди, кери чекилип оларгъа ёл берди. Олар, Осипов Шарманны бир элинен къучакълагъан алда, узун коридор бою кеттилер.

Василий Агафонович къафа ёрмакъта эди. «Шарман деген ад анги милетте ола биле? Эр алда, бу ерлик дегиль, чырайындан да, телеффузындан да корюне. Бельки, Кавказ тарафтандыр? Сакъалы-мыйыгъы къара, козьлери де оларгъа ошай. Эгер котельныйни чалыштыртып олсакъ, Шарманны анда къоймакъ мумкюн. Онынъ ичинде кучюк одачыкъ бар. Эм чалышыр, эм анда яшар эди».

— Наташа, — деп чагъырды о секретарыны.

Къапыда Наташа пейда олды. О дюльбер перчемли башыны дегерликнен ве бираз назнен котерип, башлыгъына бакъты.

— Сизни динълейим, Василий Агафонович.

— Шимди, билесинъиз ки, орталыкъта эркек къыт. Бу Шарман къарт корюнесе де, асылында пек къарт дегиль. Олса-олса къыркъта, я да къыркъ бештедир. Бир яхшы, мераметли, инсаниетли къадын тапылса да, оны озъ эвине алса, пешман этмез эди, — деди Василий Агафонович ве Наташанынъ онъа ачушпен бакъып тургъаныны корип, не тюшонгенини анълады. «Асылында, сапъа бу да чокъ», деп тюшонди ичинден, амма сесини чыкъарып башкъа шей айтты. — Бельки, ойле къадын тапылыр, эгер сораштырып бакъылса... Шарман тюзеле де биле. Эм, корьгенинъиз киби, мунис, бичаре адам...

— Ёкъ! Меним ойле танышларым ёкъ, — деп кестирди Наташа. — Манъа айтаджакъ башкъа лафынъыз ёкъмы, Василий Агафонович?

— Ёкъ.

Наташа эндамыны тюз тутаракъ, вуджудына пек ярашмагъан салмакълы янбашларыны саллай-саллай чыкъып кетти.

Вокзал бинасынен демир ёл арасындаки мейданда орта бойлу, томалакъ адам кыбырдамайып тура. Гедже ягъгъан номай къар орталыкъны квалын безз чаршафнен орыткен. Дюнъки куннинъ ве ондан эвельки кунлернинъ къасеветлери, алектелери бу чаршаф алтында къалгъан киби. Вокзал мейданы чым-чырт. Сабанынъ аязлы сакинлигинде «тыкъ» эткен давуш янгъырап кете. Бу ерде даима чапып-чапкъалап юрген адамлар да бир якъларгъа гъайып олгъанлар. Бу орталыкъта сыкъ-сыкъ расткельген быралкъы копек-мышыкълар да корюнмейлер. Эр шей-биналар, тереклер, запас ёлларда мугъайып тургъан къаверенки вагонлар-безз сукюнет къойнуна чомгъан алда юкъусырамакъта. Тек безз мейдан ортасында тим-тик тургъан алчакъча бойлу, томалакъ вуджутлы адам юкъусырамай. О бу гедже юкъламады. Анавлардан къачты. Лякин бу ерге кельгенде къачмакънынъ файдасыз экенини анълады. Эм къачмакъ да керекмей. Тушмакъ, дёгюшмек керек. Интикъам дакъыкъасы кельди. Томалакъ адамнынъ юрегинде интикъам дуйгъусы о дередже кучлю эди ки, о гъадаптан богъула-богъула кычырды. Душманыны аят-мемат курешине чагъырааракъ, бар сесинен наре чекти ве шиддетнен огге сычрады. Бир дакъыкъа къадар худжур къияфетте: аякъларыны ерге кучлю тиреген, кевдесини бираз огге эгилткен ве юмрукълы къолларыны башы узерине яры котерген алда къатып къалды. Сонъра, фышнап нефес аларакъ, гъает агъыр бир шейни котеряйткъан адам киби «А-а-а!» деп инъледди, шиддетнен четке сычрады, фышнай берип кене огге юрюш этти. Атеш кескинлигинен парылдамакъта олгъан козьлерини огге, бир нокътагъа тиккен алда, яваш-яваш адымлады, бекленильмегенде чиркин давушнен кене «А-а!» деп кычырды ве огге сычрады. О ненидир къапкъачлап тутты ве оны йыкъаджакъ олып чеке башлады. Бирден эллери къуртулды ве озю авада бир кере айланып, юзюкъююн къаргъа йыкъылды. Йыкъылгъанынен кене кычырды, сычрап турды, текрар йыкъылды, яткъан еринде чабикликнен сюйрелип, къарнен орытюли скемле астына барып кирди ве анда пысты.

Вокзалда пейда олгъан адамлар орта ердеки бу адамнынъ худжур ве анъалашылмагъан арекетлерини меракънен, айретнен сейир эттилер.

— Чылдыргъан олса керек, — деди устюне къююн терисинден тикильген тон кийген ве башына шал киби бир шейни сарып багълагъан эсмери адам льякъайд давушнен. — Дели десенъ, дели иште... Бу сувукъта бойле ягъма кимге керек?

— Бельки эким чагъырмакъ керектир?..

— Дюнъ быкъкъандже ичкен, бугунъ исе къутура. Бойлелерине эким дегиль, милиция керек, — деди кимдир.

Томалакъ адам скемле астында о якъкъа-бу якъкъа джылышты, тыпкъы копек улугъангъа бенъзеген титис сеснен шыншыкълады, вайылдады, сонъра скемле астындан чыкъаракъ, юмрукъларыны бираз огге узаткъан алда пружина киби йымшакъ ве мукъайт адымларнен адамлар тургъан ерге догъурылды.

— Къач! Келеята, къач!

Томалакъ адамнынъ шиддетнен оларгъа догъру келейткъаныны корьген сейирджилер тараф-тараф олдылар. Адамларнынъ дагъылып кетюви онъа бир тюрюло тесир этмедди. О бутюн кевдесини дёгюшмеге азырлагъан алда мейданнынъ четине келип токътады. Къаверенки козьлеринде кене атеш балкъылдады. О бир анъ сусып тургъан сонъ, хырылдагъан давушнен «Мына сизге!» деди ве юмрукъларынен аваны дёге башлады. О пек тез арекет эте. Кимерде текяран арткъа чекиле, сонъра бирден хырылдап, фышнап огге кете, базан бутюн кевдесини сыкъып, атешли козьлеринен бошлукъны тельчелеерек, сусып къала.

Томалакъ адамнынъ башындаки кирли къалпагъы къаякъкъадыр атылып кетти, устюндеки къара ве ягълы фуфайкасы бир къач еринден йырылды, о бунъа эмиет бермейип, эп озюнинъ худжур арекетлерини девам

эттире. Де огте сычрай, де арткѡа; домбалакѡ ата, де ерге йыкѡылган сонѡ, чапалана-чапалана копек сесине бенѡзеген сеснен шыншыкѡлай. Бир сефер о чалкѡа йыкѡылган сонѡ, баягѡы вакѡыткѡадже фышнап-хырылдап, сырты устюнде о якѡкѡа-бу якѡкѡа чапаланып ятты, аякѡларыны эллери-ни шиддетнен силькитти, нефес алувы о дередже агѡырлашты ки, нефес-нен берабер ичинден сызгѡырувгѡа бенѡзеген сес чыкѡа эди. Ниает, о сырты устюнде джылыша берип, зар-зорнен скемле астына барып кирди. Кирге-нинен тынып кѡалды. Андан кене шыншыкѡлагангѡа бенѡзеген аджы-ныкѡлы сеслер эшитильди. Бираздан о скемле астындан сюйрелип чыкѡты. Аякѡ устюне тургѡанынен фуфайкасыны чыкѡтарып атты. Фуфайка астында бир тюрю урба ѡкѡ эди. Онынѡ арыкѡ, амма баягѡы пишкин кѡаверенки тенинден був котерильмекте. Томалакѡ адам козѡлерини кѡаршысына, насылдыр нокѡтагѡа тиккени алда буруныны чекти, сувукѡланган да-вушнен «гѡагѡ-гѡагѡ» деп оксюрди, сонѡра мукѡайт адымларнен огте кетти. Бу аныде о озѡ авы устюне атыладжакѡ йыртыджыны аныдыра эди.

Кѡаршыда турган кѡадынларнынѡ бири кийик сеснен: «А-а!» деп кѡычырды ве чапып кетти. Кетер экен: «О манѡа бакѡты!» — деп яман-яман багѡырды. Адамлар, эр итималгѡа кѡаршы, арткѡа чекильдилер. Ола билир, бу тавкель фырланыр, учар ве биревнинѡ устюне келип тюшер. Ана насыл пысып келе. Ачыкѡ ерде пыса, дерсинѡ, оны кимсе корѡмей.

Томалакѡ адам мейданнынѡ ортасына кельгенде токѡтады. Онынѡ та-вуры кѡоркѡунчылы эди. Бу кереси о сес-солукѡсыз уджюм башлады. Ава-ны шиддетнен дѡгди. Кимнидир тутуп чекти, уйтеди, сѡгди, йыкѡылды-турды. Кимерде бир «Ах, сени!» «Мына санѡа!» «Мына!...» деп ала. О бирден «гурс» этип юзюкѡюун йыкѡылды ве вокзал мейданыны дѡрт-аякѡлап айлана башлады. Кимерде токѡтап, башыны эллеринен кѡапата, сонѡра кене сюйреле, эп ерни дѡге. «Мына, санѡа!...» «Мына!...»

Томалакѡ адамнынѡ тешинде кѡан корюнди. Онынѡ чыплакѡ сыртын-дан, кокюсининѡ о ери-бу еринден сызып кѡан акѡмакѡта. Энди о белли бир даире бою айланаяткѡаны анылашылды. О бакѡалап кечкен ерлерде кѡар устюнде кѡырмазы лекелер пейда олды. Томалакѡ адамнынѡ таз башы, сол самайы ве юзю де кѡанлы эди. О текмиль такѡаттан кесильге-нине бакѡмадан, яваш-яваш эп сюйреле ве эп ерни дѡге, нелердир сомур-дана эди. Ниает, о ашыкѡмайып еринден турды. Озю шимди яткѡан ерге бакѡып кѡалды. Сонѡра терен кокюс кечирди. Башыны котерип, этрафкѡа бакѡты. Адамлар кѡанлы юзѡде парылдап турган козѡлерни корип сес-кендилер, дешетнен ах чектилер. Бойле козѡлерден кѡоркѡмамакѡ мум-кюн дегиль. Томалакѡ адам гѡалип тавурнен этрафкѡа козѡ кездирмекте. Вуджудындан котерильген був онынѡ гѡает кѡызгѡаныны козѡтере эди. О кѡанлы юзюни эр якѡка чевирип, атешли козѡлеринен этрафыны тел-челеп тургѡанда бирден чырайы агѡарды, вуджуды титреди, «Ах!» деп кѡурсагѡыны тутты ве яваш-яваш эгильди. Сонѡра бир кере даа «Ах!» деп йыкѡылды.

— Бу насыл шей? — деп кѡычырды демирѡлджу шинели кийген адам. — О бир кимселернен дѡгюше гѡалиба?

Томалакѡ адам, сырты устюне яткѡан алда, ойле чапаланып башлады ки, артыкѡ сейирджилер оны аджыдылар.

— Бу оюн дегиль! — деп кѡычырды кѡадын сеси. — О насылдыр ко-рюнмез адамларнен дѡгюше. Э, корюнмез адамларнен! Бакѡынѡ, шимди оны ерге йыкѡып дѡгелер. Бакѡынѡ!.. Эркеклер, не бакѡып турасынѡыз? Кѡуртарынѡ бу заваллыны!

Томалакѡ адам яткѡан еринде эп ойле фырлана, чапалана. Онѡа якѡынджа барган демирѡлджу шинели кийген адам не ишлейджегини бильмейип шашмалап кѡалды. Томалакѡ адам исе бу арада юзюкѡюун чевирильди ве шашыладжакѡ дереджеде чабикликнен скемле астына ба-рып кирди. Озѡ шиддетини бирден токѡтатып оламай, скемленинѡ де-мир аягѡына башыны «тарс» этип урды. Ургѡанынен эппи вакѡыт кѡыбыр-дамай ятты. Демирѡлджу шинели кийген адам яваштан скемле янына кельди ве эгилип онынѡ астына бакѡты. Бирден абдырады ве артына че-кильди. О вокзал бинасы бетке чапып кетти.

- Не олды?
- Не корьдинъ?
- Не къчасынъ?

Демирёлджу шинели кийген адам вокзал бинасынынъ къапысына якъынлагъан сонъ, артына чевирилип, худжурлы сеснен: «Козьлер! Козьлери пек къоркъунчы», — деди.

— Вокзал башлыгына хабер этмек керек, — деди кимдир.

— Я анавы милиционер къайда?

— О Осипов деген къопайчора даима бу ерлерде долана эди, шимди къайда гъайып олды экен?

— О тешегинден даа турмайдыр, — деди къадын сеси. — Ай, ай, озюнинъ тешегинден олса...

Демирёлджу шинели кийген адам вокзал бинасы ичине чапып кирди. Чабикликнен экинджи къаткъа котерильди. Вокзал башлыгынынъ къабулханесинде секретарь къадын сачыны тарамакъта эди.

— Наташа, Василий Агафонович кельдими?

— Мына, шимди кельди, — деди секретарь къадын. — Не бу къадар фышнайсынъ, Алексей?

— А-анда, — деди о титреген давушнен ве пармагынен пенджерени косътерди. — Анда фаджиа олаятыр. Бир адамны дегелер. Эм, бир сааттен берли дегелер. Къуртармакъ керек...

Наташа шашкъын назарнен пенджере янына кельди. Ашагъы бакъкъанынен «Вай!» деп къычырды. Ашагъыда бутюн вуджуды къангъа былангъан адам, юмрукъларыны сыкъкъан алда тургъан еринде, яваш-яваш айланмакъта эди. Козьлери... Наташа онынъ атеш пускюрген козьлерини корьди.

Вокзал башлыгы одасынынъ къапысы ачылды. Босагъада Василий Агафонович пейда олды.

— Наташа, не олды? Не ичюн къычырдынъыз? — деди о адеттеки сакин давушынен.

— Василий Агафонович, бакъынъыз, — деди Наташа пенджерени косътерип. — Анавы дели адам секирип-секирип ойнай... гъалиба.

Василий Агафонович пенджеренен бакъты. Онынъ чырайы тюрленди. Ашагъыда туруп, худжур арекетлер япаяткъан яры чыплакъ адамны таныды. Бу — Шарман эди. О юреклерни титретиджи ферьядкъа бенъзеген давушнен ойле яман къычырды ки, Василий Агафоновичнинъ тени чимир-деди. Наташа: «Вай аначыгъым», деп фысылдады. «Бир сааттен берли бойле, — деди Алексей. — Насылдыр корюнемз адамларнен дегюшсе керек. Янына бармакънынъ чареси ёкъ».

Ашагъыда Шарман эп ойле шиддетнен дегюшмекте. О тек эллеринен дегиль, чыплакъ аякъларынен де ерни ура. Хырылдап нефес ала, ынърана, ах чеке, кимерде кийик сес йибере, амма арекеттен бир заман токътамай. О бирден эгильди ве кучене берип артына чекильди. Букюльген аякъларынен аваны тепмеледи. Василий Агафонович бу манзараны озюндже тасавур этти: Шарман ракъибининъ башыны эгильтип тутты, онынъ башы, къарарнен, шимди Шарманнынъ къурсагъы янында, амма о башыны котерип оламай, чюнки Шарман оны тепеден басып тура. Бу алда, эбет, онынъ къоллары бош дегиль. Бунынъ ичюн де о ракъибининъ къурсагъына аякъларынен тепе. Ана шай. Бойле алда тепмек бираз чалымсыз, амма башкъа чаре ёкъ. Эрте-кеч ракъибини йибереджек, йибергенинен о кевдесини тиклер, бу арада онынъ ченъгелерине юмрукънен урмакъ керек, чюнки баягъы вакъыт эгилип тургъан адам, башыны бирден котергенде абдырай. Иште, бир къач сание... Шарман бирден тикленди ва юмрукъларыны шиддетнен саллаяракъ, огге юрюш этти, чыплакъ аякълары да бош турмадылар. О бирден чонъкъайып отурды ве эллеринен къарны сыкъты.

«Машалла, Шарман, — деп тюшюнди Василий Агафонович. — Тамам арбий мектеплерде огретильгени киби япты. Ракъиб тикленгенинен арды-сыра джакъларына урды, бир къач кере тепти, ерге йыкъты ве устюне минип отурды, эки къолунен якъасыны сыкъты. Энди о теслим оладжакъ. Бакъ сен Шармангъа...» Бу арада Шарман кескин сес йиберди, чонъ-

къайып отургъан еринден атылып кетти, сюрелип барып, арча терегининъ артына пысты ве даа шимди озю отургъан ерге дешетнен бакъты. Сонъ кене вайылдады, аджыныкълы сеснен къычырды, сырты устюне ятып чапалана башлады. О яткъан ернинъ къары къызарды.

— Олар чокълукъ экенлер, — деп фысылдады Василий Агафонович.

— Кимлер? — деп сорады Наташа айретнен.

— Олар!.. — деп фысылдады Василий Агафонович. — Алчакълар!

— Мында не сейир этесинъиз? — Бу милиционер Осипов эди. Онынъ усть-башы йылым-йылым йылтырай, тазе тыраш олунгъан юзю исе йылмая эди.

— Олар чокълукъ экенлер! — деп къычырды Василий Агафонович гудюрдеген давушнен. — Ярдым этмек керек! Эр кес меним артымдан, огге! — О басамакълардан ашагъы чапып кетеркен, сагъ элинен сагъ янбашыны къармалады, амма анда пыштав ёкъ эди.

Василий Агафонович, Осипов ве Алексей вокзал мейданына чапып чыкъкъанда Шарман бир чаре этип еринден тургъан, хырылдап, богъулып о якъкъа-бу якъкъа чапа, сюрюнип йыкъыла, кене тура, эллеринен башыны къапатып, улугъан киби къычыра эди.

Василий Агафонович аман онынъ къаршысында пейда олды. Оны тутмакъ истер киби эллерини эки якъкъа яйды. Шарман токътавсыз улу-яракъ, тургъан еринде фырланмакъта эди.

— Осипов, сагъдан кель! — деп къычырды Василий Агафонович. — Сагъдан кель, дейим санъа!

Осипов Василий Агафоновичнинъ сагъ тарафында пейда олды ве айны онынъ киби эллерини яйдырып, Шармангъа якълашты. Шарман эп ойле шиддетли фырланмакъта эди. Василий Агафоновичнинъ башына яшын тезлигишен: «Эр якътан уджюм эттилер, — деген фикир келип-кечти. — Энди онъа ярдым этмек кучъ олур».

— Алексей! — деп къычырды о. — Алексей! Къайда къалдынъ?!

— Мен мындам, Василий Агафонович.

— Сол якътан кель! Чабик ол! Оны чокълашып дегмектелер. Давран!

Алексей де эллерини яйып, тургъан еринде озъ башына сычрап-сычрап худжур оюн ойнайткъан адамгъа якъынлашты. Бу арада о адамнынъ козьлерине бакъмамагъа арекет этти. Козьлерине бакъмаса олгъан. Амма бу адамнынъ акъайгъан ве парылдап тургъан козьлерининъ ифадесини сечмемек мумкюн дегиль эди.

Шарманнынъ сылакъ вуджудындан эп ойле був котерильмекте, богъазындан исе «гъар, гъар» деген сеслер чыкъмакъта эди. Адамлар оны эр якътан сарып турувларына бакъмадан о эп чапалана, чекише, ынърана, оны къоралап тургъан адамларны исе коръмей эди.

Василий Агафонович яваш-яваш якъынлады ве бирден оны къучакълап алды. Арыкъ ве назик вуджут энди онынъ къучагъы ичинде чапаланмакъта эди. Нефес алувы о дередже агъырлашкъан ки, ынъранувсыз нефес алып оламай.

«Даян, достум, даян, — деди Василий Агафонович ичинден. — Биз оларны енъермиз. Сен тек даян. Бизни вакъыт тедавийлер. Вакъыт ве достлар. Мына корерсинъ...»

Титреп тургъан вуджутны дигер якътан Осипов ве Алексей сардылар. Шарман бираз даа чапалангъан ве титреген сонъ, тынчланды. Юзюнде йылмаювгъа бенъзер аджыныкълы ифаде пейда олды. Агъызынынъ четинден копюкли къан сызып акъты. О эсини джойды.

— Медпункткъа алып бармакъ керек, — деди Василий Агафонович.

Осипов арекетсиз яткъан вуджутны бала котерген киби котерип алды. Котергенинен онынъ бу къадар енгиль олгъанына шашып къалды. Акъылына: «Ольгендир, — деген ой кельди. — Адетиндже, ольген адамлар енгиль олалар».

Василий Агафонович огде, Алексей артта, Осипов исе элинде Шарманнен ортада — чабик адымларнен вокзал янындаки медицина пунктына кеттилер.

— Василий Агафонович, не олды? — деп сорады медицина пункты-

нынъ мудири вокзал башлыгыны корьгенинен.

— Ашот Акимович, бу адамгъа аджеле ярдым керек, — деди о Осиповнынъ элиндеки адамны косътерип.

— Ох-хо-о! — деди Ашот Акимович. — Бу насыл шей? Дерсинъ, шимди дженк майданындан алып чыкъкъанлар.

— Э, ойле, Ашот Акимович, биз оны шимди дженк майданындан алып чыкътыкъ, — деди Василий Агафонович.

— Сиз не айтасынъыз шу! Шукюрлер олсун, дженкнинъ биткени энди эки йыл, — деди Ашот Акимович ве Василий Агафоновичке шашкъынлыкънен бакъты, сонъра, назарыны Осиповгъа чевиререк сёзюни девам этти: — Оны бу якъкъа, аджеле ярдым одасына алып киринъ.

Шарманны узун кушетка устуне яткъыздылар.

— Хирург чагырынъ! Бельки аджеле операция керектир, — деп кычырды Ашот Акимович.

Экимнинъ янындаки эмшире кыыз чапып кетти.

Легенлернен сыджакъ сув кетирдилер. Ашот Акимович ве эки эмшире Шарманнынъ беденини яваш-яваш ювдылар. Онынъ бедени къан лекеринден темизленген сайын Ашот Акимовичнинъ айрети артты.

— Тевбе, — деди о. — Бу адамны насылдыр агъыр ве къатты шейлернен дёггенлер. Къан чыкъкъан ерлери къоркъунчлы дегиль. О териси тырналгъан, я да сыдырылгъан ерлерден чыкъкъан. Амма, мына бу когерген ерлерни коресинъизми? Ох-хо-о! Озю де къая киби йигит экен. Бу къадар дарбеден сонъ... — Ашот Акимович Шарманнынъ козь къапакъларыны ачып бакъты, элини тутып, набызыны динъледиди ве бирден кычырды. — Акулина! Тез олунъ, хастагъа дупликс япынъ.

Баягъы яшларда эмшире къадын беяз къуты тутып чапып кельди ве хастанынъ элине укол япты.

Ашот Акимович хастанынъ элини алып, баягъы вакъыткъадже набызыны сайып турды, сонъра онынъ элини яваштан кушетка устуне къойды ве демики лафыны токътагъан еринден девам эттирди: — Дейджегим, бу къадар дарбеден сонъ, аяты тап о къадар хавф астында дегиль.

Хастанынъ эр якъы ювулгъан ве темизленген сонъ, оны чаршафларгъа, сонъра юнъ одеялларгъа сарып, медицина пункты янындаки бирден-бир хасталар палатасына кирсетип яткъыздылар.

— Вуджуды лек ипрангъан, дейджегим, лек чокъ кучь сарф эткен. Энди баягъы вакъыткъадже юкълар, уянгъан сонъ илядж берирмиз, сыджакъ аш, сыджакъ сют,.. бираз тюзельген сонъ, шеэр хастаханесине ёллармыз.

— Тешеккюр, Ашот Акимович, эр алда, о энди сагъ къаладжакъ.

— Василий Агафонович, — деди Ашот Акимович, — сиз деми «биз оны шимди дженк майданындан алып чыкътыкъ» дединъиз. Бу не, шакъа-мы? Умумен, насыл шефкъатсыз инсанлар оны бойле дёггенлер? Бильмек мумкюнми?

— Э-эй, Ашот Акимович, — деп кокюс кечирди Василий Агафонович, — онынъ дёгюшкенини адамлар вокзал майданында бир саат къадар сейир этип тургъанлар.

Джебэджилерден бир де-бири корьген олса, бакъып турмаз эди, мына бу... тылда семирген нухаларны... эй, сал чувалгъа-ур диваргъа... Эр алда, дёггенлер якъалангъандырлар? Осипов да мында... Ондан ойлелери къачып къуртулмазлар,э?

Осипов ерге бакъып индемени. Василий Агафонович исе эп кокюс кечиререк, лаф этти.

— Сизге буны насыл этип анълатайым экен, мухтерем Ашот Акимович. Бу тарих бираз башкъаджа... Дёггенлерни биз тутамадыкъ... Ёкъ, даа догърусы, олар тутулмаз адамлар...

— Насыл тутулмаз адамлар? Къачкъан олсалар, кыдырмакъ, тапмакъ, джезасыны бермек керек. Ойлелерине адам ольдюрмек биле бир шей дегиль.

— Сиз мени анъламадынъыз, Ашот Акимович, — деди Василий Агафонович.

— Не ичюн анъламайым?..

— Мен, дейджегим, о озюнинг хаялий душманларынен, яни хаялында оны даима такъип этип кельген душманларынен дёгюшти.

— Демек. Олар оны бу алгъа кетирдилерми?

— ...

— Мен медицина хадимим, эбет, рухий хасталарда чешт аллар ола биле. Буны, эбет, билемиз. Амма бойлеси, багъышлангъыз, акъылгъа ятаджакъ шей дегиль.

— Эбет, эгер бирге-бир олгъан олса, бу енъер эди, — деди Василий Агафонович хаста кирсетип яткъызылгъан палатанынъ къапысына башынен ишмар этип. — Мен де ойледир, беллеген эдим. Амма олар чокълукъ экенлер. Бир адамгъа... бир къач адам олып... Озю де зайыф вуджутлы... — о даа не айтаджагъыны бильмейип сусты.

Ашот Акимович козълугини котерип, Василий Агафоновичке бакъып къалды. Сонъра, эр шейни анълагъан киби, «эбет» деди ве козълугини текрар буруны устуне ерлештирди.

— Эбет, — деди о къатты давушнен. — Шефкъатсызлыкъ яман шей. Бир адамны бир къач адам, бу алына кельгендже... бу, эбет, джанаварлыкъ... — О кене козълугини котерди. — Олар къач адам эдилер дингъыз?

— Пек ачыкъ бильмейим. Менимдже учь адам эдилер. Бельки даа чокътырлар...

— Худжур... — эким тюшюнджеге далды. — Худжур. Олар кимлер экенлер? Бельки фашистлердир, э?

— Ола билир.

— Эбет, тек фашистлер бойле шефкъатсызлыкъкъа къадыр оларар.

— Бельки...

Одагъа безъ халат кийген орта яшларда адам кирди.

— Селям алейкум, достлар, хайырлымы, не ичюн хирург чагъырттынгъыз?

— Багъышлангъыз, Аркадий Семёнович, — деди Ашот Акимович. — Бир заваллыны бугунъ саба пек яман ургъанлар. Бутюн вуджуды ал-реван къан эди. Мен хирург керек беллеп къоркътым ве сизни чагъырттым.

— Дёгген адамлар тутулдылармы? — деп сорады хирур джиддий сеснен.

— Эбет, тутулдылар, — деп джевап берди Василий Агафонович.

— Ойле исе, мен хастагъа бир козь ташлайым, сонъ кетерим, — деди хирург.

Олар учевлешип, хаста яткъан палатагъа кирдилер. Кроватта балшы юзбезнен сарылып багълангъан къырмызы черели адам къыбырдамай ята. Хирург онынъ набызыны бакъаджакъ олып, элини араштырды, амма тапалмады. Суаль назарынен Ашот Акимовичке бакъты.

— Бизлер оны чаршафларнен сарып багъладыкъ. Къоллары иче къалгъанлар, — деди Ашот Акимович. — Мен набызыны бакътым. Яхшы эди. Пек алсызлангъан... Мен зан этсем, ярын саба шеэр хастаханесине авуштырырмыз.

Хирург элини Шарманнынъ самайына токъундыраракъ, набызыны сайды. Сонъра, сакин давушнен: — Эбет, вазieti къоркъунчлы дегиль. Керек олсам, чагъыртырсыз, — деди.

Хирург кетти.

Эки дост — Ашот Акимович ве Василий Агафонович баягъы вакъыткъаджа медицина пункты мудирининъ одасында сигар ичип, индемей отурдылар. Сукюнетни Василий Агафонович бозды:

— Ашот Акимович, сиз медицинада янъы адам дегильсингъыз. Айтчынгъыз, амелиятынгъызда бойле алны расткетирген, я да эшиткен эдингъызми? — деп сорады о.

— Бойлесини расткетирмедим, десем де оладжакъ. Назарий джеэтен бу мумкюн. Рухий хаста адамнынъ мийинде насылдыр хаста нокъталар ола, шу нокъталар, кимерде, чалышып башлайлар ве мий тек бир тарафкъа, яни шу нокътада не олса, шу тарафкъа чалыша. Бу адамнынъ

мийиндеки шойле нокътада оны такъип эткен, яни онынъ сагълам аятында такъип эткен, я да пек джаныны агъырткъан адамлар акъкъында хатире бар экен. Нокъта арекетке кельгенинен о адамлар джанланалар.

— О, оларны кореми?

— Коре биле. Атта ис эте де биле. Хусусан, оны дёгселер, о агъры дуя биле. Бедениндеки шишиклернинъ эксериети, мына шу хусусий психологик моментте олып кечкен вакъианынъ психологик акъибетидир.

— Заваллы, — деп кокюс кечирди Василий Агафонович.

— Сиз оны дёгошюв вакъытында корьдинъизми?

— Сонъуны.

— Сонъ, насыл?

— Бутюн арекетлери акъикъий дёгоштеки киби. Бир тюрлю сунъийлик ёкъ. Арекетлеринде атта мантыкъ бар. Башта мен оны шакъа бир шей белледим. Амма, сонъундан, эр шей тюрленди. Олар чокълукъ экенлер. Бу заваллы тургъан еринде ойле фырланып, ойле чапаланып башлады ки, акъикъий фаджа... Бизлер чапып барып, оны туткъанда, алы пек аджныкълы эди.

— Бельки, бу контузиянынъ, я да башкъа бир хасталыкънынъ акъибетидир? — деди Ашот Акимович.

— Бельки, — деп кокюс кечирди Василий Агафонович. — Айтчынъыз, бу ал онда даа текрарланырмы? Эгер текрарланса, не вакъыт?

— Буны айтмакъ кучъ, — деди Ашот Акимович. — Эгер уянгъан сонъ, кене о «душманларынен» тутушып башламаса, демек, кризис кечти, анавы нокъта чалышувыны токътатты.

— Не вакъыт кене арекетке келе биле?

— Бельки, омюрининъ сонъунадже арекетке кельмез. Бельки, бир къач кунъден сонъ кене башланыр. Буны айтмакъ зор... Сиз оны эвельден биле эдинъизми?

— Вокзалда бир къач кере корьген эдим. Бир кере чагъыртып, лаф этеджек де олдым. Олмады. Анълагъаныма коре, о рухий хаста, — деди Василий Агафонович. — Адыны Шарман дей. Башкъа бир шей бильмей. Иште, хаста. Догъмамы, ёкъса, бу да дженкнинъ акъибетими, алла бильсин.

— Ойле исе, оны шеэр хастаханесине ерлештирмек зор олур, — деди Ашот Акимович. — Бойле хасталарны озъ хастаханелерине, яни делиханеге ёлламакъ керек.

— Ашот Акимович, риджа этем, ашыкъманъыз, — деди Василий Агафонович. — Башта озюне кельсин, тюзельсин, сонъ бакъармыз. Мендже, о бу ерде нафиле пейда олмады. О мында кимнидир беклей. Манъа шай келе.

— Ола биле.

— Сиз бу ерде оны къач кунъ тутып олурсынъыз?

— Умумен, учъ кунъ. Эгер керек олса, чокъча тутмакъ да мумкюн.

— Айса, сиз оны бир якъкъа ёлламанъыз. Бу ерден чыкъараджакъ кунюнъиз манъа хабер этерсинъиз. Яхшымы? — деди Василий Агафонович.

— Яхшы. Мытлакъа хабер этерим. — деди Ашот Акимович.

Олар сагълыкълаштылар.

— Осипов хабер алып турар, — деди Василий Агафонович къапы янына кельгенде.

— Яхшы.

Хаста экинджи куню саба уянды. Уянгъанынен йылмайды. Эмшире бу хаберни дерьал мудирге айтты. Ашот Акимович чапып кельди.

— Уяндынъмы, къозучыгъым, — деди татлы даушнен. — Мына шимди биз сени чезермиз. О эмширенинъ ярдымынен хастаны чаршафлар сарымындан азат этти. Шарман чыр-чыплакъ эди... Эбет, онъа насылдыр сыджакъ урба тапып кийсетмек керек. Амма бу къыш-къияметте сыджакъ урбаны къайдан алырсынъ. О Василий Агафоновичке телефон этти.

— Мен шимди барырым, — деди вокзал башлыгъы.

Василий Агафонович Шарманны корип къуванды. Онынъ чырайы баягъы ачылгъан, тениндеки, бетиндеки когерген ерлер эксильген, тек тырналгъан, сыдырылгъан ерлери къарарып туралар.

— Йигитнинъ къаны яхшы экен, — деди Ашот Акимович мемнюнлик-нен йылмайып. — Энди онъа яхшы аш-сув ве сыджакъ урба олса, тез тю-зелир.

Шарман де Ашот Акимовичке де Василий Агафоновичке бакъып йыл-мая, одеял астында олса биле, озюнинъ чыплакъ экенинден къолайсыз-лана эди.

— Урба меселесинде мен бир шейлер тюшюнип тапарым, — деди Ва-силий Агафонович. — Меним ордудан кийип кельген чызмаларым, шине-лим, къалпагъым, умумен, бутюн формам даа ойле пек эски дегиль. Эбет, олар Шармангъа бираз буюкче олурлар. Зарар ёкъ, сыджакъ олсун да. Аш меселесинде, сиз озюнгъиз билесингъиз, Ашот Акимович, мен бекарым. Ашны расткельген ерде ашайым.

— Раатсыз олмангъыз — деди Ашот Акимович — аш меселесини биз мында озюмиз бакъармыз. Онынъ чареси тапылыр.

— Сагъ олунгъыз, Ашот Акимович, — деди Василий Агафонович.

— Сиз де сагъ олунгъыз, — деди Ашот Акимович.

Олар, сабыкъ джебзджилер, бири-бирлерине тешеккюр айтып, сагъ-лыкълаштылар. Шу куню акъшам Осипов Василий Агафоновичнинъ дже-бзден кийип кельген бутюн урбасыны бир богъча ичине къойып, медицина пунктына алып кельди ве Ашот Акимовичке теслим этти. Шарман баш-тан-аякъ арбий урба кийди. О лакъырды этмей. Онъа айтылгъан эр бир лафкъа къаршылыкъ оларакъ тек йылмая.

Учъ кунъден сонъ Осипов арбий урба кийген Шарманны Василий Ага-фоновичнинъ узурьна алып кельди. Шарман къабаат ишлеген адам киби эп йылмаймакъта эди.

Къышнынъ ортасында Чамлыкъ станциясынынъ вокзал бинасыны ве вокзал мейданындаки тюкянынъ къыздырмакъ керек олгъан котельный тамирленди. Василий Агафонович Шарманны котельныйге атешчи оларакъ таин этти. Эмирге оны «Шарман Шарманов» деп язды.

Баштан-аякъ арбий урба кийген Шарман онынъ къаршысында эп йылмайып тура, башындаки къалпагъы балабан олгъаны ичюн тап козь-лерини къапата. Узун шинелининъ этеклери бираз ерге токъуна. Амма о мемнюн эди.

— Шарман бизим котельныйде атеш якъыджы олып чалышаджакъ, — деди вокзал башлыкъы милиционерге.

— Василий Агафонович, о котельныйни де якъар, вокзалны да якъар, — деди Осипов шашкынлыкънен. — Атеш якъув ишини бойле адамгъа ишан-макъ олмаз.

— Якъмаз, сен козь-къулакъ олып турарсынъ. Эп бир япмагъа иш тапалмайып, быралкъыланып юресинъ. Андаки одачыкъта яшар, эм атеш якъар. Огретирмиз.

Шарман атеш якъмакъны пек тез огренди. Онъа бир кере якъып кось-тердилер. О, «Шарман», «Шарман» диерек, курекнен комюр алып, соба ичине ташлай ве сонъ «насыл?» деген манада де Василий Агафоновичке де Осиповгъа бакъа.

— Алышыр, — деди Василий Агафонович. — Бу ерге чыракъ кетирмек, оны юксекче ерге, мыхкъа асып къоймакъ керек. Къаранлыкъта онъа къыйын олур. Бундан гъайры, Осипов, мына сангъа эки юз кумюш, бу ода-чыкънынъ ичинде тёшек, ястыкъ ве япынгъаи киби бир шей олсун.

— Сиз мени энди Шарманнынъ къулы яптынгъыз, — деди Осипов.

— Умумен, адамларгъа хызмет этмек сенинъ борджунъ, — деди Васи-лий Агафонович. Тышкъа чыкъкъан сонъ иляве этти: — Шимдилик. Бакъай-ыкъ, бельки бойле бордж сангъа агъырлыкъ этер...

— Мен «ёкъ» демейим де... Бунынъ неси агъыр экен?..

— Ана шай, бу башкъа меселе.

Шарман котельныйде чалышып башлады. Осипов башта оны козетмек ичюн сыкъ-сыкъ келе эди. Сонъундан онынъ башында аджайип бир фикир догъды. Онынъ мийинде бу фикир котельныйнинъ кошесиндеки тахта одачыкъкъа бакъкъанда догъды. «Эгер о ода бираз донатылса, Наташа иле аджайип корюшюв ери. Эм якъын, эм кимсенинъ акъылына кельмез.

Энъ муими, Шармандан сакъынмамакъ мумкюн.

Шарман атешчилик ишини бир минсиз алып барса да, Осипов ондан тез-тез хабер алып турды ве озюнинъ планыны яваш-яваш омюрге кечире башлады. Тахта одачыкънынъ ичини яхшы темизледи, ювды, сонъундан боялады. Эки кишилик кениш тешек, баяз чаршафлар, ястыкълар ве баягъы ишланган олса да, япынып ятмагъа яраган ёргъан кетирди. Наташа Осиповнынъ теклифинден башта къоркъты, котельныйнинъ ичини келип коръген сонъ, тынчланды. Котельныйнинъ ичи кенъ ве баягъы ярыкъ эм де сыджакъ. Соба башында эски хасыр кресло устюнде Шарман отура. Янашасындаки секе устюнде чапакъ-чельмек, бир кошеси къырыкъ къазан, къап-къара гугум... булар Шарманнынъ вариетлери. О собанынъ агъызына къойып, гугумни къайната, чай ясай, Наташаны ве Осиповны буюк къуванчен сыйлай. Эр шей яхшы олды. Шарман оларны анълады гъалиба, олар онынъ одачыгъына киргенде о тарафкъа бармай, соба башында отура, я да тышкъа чыкъып, къапы огюнде о якъкъа-бу якъкъа юре. Онынъ даимий мусафирлери ондан пек хош эдилер. Кет-кете онъа алышып къалдылар. Бутюн дюньяны акътарып, бойле назик иште Шарман киби келишикли адамны тапмакъ мумкюн дегиль эди.

Ер курреси озъ кочери этрафында эп дёне. Мевсимлер мевсимлерни, йыллар йылларны денъиштирип кече берелер. Дженк яралары яваш-яваш савула, дженк акъибетинде догъган къытлыкъ эп кери чекиле. Яшайыш денъишти. Адамлар денъиштилери. Амма тек бир Шарман денъишмеди. О эп ойле. Къышта атешчилик япа, язда исе вокзал тюкянынынъ къаравулы ола. Асылында о къышта да къаравуллыкъ япа, амма язда онынъ тек бир иши къала. Станция эалиси ве хусусан станция хадимлери Шарманны пек яхшы билелер. Орду хызметинден кельген яшлар онъа озълери кийип кельген арбий урбаларнынъ базыларыны берелер. Станция хадимининъ эвинде эскирген урба, я да башкъа шей олса, аман Шарманны хатырлай. Къыс-къасы, адамлар котерип атмагъа къыймагъан, даа къулланылмасы мумкюн олган шейлерни Шармангъа кетирип берелер. Энди онынъ котельныйсинде эски стол, эски диван, курсюлер, чешит урбалар, инсангъа керек ола бильген пек чокъ шейлер бар. Кимерде балалар: «Анам берип йиберди, Шарман эмдженъе бар, деп айтты», — деп онъа отъмек, домуз ягъы, колбаса ве башкъа ашлар берелер. Шарман берильген шейлернинъ эписини ала, амма тешеккюр айтмагъа бильмей. Тешеккюр ерине: «Шарман, насыл отъмек?» я да «Шарман, насыл колбаса?» дей. Шарман озюнджесине токъ ве мемнюн яшай. Наташа ве Осипов онынъ даимий мусафирлери ве севимли достлары.

Шарманнынъ Чамлыкъ станциясында кечирген секиз йыллыкъ омюри девамында тек бир вакъиа олып кечти. Шарман бир сыра шейлерни анълагъаны алда паранынъ къыйметини ве сатын алынмасы керек олган шейлернинъ фиятыны анъламай эди. Станция башлыгъы Василий Агафоновичинъ тенбиесинен вокзал орталыгъындаки буфет ве тюкянларнынъ сатыджылары Шарманнынъ бу адетини биле ве о косътерген шейни онъа берген сонъ, элиндеки парасындан кереклисини ала ве къалгъаныны къайтарып бере эдилер. Амма буны янъы кельгенлер, я да беш дакъыкъагъа поезддан тюшкенлер бильмей эдилер. Бир кере, поезддан тюшип кезинип юрген ёлджулардан бирининъ элинде ренкли открытканы корип, Шарман онъа мураджаат этерек: «Шарман, насыл гузель, дей. Ёлджу Шарманнынъ элиндеки бир топ акъчаны корип токътай. Бир элинен открытканы онъа бере, дигер элини исе онынъ акъчасына соза. Шарман онынъ денъишмек истегини анълай. Акъчаны берип, открытканы ала.

Бу вакъианы коръген шу ерли балачыкъ аман вокзал башлыгъына чапа ве онъа коръгенини анълата. Бала о адам минген вагоннынъ номерини ве онынъ тыш къияфетини тасвирлей.

Василий Агафонович телефон вастасынен огдеки станциянынъ башлыгъы иле багъланды.

— Джиддий джинает зуур этти, — деди о. — Хырсыз шимди сизинъ станциянъызгъа бараджакъ поезднынъ докъузынджы вагонында булунмакъта. Эсмери, сачлары къара ве къыска, баяз кольмеги, къара галифе

штаны ве къара чызмасы бар. Козьлюк такъа. Отуз-отуз беш яшларында. Деръал якъаламанъызны риджа этем. Бизим милиционер невбеттеки поезднен етишир.

Эбет, джинает зуур эткен олса, джинаетчининъ вагоны ве онынъ бу къадар бельгиси малюм олса, оны тутмакъ къыйын дегиль. Невбеттеки станцияда поезднынъ докъуз номерли вагоныны махсус милиция наряды къаршылап алды. Эр итималгъа къаршы, башкъа вагонларнынъ къапыларына да бакъып турдылар. Къыдырылгъан джинаетчи бир шейден хабер и олмайып, вагон ичинде карта ойноп отургъан еринде якъаланды.

Шу станциягъа келеяткъан экинджи поездгъа уйкен лейтенант Осипов ве Шарман миндилер. Бу Шарманнынъ секиз йыл зарфында Чамлыкъны ильки терк этюви эди. Пек къоркъты. Титреди. Осиповнынъ янындан бир адым биле узакълашмады. Даима онынъ къушагъыны, я да кителининъ четини тутып отура, онъа мазун-мазун бакъа.

— Биз Чамлыкъкъа къайтырмыз, — деди Осипов. — Сенинъ параны алып да, къайтырмыз.

Шарман аңламады. Осиповгъа сонъсыз ялварувнен бакъып тура берди.

Ниает, олар невбеттеки станциягъа барып етилер. Василий Агафоновичнинъ телефон лакъырдысындан бу еркекилер станция милиционери джебрлениджинен бирликте келеяткъаныны билип оларны къаршылап чыкътылар. Осиповны олар, эбет, билелер, амма онынъ янындаки киши... Даима Осиповнынъ бир ерини тутып, бираз къамбурланып юре, адамларгъа къоркъунен бакъа.

Джинаетчи оданынъ кошесинде отура ве озъ укюмини беклей эди.

— Сен бу кишининъ парасыны алдынъмы? — деп сорады ондан Осипов.

— Алдым, — деди козьлюкли. — Мен онъа ренкли открытка бердим.

— Къач кумюш алдынъ?

— Бильмейим.

— Еди юз элли беш кумюш олмакъ керек, — деди Осипов. — О бугунъ, санъа огърамаздан эвель, айлыкъ алгъан ве шу паранен перронгъа чыкъкъан.

Козьлюкли йигит берген параны сайып бакътылар. Тамам еди юз элли беш кумюш. Параны Осипов джебине къойды.

— Буны не япайыкъ? — деп сорадылар ондан милиционерлер козьлюклини косътерип.

— Эгер устюмде бу форма олмагъан олса, мен онъа яхшы бир шамар япыштырыр эдим, — деди Осипов. — Манъа о керекмей, ёлуна девам эте берсин. Амма, башта, озъ парасына янъыдан билет алсын.

Осипов ве Шарман Чамлыкъкъа къайтмакъ ичюн поезд беклеп тургъанда ерли милиционерлернинъ бири акъырын давушнен Осиповдан сорады:

— Янынъыздаки насыл адам я? Не ичюн даима сизни тутып тура, этрафкъа къоркъунен бакъа?

— Бу меним якъын достум, — деди Осипов — Василий Агафоновичнинъ де якъын досту... Умумен, бизде, вокзалда чалыша.

Бу вакъытта экинджи ёлда тургъан юк поездынынъ вагонлары бою келеяткъан адам корюнди. Онынъ башында демирёлджулар фуражкасы, бир элинде уджу къайтыкъ демир, дигеринде узун сумекли тенеке чайник. Адам эр бир копчекнинъ янында токътай, элиндеки демирнен онынъ ягъ къутусынынъ къапагъыны «шыркъ» этип ача, ичине тенеке чайниктен бираз ягъ тёкс ве кене «шыркъ» этип къапата, сонъра дигер копчекнинъ янына барып айны арекетлерни текрарлай. О адам озъ ишини япа-япа перронда поезд беклеп тургъанларнынъ янына келе. Осипов да, ерли милиционер де онъа къулакъ асмадылар. Шакъылдагъан сес Шарманнынъ дикъкъатыны джелъп этти. О, Осиповнынъ енъини яхшы этип туткъан алда копчеклерни ягълай берип, поезд бою келеяткъан адамгъа дешетнен бакъты. О адам бу тарафкъа чевирильди: сарышын юзюнинъ сагъ тарафындаки ири къара бенъи акъшам кунешинде йылтырады. Шарман ненидир хатырлагъан киби олды. Осиповгъа

эки элинен япышты. Сонъра анав адамны косътерип, хырылдагъан даушнен:

— О! О! — деп кычырды, имдат истер киби онъа сыйыкъты.

— Санъа не олды? Неден къоркътынъ? — деди Осипов ве Шарманнынъ башыны сыйпады, омузыны таптады. — Янынъда мен бар экеч, бир шейден къоркъма, достум. Мен сенинъ ичюн, керек олса, дагъларны девиририм, къоркъма... — Бу сёзлерни айтаракъ, Осипов Шарман бакъкъан тарафкъа бакъты. Демирёл ишчисини коръди. — О адам мында чалыша, санъа бир шей япмаз.

Осипов деми ишчи тургъан ерге кене бакъты. Анда кимсе ёкъ эди. О бирден элесленди. Янынъдаки вокзал милиционерине бакътып:

— Федик, даа шимди копчеклерге ягъ тёкип келеяткъан адам ким эди? — деп сорады.

— Бизде чалыша. Геджелери копчеклерге ягъ тёке, кунъдюзлери вокзалда чёпленип юре. Несиль-несеби белли олмагъан быралкъынынъ бири-си. Хырсызлыкъ, доландырыджылыкъ япкъаны ичюн мен оны бир къач кере къападым. Амма вокзал башлыгъы бошамамны риджа этти. Ишчи етишмей. Геджелери копчеклерге май тёкеджек адам ёкъ... Не ичюн сорадынъыз я?

— Озюм, шай... Меним достум оны корип, эеджанлангъан киби дуялды.

— Ёкъ, о дикъкъаткъа ляйыкъ адам дегиль. Кунъдюзлери онынъ саргъуш экенини де, айыныкъ экенини де бильмек мумкюн дегиль Даима биревлернен дёгюше ве эр вакъыт котек ашай. Манъа ойле келе ки, бу адам котек ашамакъ ичюн дёгюше. Онынъле багълы къалабалыкъларнынъ бутюннде онынъ озюни котекке шиширелер. Умумен, худжур адам. Ерине ишчи тапылгъанынен оны бошатырмыз.

— Эр алда худжур... — деди Осипов ве Шармангъа бакъты.

Шарман демики адамнынъ гъайып олгъаныны корип къуванды. Осиповнынъ енъини йиберип, урбасыны тюзетти, кольмегини штаны ичине сокътып, къушагъыны чектирип багълады. Оны дикъкъатнен козетип тургъан Осипов агъыр кокюс кечирди, тюшюнджели давшунен: «Дюнъялар...» — деди.

Поезд кельди. Олар вагонгъа миндилер. Чамлыкъкъа яры геджеде келип етилер. Котельныйде, соба башында оларны Наташа ве сыджакъ емек беклемекте эди.

Шарманнынъ аяты кене адетий изине тюшти. О насылдыр ишлернен мешгъуль олып вокзал бою чапкъалап юре. Осиповны исе бир фикир раатсызлай. Къомшу станцияда вагон копчеклерине ягъ тёкип юрген адамны корип, Шарман къоркъты. Демек, о адамны таный. Насыл таный? Эгер, керчектен де олса, демек о, бу орталыкъта Шарманны таныгъан бирден-бир адам. Онынъ ярдымынен Шарманнынъ ким олгъаныны билип алмакъ мумкюн олур эди. О, бу фикирни Наташагъа айтты. Олар экевлешип Шармандан сорадылар. Шарман башта анъламады, анълагъан киби олгъанда исе агълап башлады.

— Сен буны Василий Агафоновичке айт, — деди Наташа. — Эгер о адамны бу ерге алып кельселер ве Шарман оны коръсе, бельки таныр.

— О нуханы мытлакъ кетиртирим, — деди Осипов. — Федикке телефон этсем, эки сааттен алып келир.

Осипов озюнинъ шубелерини Василий Агафоновичке айтты. Вокзал башлыгъы эеджанланды.

— Эй, Осипов, бойле иште эхмаллыкъ япмакъ олурмы! — деди. — Деръал достунъа телефон эт. Эйиси, мен озюм телефон этейим. О милиционернинъ фамилиясыны ким дединъ?

— Федик.

— Федик десе. Шимди оны тапармыз. Шимди... — О телефон трубкасыны элине алды.

Бир къач дакъкъадан сонъ, къомшу станциянынъ милиционери Федик телефонгъа кельди.

— Федик, тувгъаным, санъа бир риджамыз бар, — деди Василий Агафонович титреген давшунен. — Билесинъми не, бизим Осипов бундан бир

афта эвель сизинъ станциягъа бир адамнен берабер баргъан эди... Э, э, шу хырсызлыкъ меселесинде. Э, о бизим адамымыз, достумыз. Мына шу адам сизинъ станцияда копчеклерге ягъ тѣкип юрьген бирисини корип, пек эеджанлангъан э, э, шу адамы алып, бизим станциягъа кельсе, джаным кадам, заметинъни аджыма, меселе пек джиддий... Э?! Не вакъыт? Дюнъ?.. Э-э... Айды айса, не япайыкъ, оладжакъкъа чаре ѳкъ. Айды сагълыкънен къал.

Василий Агафонович тюшкюн алда телефон трубкасыны къойды. Осиповгъа бакъып:

— Дюнъ поезд тюбюнде къалып ольген, — деди.

Олар сустылар. Бойле вазиятте сѳз арткъач эди. Шарманнынъ шахсыны бельгилемеge ярдым этеджек бирден-бир имкян дѳнѳмсиз гъайып олды.

Василий Агафонович пенсиягъа кетти. Онынъ ерине кельген янъы станция башлыкъына ишлерни теслим этер экен: «Бизде, мында Шарман адлы бир адам чалыша. Котельныйде атешчи, тюкянда исе къаравул. Тюкян ве котельный ян-янаша олгъаны ичюн о эки ишни де алып бара, озю исе котельныйде яшай», — деди.

Янъы башлыкъ шашып къалды:

— Котельныйде яшамакъ мумкюн дегиль. Буны сиз менден яхшы билесинъиз. О чокътан чалышамы?

— Докъузынджы йыл. Мен ишке кельген сенеден берли.

— Ойле исе, онъа квартира бермек керек. Бала-чагъасы ѳкъмы?

— Бала-чагъасы ѳкъ... Квартира береджек олдыкъ, олмады.

— Бермедилерми? Мен бу ишинъ чаресини тапарым.

— Озю истемеди. О квартирада яшап оламаз. Риджа этем, шу кишининъ яшайышы шойле девам эте берсин.

— Мен сизни анъламайым?

— Меселе шунда ки, биз онынъ ким экенини бугунъгедже билип оламадыкъ. Озю де айтып анълаталмай. Бельки догъма хастадыр, бельки... Менджесине, бу дженкнинъ акъибети. Амма пек эял ве ишкяр адам. Мен вокзалны онынъсыз тасавур этип оламайым.

Янъы станция башлыкъы Вадим Тимофеев тюшюнджеге далды.

— Насыл олур экен? Идареде бунъа насыл бакъарлар? Мен бир шей айтып оламайым, — деди.

— Эгер сизге Шарманны мытлакъа иштен чыкъармакъ керек олса, риджа этем, башта буны манъа бильдиринъиз.

Тимофеев бойле япаджагъына сѳз берди. Василий Агафонович эр кеснен сагълыкълашкъан сонъ, котельныйге кирди. Анда Шарманнен бирликте Наташа ве Осипов да бар эдилер. Оларны корип, Василий Агафонович тааджипленеди. Чюнки оларнынъ бу ишлеринден чокътан хабердар эди. Джебинден эв адреси ве телефоны язылы кягъытны чыкъарып, котельныйнинъ диварындаки мыхкъа кечирип къойды.

— Наташа, Осипов, сизлер алидженап адамларсынъыз, бир шей олса, Шарманны ялынъыз къалдырмазсынъыз, деп умют этем, — деди.

Олар башларыны саллап: «Эбет, эбет», — дедилер.

Василий Агафонович Шарманны къучакълап опыти.

— Айды достум, шимдилик, сагълыкънен къал, — деди. Наташа ве Осиповгъа бакъып иляве этти: — Бу кягъытта меним адресим ве телефоным язылы. Керек олса, хабер этинъиз.

Шармангъа докъуз йыл девамында бабалыкъ япып кельген буюк инсан Василий Агафонович, бойледже, пенсиягъа кетти. Шарман буны анълады. Ичин-ичин агълады. Бир къач кунъгедже кусип юрьди. Амма, Наташа ве Осиповнынъ эп келип турувлары онъа теселли олды. Онынъ яшайышы эп баштакиси киби девам этти. Янъы башлыкъ, юкъарыдан косътериш олмагъандже, Шармангъа токъунмамагъа къарар берди. Шай исе де, акъылыны ойнаткъан адам бутюн бир станцияда бу къадар мешур олувынынъ себебини о ич анълап оламады. Мында Шарманны эр кес таный, эр кес онъа селям бере. Шарман гедже-кунъдюз вокзал этрафында булуна, ким насыл иш буюрса, шуны япа. «Эр алда, эсрарлы шахс», деп тюшюнди янъы башлыкъ.

Сефалы яз куньлерининъ биринде Шармангъа Осиповнен де сагъ-лыкълашмакъ керек олды. Осиповны башкъа шеэрге, янъы вазифеге авуштыралар. Демек, кетмек керек. О да Василий Агафоновичнинъ адреси язылы кягъыт кечирильген мыхкъа озюнинъ янъы ердеки адреси язылы кягъытны кечирип къойды. Шарман буны анълады ве къоркъунен, окюнчен Осиповгъа сарылды. Оны къучакълап, окюрп-окюрп агълады.

— Шарман, мен тезден къайтып келирим, — деди Осипов. — Мына, Наташа мында къала.

Шарман бир шей айтмады. Агълай берип, тышкъа чыкъты.

— Сен Шармангъа козь-къулакъ олып тур, — деди Осипов Наташагъа. — Онынъ акъкъында тюшюнсем, юрегим яна. Не ичюн аджеба, докъуз йыл ичинде оны кимсе къыдырып кельмеди?

Наташанынъ Осиповнен сагълыкълашувы тап о къадар фаджиалы олмады. Осипов къоранталы адам олгъанындан себеп, Наташа онъа джан-юректен багъланмагъан ве бир кунъ ола онынъле мунасебетлерини узьмек керек оладжагъыны даима акъылында тутта, юрегинде бунъа чокътан азыр эди.

Осипов да кеткен сонъ Шарманнынъ алы пек аджыныкълы олып къалды. О баягъы вакъыткъадже аш-сувдан кесильди. Бир кере Наташа онынъ тешекте сандыракълап яткъаныны корьди. Сыджагъы юксек, козьлери юмукъ, анълашылмагъан тильде, анълашылмагъан сёзлер айта. Наташа аман вокзал янындаки медицина пунктына чапты. Андан экимни ве эмширени алып кельди. Шармангъа бир кереден учъ укол яптылар. Эким рецепт язды.

— Аспирин ве амидопирин, — деди Наташагъа бакъып. — Аспиринни башта экишер таблетка, амидопиринни исе бирер таблетка ичсин. Онъа сыджакъ аш керек. Вуджуды пек зайыф.

Наташа эким айткъан иляджлерни кетирип ичирди. Сонъра вокзал ресторанына барып аш алды. Шарманнынъ хасталангъаныны ве эким сыджакъ аш теклиф эткенини эшиткен ашчылар абдыраштылар. Буюк бир табакъ устюне бир къач тюрюю аш къойдылар ве Наташагъа:

— Сиз, шимдилик буларны алып барып турынъыз, биз тазе тавукъ эти астыкъ, онъа тавукъ сорпасы яхшы олур. Оны озюмиз алып барырмаыз, — дедилер.

Наташа кельгенде Шарман юкълай эди. Терден вуджуды шыр-сув олгъан. Нефес алувы тегиз. Наташа онынъ янында, яни о яткъан одачыкынынъ къалысы янында турды. Бир маальде котельныйнинъ къалысы ачылып, эки ашчы къадын ичери кирди. Бирининъ элинде къулакъллы къазан, дигерининъ элинде тава.

— Мына, Наташа, буларны сыджакъ-сыджакъ онъа ашатмакъ керек, — деп эллериндекилерни стол устюне къойдылар. — Даа бир шей керек олса, айтырсынъыз, эписини тапармыз.

Наташа къулакъллы къазанны элине алып бакъты: ичинде хош къо-къулы тавукъ сорпасы ве тавукъ эти. Тавада исе къызартылгъан къартоп. Балабан банка толу хошаф.

Ашчы къадынлар кеттилер. Башта Шарманны союндырмакъ ве устюне къуру урба кийсетмек керек. Сылакъ урба ичинде ятса, текмиль сувукъланыр. О мукъайт арекетлернен оны яваш-яваш союндырып башлады. Сылакъ кольмек енгильден чеккенинен йыртылды. Оны кесек-кесек этип чыкъарып алды. Бир заман ювулмагъан, кирден агъырлашып кеткен тюр-сиз ве гъает балабан галифе штан. Оны чыкъармакъ баягъы енгиль олды. Наташа штанны эки балагъындан тутуп чекти. Кольмек ве штаннынъ астында тюп урба ёкъ. Затен, Шарманда тюп урба бир заман олмагъан эди. Эбет, адамлар тюп урба багъышламайлар. Шарман да онынъ керек олгъаныны бильмейдир.

Шарман анадан догъма алында чалкъа тюшип ята ве юкълай. Наташа онынъ темиз ве тегиз тенине айретнен бакъты. Бойле аят кечирген адамнынъ тенине бу къадар тегизлик къайдан кельсин? Ода кошесинде обаланып яткъан урбалар арасындан бир кольмек ве бир штан тапып, Шарман-

нынъ устуне кийсетти. Уянтмагъа кыймаса да, онъа ашамакъ кереклигини анълап, оны яваш-яваш тюртти.

Шарман сескенип уянды. Козълери баягъы тыныкълашкъан. Чырайы исе сараргъан. Наташа онынъ огюне сыджакъ шорбалы къазанны кетирип къойды. Шарман бир-эки къашыкълап токътайджакъ олгъан эди. Наташа, эгер о бунынъ эписини ашамаса, шимди кетеджегини ве бир даа кельмейджегини айтты. Шарман меселени анълады ве къазаннынъ ичиндеки шорбаны этинен берабер ашап битирмегендже башыны котермеди. О башыны котергенде исе Наташа онынъ вуджуды терден кене шыр-сув олгъаныны коръди. Кене бир аспирип ве бир амидопирин ичирди. Оны тешегинден турсатып, ода ичинден алып чыкъты. Тешегининъ сылангъан тарафыны аскъа чевирип къойды. Къуру чаршаф тапып яйды ве Шармангъа союнып ятмакъ керек олгъаныны анълатты. Шарман къайли олмайджакъ эди, амма Наташанынъ «бир даа кельмем» деген сёзлерининъ муджизевий къувети оны деръал союндырды. О яткъан сонъ, Наташа оны ёргъаннен сарды.

Шарман гедже уянмады, кыйбырдамады биле. Наташа сабагъадже онынъ янында отурды. Яшлыгъы, дюльберлиги кечип кетти. Огде къартлыкъ ве янъгызлыкъ. Сувукъ ве титис янъгызлыкъ. Онъа энди секретарлыкъ иши келишмей. Анда-мында чапкъалай бермек агъыр. Яш башлыкъ исе енгиль аякъ кыйзлардан бирини ишке алмакъ истей. О буны даа айтмады. Амма тезден айтыр. Наташагъа эвине якъын ердеки тикиш фабрикасында контролёрлыкъ вазифесини теклиф эттилер. Дженктен эвель шу фабрикада тикиджи олып чалышкъан эди. Эм айлыгъы яхшы, эм эвге якъын. Яшына келишкен иш. Лякин о кетсе, Шарманнынъ алы не олур? Докъуз йылда биринджи кере хасталанды. Эбет, энди о да яш дегильдир. Онынъ деми чыпкакъ яткъаныны тасавур этти. Бойле адамда, йипек киби назик тен?

Шу гедже Наташа къатий къараргъа кельди. Шарманны озъ эвине алыр. Онынъ юзюне бакъып тюшюнди: аджеба, бу адамнынъ юзю насыл экен? Сакъалы-мыйыгъы тыраш этильсе, сачы кыйркыйлса, юзю ачылыр эди. Саба оны берберге алып барыр. Мытлакъа алып барыр.

Бу гедже Наташа озъ келеджеги ве Шарман акъкъында тюшюнди. Чешит планлар къурды. Планлары бир-биринден айдын, бири-биринден парлакъ эди. Саба ола, хайыр ола. Танъгъа якъын Шарман яткъан тешекнинъ бир кошесине ятып, юкълап къалды.

Саба Шарман сагълам олып уянды. Чырайы солгъун олса да, козълери шенъ бакъа эдилер. Наташа онъа банкадаки хошафны кетирди. Шарман бир литр хошафны бир котериште ичип битирди.

— Ичинъ янгъан экен, — деди Наташа. — Энди насылсынъ?

Шарман онъа ойле бир къуванчнен бакъты ки, Наташанынъ юреги сыкъылды. Бу бакъышта сонъсыз миннетдарлыкъ ве ниаетсиз садыкълыкъ бар эди. Наташа онынъ бу бакъышына даянып оламадан, назарны четке алды.

— Тур, кийин, — деди Наташа ве озю ода ичинден чыкъты.

Шарман кошедеки чул-чубур обасындан бинъ бир ямавлы памукълы штан ве тюссиз гимнастерка тапып кийди. О бахтлы эди. Стол башына отурып, тавадаки кызартылгъан къартопны берабер ашадылар. Сонъра тышкъа чыкътылар. Вокзалда аят уянгъан. Сийрек-сепелек олса да, адамлар юрелер. Олар бираз кезиндилер. Аванынъ даа салкъын экенини хатырлап, Наташа ичериден фуфайка алып чыкъты. Тоздан быкъкъан, тер ве даа насылдыр сасыкълар межяны олгъан эски фуфайка. Шай исе де, оны Шармангъа кийсетти. «Зарар ёкъ, — деп тюшюнди ичинден, — сен бу урбаларны сонъки кере киймектесинъ».

Олар берабер берберханеге бардылар. Уста Шарманны корип шашып къалды.

— Наташа, сиз бу адамны бу ерге тыраш этгирмек ичюн алып кельдинъизми? — деп сорады.

Вокзалда бербер устаханеси якъында ачылгъаны ичюн уста Шарманны танымай эди.

Наташа бир шей айтмады. Шарманнынъ устюндеки фуфайканы чы-

къарды, лякин чюйге, бербернинъ кок макентошы янына асмагъа джесарет этмеди. Фуфайканы буклеп элинде тутты. Шармангъа креслоны косъ-терип:

— Отур, — деди.

Шарман козълеринен онъа ялварды, мазун-меъюс бакъты. «Этме, эйлеме, мени чекиштирме», — деди. Амма Наташа дедигинден къайтмады. Ниает, Шарман креслогъа отурды.

Уста къолларыны къавуштырып тура берди. Сонъра:

— Отурттынъыз амма, мен бу ишни япып оламам, — деди сувукъ давушнен.

— Сиз бу ерде чалышмакъ истейсинъизми? — деп сорады Наташа кескин сеснен.

— Эбет.

— Эгер шимди меним айткъанларымны япмасанъыз, беш дакъикъа ичинде пыртынъызны джыйыштырып, бу ерден ездирисинъиз.

Бербер Наташаны таный эди. Эр алда вокзал башлыгъынынъ секретары.

— Яхшы, — деди бербер. — Мен сизни динълейим.

— Башында, яры бокс перчеми олсун. Сачларыны мумкюн къадар къыскъа къалдырынъыз. Сакъал-мыйгъыны бир тамам къырып ташланъыз. Иште бу, — деди Наташа.

Уста ишке киришти. Шарман отургъан креслонынъ этрафы сач-сакъалгъа толып къалды. Уста эп чалышты. Ярым саат къадар вакъыт кечкен сонъ, къаршыдаки кузгюде назик бетли адамнынъ шашкъын юзю пейда олды. Джакълары батыкъ, юзю арыкъ, дудакълары дюльбер, сакъалы исе къуветли ве ирадели адамларда олатургъаны киби салмакълы ве агъыр.

Кузгюде озъ къыяфетини корип, Шарман бираз абдырады. Къоркъты. Онъа эппи бакъты. Ахыр-сонъу уста ишни битирди. Шарманнынъ юзюне-башына мис пускюртти. Шарман эп шашкъынлыкъ ичинде эди.

— Мына сизге хызмет акъкъынъыз, — деп Наташа устагъа йигирми беш кумюш берди.

Уста параны алыр экен, мемнюн алда теменна этти.

— Даа келинъиз. Меним эдепсизлигимни багъышланъыз, — деди. Озъ ишининъ нетиджесинден гъурурланыр киби, Шармангъа бакъып-бакъып алды.

Олар кене вокзал мейданына чыкътылар. Наташа Шарманны скемлеге отуртты ве: «Бир якъкъа кетмейип, бу ерде отур. Мен шимди келирим», — деп чапып кетти. О вокзал башлыгъынынъ одасына кирип, озюнинъ янъы ишке авушайткъаныны ве бу мунасебетнен онъа бир-эки кунъге изин берильмесини риджа этти.

Тимофеев разы олды. Мадам ки, Наташа озю иштен кетмеге азырлана, демек онъа буны айтып отурмагъа аджет ёкъ.

— Яхшы, барынъыз, ашыкъмайып озюнъизге иш бакъынъыз. Мен исе, озъ тарафымдан, сизге энъ яхшы характеристика бермеге азырым, — деди.

Олар автобускъа минип Наташанынъ эвине кеттилер. Янында Наташа бар экеч, Шарман къаякъкъа кетейткъанларыны сорамады. Факъат, вокзал мейданындан узакълашкъан сонъ, бир вакъытлар Осиповгъа япкъаны киби, Наташанынъ янында, онъа сыйыкъып, онынъ чантасынынъ багъыны тутып турды. Осипов онынъ бу адетини айткъан эди. Бунынъ ичюн Наташа тааджиПЛенмеди. Эки чешит адамнынъ бойле турувы ёлджуларгъа тик корюнген олса да, Наташа бунъа къулакъласмады.

Наташа ана-бабасындан къалгъан эки одалыкъ эвде яшай эди. Азбары да баягъы кениш. Янгъыз яшагъан къадынларда олгъаны киби, Наташанынъ эви темиз ве джыйнакълы. Эр шей озъ еринде ве озъ сырасында.

Олар эвге кельгенлеринен Наташа амам собасыны якъты, сув къыздырды. Сонъра Шарманны союндырды. Къадын вуджудында эркекке нисбетен мевдждут олгъан бутюн мераметини къойып, оны ювундырды. Шарманнынъ ялваруварларына, зайыф къаршылыкъ косътерювлерине къулакъласмады.

Олар экиси де баягы чекиштилер. Наташа антерини чыкъарып, кзуру бир трусикнен ве бюстгалтернен калды. Бар кзуветинен, шеджаатнен Шарманнын беденини сабунлады, шыклады. Ниает, олар экиси де такъаттан кесильдилер. Шарманнын тени чукюндир киби кызарды. Наташа оны силеджекнен яхшы сюртти ве темиз урба кетирди. Онга бабасындан калган ич урбаларны, кольмек ве штанны кийсетти. Сачыны тарады. Башынын тамам ортасындаки тазыны сачнен орытти. Бундан сон олар кирип, балнен сыджакъ чай ичтилер. Шарман кене терледи. Демек, кийген урбасы сыланды.

«Вуджуды зайыфлагъан, онга ятмак керек», — деп тюшюнди Наташа ве онын ич урбасыны бир даа денъиштирип, озь кроватина яткызды. Шарман юкляп калды. Бу вакытта Наташа онын эски урбаларыны азбарнын бир кошесине алып кетип комди. Аш пиширди.

Шарман уйле авган сон уянды. Корюниши тазе олса да, козьлери раатсызлыкнен бакъа эдилер.

— Не кюркясынъ, — деди Наташа. — Бу меним эвим. Энди мында экимиз яшармыз. Сен разысынъмы?

Шарман башыны терс кякытты.

Наташа онын бирден-бир адамы ве бирден-бир таянчы олувына бакъмадан бу эвде, онынъле бирликте яшамагъа разы олмады.

— Не ичюн истемейсинъ? — деп сорады Наташа.

— Анда поезд. Анда Шарман, — деди о.

Наташа Шарманнын гедже-кундюз — эр анги поезд кечкенде перонга чапып чыкзув адети олганыны хатырлады. Бельки о биревни беклейдир, бельки онын кюрантасы, бала-чагасы бардыр? Шай исе, докзуз йыл ичинде не ичюн оны кимсе кыдырып кельмеди? Эгер кельген олса, оны мытлакъа тапар эди. Чюнки Шарман даима вокзалда, бутюн поездларны кяршылай ве озгара. О, шимдилик, Шарманга вокзалдан кетмеси керек олганыны текрар анлатып отурмады.

Наташа котельныйдеки мыхкя кечирильген эки кягыт парчасыны хатырлады. Эгер о да озюнин адреси язылы кягытны о мыхкя кечирип кюйса, Шарманнын алы не олур? О текмилъ гъайып олур. Екъ, о буны япып оламаз. О сонъунадже берабер олур.

Олар берабер ашадылар. Наташа оны зыкъларлап, оплап олса да, баягы ашатты. «Шимди онга яхшы ашамак керек», — деп тюшюнди. Аш арасында о эвде бир шише шарап олганыны хатырлады. Бирер стакан кюйды. Шарман шаралны мемнюникнен ичти. Бир кереден бенъзи кызарды.

— Даа ичеджексинъми? — деп сорады Наташа. О башыны терс кякытты.

Шарман кене терледи. Лякин бу сефер азачыкъ. Урбасыны денъиштирмемек мумкюн.

Аштан сон Наташа:

— Сен меним эвиме келип турарсынъмы? — деп сорады.

Шарман келеджегини бильдирип гъайретнен башыны саллады.

— Манга бакъ? — деди Наташа сесини юксельтип, — Сенден бир шей сорагъанда башынны саллай бергенин не? Тилиннен, яни сесинни чыкъларып айт. «Келеджекмен», де.

Шарман баягы тыныкъ давушнен:

— Келеджекмен, — деди.

— Сенин адын не? Сесинни чыкъларып айт.

— Шарман.

— Ана шай, сенин адын Шарман. Меним адым исе Наташа.

— Наташа, — деди Шарман.

— Яхшы. Сени башкълары Шарман деп чагъларалар. Я да сенден «адын не?» деп сорайлар. Сен о вакытта адынны айтмак керексинъ. Сен исе корьген шейинге «Шарман, насыл отьмек, Шарман, насыл кяшык», дейсинъ. Бир даа ойле япма, анъладынъмы?

— Анъладым, — деди Шарман, — бир даа ойле яппам.

«Эх, эгер о меним эвимде яшаса, мен оны башкя адам япар эдим, —

деп тюшюнди Наташа. — Яваш-яваш эр шейни анълатыр эдим».

Наташа Шарманны баштан-аякъ кийиндирди. О энди тамамиле башкъа адам олды. Олар кене автобускъа миндилер. Шарман кене Наташагъа сыйыкъа берген эди, Наташа:

— Мени тутмакъ керекмей, мына бу демирни тут, — деп фысылдады. Шарман онынъ айткъаны киби япты.

Вокзал мейданыны корьгенинен Шарман жанланды. Мында эр шей таныш ве озюнинъки.

— Мен санъа кирерим, — деди Наташа олар автобустан тюшкен сонъ ве озю вокзал бинасы бетке кетти. Устюнде къара юнь костюм, безз кольмек, аякъларында йылтырап тургъан къара потюклер... Шарман вокзал мейданы бою бираз кезинди, котельный ичине кирип чыкъты. Анда къаранлыкъ эди. Джаны сыкъылды. Перрон бою о якъкъа-бу якъкъа юрьди. Сызгыраджакъ олды. Беджерип оламады. Бу вакъытта вокзал тюкянынъ сатыджысы Клава енъге онынъ янындан бир къач кере чапып кечти ве адамлардан: «Шарманны корьмединъизми?» деп сорады. Шарман шашып къалды. Деми Наташанынъ огреткенлерини хатырлайджакъ олды. «Бирев чагыргъанда джевап бермек керек...»

— Мен Шарман! — деди безз халатлы къадынгъа бакъып.

— Шакъа этменъиз, гражданин, — деп джекирди къадын.

Энди не япмалы? О кене бир кере адыны айтып къычырды. Къадын онъа бакъып:

— Бельки, бизим Шарман сизинъ аддашынъыздыр, ола биле, амма сизни ишандырып айтам ки... — къадын онъа якъынджа келип бакъты. Ошаткъан киби олды. — Яраббим, эм ошай... Шарман, бу сенсинъми?

— Меним, — деп йылмайды Шарман. Оны таныгъанларындан мемнюн эди.

— Санъа не олды, тувгъанчыгъым, тюзельдинъми? — деди къадын агъламсырагъан давушнен. — Энди бизде чалышмайсынъмы?

— Чалышам.

Къадын бираз шашмалады.

— Айса... шимди тюкянгъа мал кетирген эдилер... шуны бошатмагъа ярдым этмез экенсинъми? — къадын бу сёзлерни Шармандан козюни алмагъан алда тутула-тутула айтты.

— Яхшы, — деди Шарман ве тюкян бетке кетти.

«Эм дюльбер йигит олгъан, эм бою оськен», — деп тюшюнди Клава енъге онынъ артындан бакъып.

Шарман озюнинъ адеттеки ишкирлигинен чалышты. Экевлешип машинадаки юкни тез бошаттылар. Клава енъге Шармандан козюни алмай. «Даа тюневин хаста, дей эдилер, бугунъ исе мытлакъа башкъа адам олгъан» — деп тюшюнди.

— Шарман, истейсинъми, санъа бир шише лимонад берейим? — деп сорады Клава енъге иш биткен сонъ.

Шарман башыны къакъытаджакъ эди, Наташанынъ сёзлерини хатырлап, тыныкъ ве бираз кескин давушнен:

— Ёкъ, — деди.

Къадын къолайсызланды.

— Айса, не берейим? Озюнь айт, — деди.

Шарман шарап шишесини косътерди. Къадыннынъ юзю джиддий-лешти. «Шарап паалы шей, амма Шармангъа бермек мумкюн. Бу къадар йыл ичинде онынъ нидже ишлерини япты!» О шарап шишесини ачып, оны бештахта устюне къойды.

— Ал, Шарман, ал тувгъаным, бу санъа, — деди къадын.

Шарман шишеге бакъып тюшюнип турды, сонъра:

— Ёкъ, — деди.

Къадын тааджиplenди.

— Я озюнь шарап истединъ де?

— Шарап истедим, — деди Шарман ве шишеден онынъ насыл тёкюльгенини косътерди. Къадын анълады.

— Шай десе. Мына, шимди...

О бештахта устуне стакан кетирип кьойды ве онъа шарап тѣкти.

— Ал, ич, джаным... Бу кьадар йыл ичинде биринджи кере шарап истединъ. Эбет, бу акъай ичимлиги, онынъ лезетини акъайлар анълайлар.

Шарман шарапны ашыкъмайып, сюзип ичти. О ичер экен, тюкянджы кьадын: «Бельки бу бизим Шарман дегильдир? Мени бирев алдаткъандыр?» — деп тюшюнди. Шарман бош стаканны бештахта устуне кьойды.

— Даа ичесинъми? — деп сорады Клава енъге.

— Ёкъ, — деди Шарман.

— Санъа афьетлер олсун. Сагъ ол, — деди Клава енъге.

Шарман тюшюнди-тюшюнди, сонъра:

— Яхшы, — деди ве чыккып кетти.

Клава енъгенинъ ярдымынен Шармандаки бу денъишмени эр кес дуйды. Меселеге бербер къарышкъан сонъ, бунынъ себеби анълашылды.

Шарман кене озъ ятагъында ятып-тура. Озю якъан ишлерни япа. Лякин онъа энди кимсе эски урбалар, кьуругъан отъмек парчалары кетирмей. Адамлар арасында «Шарман тюзельген» деген лаф юре. Наташа эр кунъ бир къач кере келип-кете, онынъле берабер уйлелик ашай, акъшамлары да баягъы вакъыткъадже онынъ одасында отура, Шармангъа насыл лакъырды этмек, озюни насыл тутмакъ кереклигини анълата. Шарман онынъ сѣзлерини кьуванчнен динълей ве айткъанларыны анълай.

Бири-бирини денъиштирип мевсимлер, йыллар кечтилер. Дженк девирининъ балалары буюдилер. Янъы несиль аяткъа адым атмакъта. Къытлыкълардан, зорлукълардан арынып башлагъан адамлар энди шенълик, дюльберлик, ярашыкълыкъ акъкъында чокъча тюшюнип башладылар. Барышыкъ аят эп гурьленерек, эр ерде, эр иште озюнинъ укюмини кечирмекте. Амма о тек бир Шарман адды инсангъа озюнинъ кьудретли укюмини кечирип оламады. Шарман кене баштакиси киби яшай, чалыша. Кене баштакиси киби станциядан кечкен эр анги поездны чапып-чапкъалап къаршылай ве озгъара. Онынъ бойле адети энди кимсени тааджиплендирмей.

Шималь беттен эскен аязлы еллер куль ренкинде чуллы булутларны айдап кетирдилер. 1954 сенесининъ къышы эрте башлады. Бир кунъ саба адамлар Чамлыкъ станциясы беяз йымшакъ къар иле орътюльгенини корьдилер. Шарман Наташа кетирген тонны, къалпакъны ве кийиз чызмаларны кийди. Наташанынъ косътериши муджиби эр учъ-дѣрт кунъде берберге кирип тыраш ола. Тыраш олувны озю пек де бегенди.

Шарман яшагъан ер темиз, сыджакъ ве ярыкъ. Олар акъшамлары кеч маальгедже Наташанен лакъырды этип отуралар. Наташа онынъ озюни чокъча лакъырды эттире ве Шарман онынъ айткъанларыны акъылда туткъаныны анълап кьувана. Наташа кимерде онынъ одасында ятып къала. Олар лакъырды эте-ете бири-бирлерини кьучакълап юкълап къалалар. Амма бутюн мунасебетлери бунынънен сынъырлана. Наташа бала догъурмакъ истей. Биревлернинъ балаларыны корьгенде юреги сыкъыла. Бала догъурмакъ онынъ бутюн истеклерининъ энъ юксек нокътасы эди. Осиповнен о кьадар йыл яшадылар. Балалары олмады. Шарман исе бойле. Насыл этер де, кьадын башынен онъа буны анълатыр? Бойле юкъусыз геджелернинъ биринде Наташа еринден туруп, чыракъны якъты. Шарман, адети боюнджа, къыбырдамайып юкъламакъта. Гедже тек поезд кельгенде уяна. Наташа бир тамам союнды ве кене ёргъан астына кирип ятты, сонъра Шарманны уянтты.

— Тур, союн, — деди.

Шарман шашкъынлыкънен бакъты, амма онынъ айткъаныны япты.

— Энди, кель, ят...

Шарман кене ёргъан астына кирип ятты. Олар бири-бирлерине сарылдылар... Эр шей озъ-озьлюгинден олды.

Энди Наташа диерлик эр кунъ Шарманнынъ янында къала. Шарман исе кунъ-кунъден тюзеле. Онынъ адамларнен муамелеси денъишти. Сора-салар, джевап бере, кимерде, озю де сорай. Адамлар да Наташанен Шарманны берабер корип энди алыштылар.

Наташа вокзалда чалышувны девам эттире. Энди тек Шарманнын хатири ичюн. Башлыгына: «Мен чалышмакъ истеген иш даа бошамагъан. Тезден бошайджакъ», — деди. Тимофеев: «Эгер истесенъиз, мен ярдым этейим, айтынъ, насыл иш?» — деп сорады. Амма Наташа разы олмады. Бойледже, айлар кечти.

Эр шей яхшы олып тургъанда Наташа бирден хасталанды. Оны хастаханеге яткъыздылар. Хастаханеде о озюнден зияде Шарманны тюшюнди. Насыл этмели де, онъа буны бильдирмели? Наташа хастаханедеки бир эмширеге дердини аңлатты, ялварды. «Джаным, вокзалгъа барып шу адамны тапынъ. Эгер котельныйде олмаса, мытлакъа шу ерлерде олур. Тюкянджыдан, я да вокзалда чалышкъан эр анги адамдан сорасанъыз, сизге оны деръал косьтерирлер. «Наташа тезден келеджек, хастаханеде ята», десенъиз озю аңлар.

Эмшире экинджи куню вокзалгъа кельди, Шарманны кыдырып тапты ве онъа Наташа айткъан сёзлерни айтты. Шарман онынъ сёзлерини аңласа да, «хастахане» сёзюни аңламады.

— Ярын келеджекми? — деп сорады.

Эмшире тааджиленди.

— Екъ, ярын кельмейджек, айтам да сизге, тюневин хастаханеге ерлештирильди.

— Ярындан сонъ келеджекми? — текрар сорады Шарман.

— Э, ярындан сонъ келеджек, — деди эмшире. — Баягъы сонъ, тюзельген сонъ келеджек.

Шарман ярынны аңлады. Ярындан сонъ дегенде о бириси кунни аңлады. Бекледи. Эки кунъ онынъ ичюн сонъсыз узун муддет эди. Эки кунъден сонъ онынъ сандыракълавлары башланды. Фикирлери эр якъкъа сачылып кеттилер. Бирини тапса, экинджиси гъайып ола. Ахыр-сонъу эр шей кетип, тек бир Наташа къалды. Шарман Наташаны беклегенини биле, башкъа шей бильмей. Кет-кете сувукъны да, сыджакъны да дуймай башлады. Урбаларнынъ расткельгенини кие. О пусюр ве гъает балабан галифе кене кийильди. Кийиз чызмалары олгъаны алда аякъларына эски галошлар кие, яланбаш, кир-кифоз, сач-сакъалы оськюн, бешарет къияфетли адам гсджелери кимсесиз перрон бою чапкъалай ве «Шарман, поезд келе!» деп тигис ве къуру давушнен кычыра. Аяз таш чатлаткъан кунълернинъ биринде Чамлыкъ станциясына пассажир поезды келип токътады. 1954 сенесининъ сонъки куню, адамлар янъы йыл тедаригинделер. Биревлер поезддан тюше, биревлер поездгъа минелер. Шарман исе, адети боюнджа, поездны къаршылап алды ве перрон бою о якъкъа-бу якъкъа юререк, ара-сыра: «Шарман, насыл поезд!» — деп кычыра. Сес-шамата иле толу вокзалда бу кийик даушкъа кимсе къулакъасмай. Шарман исе, кузгю къаршысында тургъан киби, кольмексиз тенине кийильген йыртыкъ фуфайкасыны эп тюзете, чыпкакъ аякъларындаки эски галошларны шапылдатып, аджеле иши бар киби, о якъкъа бара, бу якъкъа келе ве озюнинъ адетий сёзлерини айттып кычыра. Онынъ бойле кычырувларынынъ биринден сонъ янашадаки вагоннынъ пенджереси ачылды, андан къадын башы корюнди. Къадын Шармангъа дикъкъатнен бакъты. Пенджере ачылаяткъан вакъыттаки шамата Шарманнынъ дикъкъатыны чексе керек, о шу тарафкъа чевирильди. Онъа бакъып тургъан къадынны коръди. Оларнынъ назарлары бир аң чатышты. «У-у-у! Шарман, насыл поезд!» деп кычырды о копек улугъангъа бенъзеген тигис давушнен. Бир къач саниеден сонъ шү сёзлерни кене текрарлады. Къадын бирден кийик сеснен: «Юсуф бала! Юсуф бала! Бу сенсинъми?! — деп кычырды. Къаршысында тургъан адам онынъ сесине дикъкъат этмегенини аңлагъан сонъ текрар кычырды: — Юсуф бала! Юсуф бала!! — сонъра бирден окюрип агълап йиберди. — Ярабби! Бу насыл шей? Юсуф бала! Эй, алла, бу насыл шей?...» Къадыннынъ сеси седа кетти. О фигъан къопарып агъламакъта ве озюнден бир къач адым кенарда тургъан адамны бар сесинен чагъырмакъта. О исе джевап бермей. Бу арада поезд еринден тепренди. Шарман къуванчнен кычырды: «Шарман, поезд кетти!» Эллерини шапылдатып ойнай башлады.

Пенджере артындаки къадын чапалана. Оны анда насылдыр эллер тутмакъта эдилер. О: «Йиберинъ мени! — деп кычырды ве кене пенджерен башыны чыкъарып, ферьяд этер киби сеснен: — Юсуф бала! Мен къайтып келирим! Мытлакъа келирим! Бекле!.. — деп кычырды. О даа чокъ кычырды. Поезднынъ сонъки вагонлары кечип кеткен сонъ да, о тарафтан юрекни титретиджи къадын сеси эшитилип турды.

Бу вакъытта перронда булунгъан станция хадимлерининъ базылары кечип кеткен поездда насылдыр къадын Шармангъа бакъып яман-яман кычыргъаныны коръдилер. Лякин о къадын башкъа тильде кычыргъаны ичюн олар ич бир шей анылап оламадылар. Буны станция невбетчиси де корьген.

— Эгер о къадын бойле даушнен керчектен де бизим Шармангъа кычыргъан олса, не ичюн вагондан чыкъмады? Я да не ичюн о бир станцияда тюшип, дигер поезднен къайтып кельмеди? Мендже, о Шармангъа кычырмады. Бир де-бир кимсеси ташлап къачкъандыр. Бойлелери де ола. Бизлер исе Шармангъа бакъып кычырды белледик, — деди невбетчи сонъундан ве онынъ анылатувы акъылгъа яткъан киби корюнди. Чюнки арадан афталар кечсе де, кимсе Шарманны сорап кельмеди.

Шарманнынъ перронда яры чыплакъ алда чапкъалап юриви оны бир даа йыкъты. Сыджагъы котерильди. Кунъ бою тешекте сандыракълап ятты. Тюкянджы къадын Клава енъге Наташанынъ эвини кыдырып тапты. Анда кимсе ёкъ. Демек, Наташа хастаханеден даа чыкъмагъан. О хастаханеге барды. Наташа Клава енъгени корьгенинен: «Шармангъа бир шей олдымы?» — деп сорады. «Шарман агъыр хаста, — деди Клава енъге. — Пек ярамай сувукълангъан. Медпункттан келип укол яптылар. Файдасыз».

Наташа оны хастаханеден деръал чыкъармаларыны талап этти.

— Мумкюн дегиль, — деди эким. — Тедавийлев муддети даа битмеди. Кетсенъиз, баштаки ал кене текрарланыр.

— Текрарланса, къайтып келирим, амма манъа шимди кетмек керек. Айтынъ, урбаларымны кетирсинлер, — деди Наташа.

Наташа ве Клава енъге кельгенде Шарманнынъ янында вокзал медпунктынынъ экими, эмширеси ве бир къач адам даа бар эди. Наташа Шарманны кучакълады, янакъларындан опыти, О атеш ичинде эди.

— Эким, бир чарелер корюнъиз, — деп ялварды Наташа. — Онынъ сыджагъы пек юксек.

— Меселе, онынъ тек сыджагъында дегиль, — деди эким. — Онынъ джигерлери о дереджеде сувукълангъан ки, оксюргенде тюкюрчигине къарышып, кесек-кесек олып чыкъалар. Тышта аязны коресинъизми? О исе яланбаш къуру бир галошнен юре эди. Бу алгъа инсан дегиль, аюв биле даянмаз.

— Бунынъ бир чареси ёкъмы? — деп сорады Наташа дешетнен.

— Энди кеч, — деди эким, — пек кеч, онынъ бутюн вуджуды ипрангъан. Истесенъиз, шимди хастаханеге алып кете билемиз.

— Шарман, джаным, сени хастаханеге алып кетейик. Анда санъа яхшы олур, — деди Наташа.

Шарман онъа сонъсыз ялварувнен бакъты. Сонъра фышнай берип, къуру даушнен:

— Ёкъ, — деди.

— Эким, айтынъ, энди не олур? — деп сорады Наташа дешет ичинде.

— Нефес алувы пек тез агъырлаша, — деди эким. — Пек тез. Бу алында оны еринден кыбырдатув биле телюкели.

Наташа Шарманнынъ башы узерине эгильди.

— Шарман, джанчыгъым, айт, сен кимсин? Адынъ не?

— Шарман, — деди о Наташанынъ берген оютлерини хатырлап.

— Башкъа адынъ? Баштаки адынъ насыл эди?

Шарман бу суальни аныламады. Онынъ козьлери эп нурсызланмакъта эди.

— Файдасыз, — деди эким. — Бу адам эвельки яшайышындан тек бир «Шарман» деген сёзни алып кельген. О да бир тюрлю мана анылатмай.

— Бизим баламыз оладжакъ. Анылайсынъмы? — деп кычырды На-

таша. — Мен оны сакълап къалмакъ ичюн хастаханеде ята эдим.

Шарман анъламады. Наташанынъ сёзлерини эшитмеген киби эди.

— Наташа, — деди эким, — о, гъалиба, эшитмей. Къычырып айтынгъыз.

Наташа агълап, къычырып айтты. Шарман козьлерини онъа тиккен алда къыбырдамайып ята. Наташа эм агълай, эм Шарманнынъ юзюни опе. Юзю, баштакиси киби, сыджакъ дегиль эди.

— Эким, онынъ сыджагъы тюшип башлагъан, — деди Наташа.

— Демек... онъа сув беринъиз, тез сув кетиринъиз! — деп къычырды эким.

Сув кетирдилер. Наташа онынъ яры ачыкъ агъызына сув тамызды. Шарман юткъунып ичти, текяран джанланды.

Шарманнынъ юзюне, козьлерине йыллар девамында синъип къалгъан манасызлыкъ ифадеси бирден гъайып олды. Манълайындаки, янакъларындаки терен бурюшюклер тегизлендилер. Дерсинъ, онынъ юзюни даима аджыныкълы этип косътерген насылдыр перде бир кереден энди, вуджудыны сыкъып тургъан корюнемез къыршавлар оны бошадылар. О Наташагъа бакъып йылмайды. Бу бакъышта ве йылмаювда эминлик, эркинлик, мемнюнлик сезильмекте.

— Наташа, — деди Шарман зайыф давушнен. Оны тутаджакъ олды. Элери котерильдилер. — Наташа, — деди о текрар.

Наташа оларнынъ балалары оладжагъыны айтты, къурсагъыны косътерди. Шарманнынъ янакълары къызарды, юзюнде йылмаювгъа бенъзер бир иfade пейда олды.

— Шарман, джанчыгъым, ольме. Ялварам, ольме, — деп фысылдады Наташа.

Шарманнынъ богъазындан денъиз гурюльтисини анъдыргъан богъукъ давушлар чыкъып башлады. Агъызынынъ четлеринде копюк корюнди. Козьлери акъая, козь бебеклери исе тосат-тосат тёпеге кечип кетелер. Сонъра о бирден: «Ана!» деп къычырды. Башы яваштан кенаргъа бурулып къалды. Козьлери ачыкъ ве манасыз эдилер. Наташа башыны сачыны юлкып агълады. «Вай алла, эгер мен хастаханеге ятмагъан олсам бойле олмаз эди...» О баягъы вакъыткъадже къычырып агълады. Сонъра тынды, Шарманнынъ козьлери ачыкъ экенини эсле, онынъ сувукъ юзюни юкъарыдан ашагъы сыйпады. О козьлер эбедий юмудылар.

Наташа ве Клава енъге бутюн гедже Шарманнынъ янында отурдылар. Станция хадимлери невбет-невбет келип-кетип турдылар. Яры геджеде Василий Агафонович кельди. Шарманнынъ джеседи янында баягъы вакъыт сукют сакълап турды. Сонъра Наташадан:

— Озю акъкъында бир шейлер айтмадымы? — деп сорады.

— Ёкъ, — деди Наташа. — Тек «ана» деп къычырды. Бу адмы, ёкъса башкъа сёзми?

Эким Ашот Акимович кельди. Василий Агафонович ондан сорады:

— «Ана», деген сёзнинъ манасыны бильмейсинъизми? Шарман сонъ нефесинде бу сёзни айткъан. Бельки, бу онынъ адыдыр?

— Мен мында эдим, — деди эким. — Эшиттим. Тюркий халкъларнынъ тиллеринде бу «мама» демектир. О анасыны чагъырды.

Саба Шарманны табуткъа къойып, мезарлыккъа алып кеттилер. Вокзал хадимлерининъ эксериети оны сонъки ёлгъа озгъардылар.

Сонъундан Наташа онынъ мезарына кучюджик абиде къойдырды ве устюне: «Шарман. 1955 сенеси, январь 12-де вефат этти», деп яздырды.

Азизе бараджакъ ерини биле. Кунешли Озбекстан улькесининъ Чырчыкъ деген шеэрини кельмекте. Анда буюк къуруджылыкълар кете. Азизе джеза муддетининъ къалгъан къысымыны о ерде, сербест яшайышта одейджек. Бу хабер оны пек къувандырды. Ярым йыл къадар невбет бекледи ве, ниает, ёлгъа чыкъты. Оны озгъарыджы, Донник фамилиялы хош табиятлы арбий адамнен тез достлаштылар. Донник ёлда арбий урбасыны чыкъарып, устюне костюм кийди. Олар берабер ёлгъа чыкъкъан якъын адамлар киби достане лакъырды эте-эте кеттилер. Донник догъма запорожъели экен. Анда къалгъан къорантасыны, эки баласыны хатырлады.

«Сизни озгъаргъан сонъ, меним арбий хызметим де бите, — деди о Азизе. — Сонъра ордудан къайтаджакъ ве Запорожьеге бараджагъым. Дженктен эвель комбайнджы эдим. Тюшюмде даима комбайн айдал, ашыкъ чалып юрьгенимни корем. Эх, бу не къадар сефалы иш...»

Донник Азизенинъ тарихыны кыыскадан биле эди. Шай исе де, Азизе, субетке къолтутмакъ ичюн, о якътан-бу якътан лакъырды этти. 1943 сенининъ язында оларнынъ лагеринде тиф хасталыгъы башлангъаныны ве бир чокъ инсан аяты алып кеткенини айтты.

— Мен де кетейта эдим, — деди Азизе, — иште, тесаддуф... Кечингенлернинъ эписини бир мезаргъа комъгенлер. Иште, къабирнинъ астына буюк хасыр килим тешеген, мевталарны онъа сыранен яткъызгъанлар. Экинджи бир хасырны оларнынъ устылерине тешейткъанда бизим завалы Далгъын чапып кельген...

— Далгъын? О ким?

— Бизим барагъымыз этрафында яшагъан бир копек. Бизлер онъа Далгъын деп ад къойгъан эдик... Чюнки козьлери о дереджеде далгъынлыкънен бакъа эдилер ки, дерсинъ, бу копекнинъ гъает буюк яныгъы бар. Асылында Далгъын акъыллы ве мераметли копек эди. Мен онынъле чокъ лакъырды эте, ашханеден онынъ ичюн суюк, аш къалымтысы кетире эдим. Далгъын бутюн вакыт мени сабырнен динълей, башыны азачыкъ янтайтып, къара козьлерини манъа тикип отура эди. Мен лафымны битирмегендже шу тавурда отура бере эди. Дейджегим, мына шу Далгъын къаякътандыр чапып келе. Устю сылакъ экен. Чукъур ичине тюше ве меним башым уджуна келип силькине. Онынъ устюнден сачрагъан сув тамчылары меним юзюме уруналар. Мен козьлеримни ачкъанда кевдесини шиддетле силькитерек, улуп тургъан Далгъынны коръдим. «О барак ичине кирмей эди, шимди мында не япа?» — деп тюшюндим ве: «Далгъын, кет мындан», — дедим. Адамлар чапып келип, мени турсаттылар. Манзараны корьген ве вакъианы анълагъан сонъ, эсимни джойгъаным. Лазаретте озюме кельдим. Орталыкъ чым-чырт, палатада кимсе ёкъ. Пенджеренден исе Далгъыннынъ керчектен де далгъын козьлери бакъып турмакъта эдилер. Мен пенджерекъапакъларыны ачтым. Далгъын арт аякълары устюне тургъан, ог аякъларыны пенджерекъапакъларын тиреген, манъа бакъып ынърангъан киби сеслер чыкъара. Мен оны къучакъладым, опътим, охшадым ве тойгъандже агъладым. Заваллы копек, бу къадар садакъатны къайдан ала экен? Баргъанымнен мектюп язаджагъым. Далгъыннынъ алыны да сорайджагъым... Эх, эгер оны озюмнен берабер алып кельмек имкяны олгъан олса эди...

Эр шей яхшы эди. Олар бири-бирлерине чешит риваетлерни, вакъиаларны икяе этерек, вакыт кечирип кетелер. Иште, Чамлыкъ станциясына кельген сонъ, Азизе перронда тургъан адамны корип къычырды, тышкъа чыкъаджакъ олды, Донник исе оны тутты. Чюнки поезд ана-мына еринден кочеджек. Азизени таинленген мекянгъадже алып бармакъ онынъ боюнборджу. Шимди Донник буны хатырлап языкъсынды. «Теэссюф. Меселени бир керенден анъламады. Арбийджесине иш корьмек, озю ерге чапып тюшип, шу титис къияфетли адамны, котерип вагонгъа алып чыкъмакъ керек эди. Бойле ялмады, чюнки бу вакъиа бир къач сание девам этти. Бундан гъайры, Азизе чагъыргъан адам, анджакъ мына шу къоркъунчлы адам экенине ишанмады. О адам исе, вагон пенджересинден дёрт-беш адым узакълыкъта олувына бакъмадан, Азизенинъ къулакъ зарыны патлатыджы къычырувларына бир тюрлю мунасебет бильдирмеди. Анълашылмагъан бир ал».

Донник де озюне дарыла, де озюни акълай, сонъра, эписи кене яны баштан башлана. Дженкте, разведкагъа баргъанда «тиль»ни тутмакъ ичюн ве оны бельгиленилген ерге алып кельмек ичюн эки я да учь дакъыкъа вакыт бериле. Донник бойле ишлернинъ устасы эди. Эм фашистни котермек, эм батакълыкъ ичинден чапып кечмек керек ола эди. Бу ерде исе, беш адым авлакътаки адамны вагон ичине алып кирмек онынъ ичюн бир шей дегиль эди. Амма, япып оламады. Шашмалады. Бутюн якъан иши — Азизенинъ вагондан тышкъа чыкъмасына кедер этмек олды.

Азизе баягъы вакыткъадже агълады: де къычырып, де сессиз. Ки-

мерде агълавы кесиле, сонъра кене башлана. Донникнинъ бутюн суалле-ри джевапсыз къалды. Дерсинъ, Азизе оларны эшитмей. Донник онынъ анджакъ шу адамны чагъыргъаныны да, онынъ ким экенини де анълап оламады. Ёлнынъ къалгъан кысымында Донник онынъ сесини тек бир кере эшитти. Азизе: «О станциянынъ ады не эди?» — деп сорады. «Чам-лыкъ», — деп джевап берди Донник.

Вагон ичинде чапкъалап кетяйткъан дёрт-беш яшларында шенъ огълан-чыкъ Азизенинъ агълап отургъаныны корип токътады. Онынъ янына келип: «Бита, сиз не ичюн агълайсынъыз?» деп сорады. Азизе... отузны кечкен, амма къырккъа даа барып етмеген Азизе юрегини тырнайткъан яныкъ ичинде баланынъ онъа «бита» деп мураджаат эткенине шашты. Бу да-къикъада о башындаки сачынынъ яры-ярыгъа чаларгъанындан хаберсиз эди.

Азизенинъ къияфети пек тез денъишти. Сим-сия сачлары агъарып башладылар. Юзю солды, янакълары салынып къалдылар, козьлери сый-ыкъты, оларнынъ этрафыны индже бурюшиклер къаплады. Вуджуды би-раз къамбурлашты. Бир къач кунъ ичинде олып кечкен бойле денъишме-лерни корип, Донник шашты.

— Даа эр шей гъайып олмады. Баргъан сонъ бир даа къайтып кельмек ве о адамны кыдырып тапмакъ мумкюн, — деди Донник. Энди о озъ-озюне айткъан киби лакъырды этмекте эди. Азизе оны эшитеми-эшитмейми, белли дегиль. — Мен ерли реберлернен лакъырды этерим. Сизге изини берирлер...

Олар башта Ташкентке келип тюштилер, сонъра Чырчыкъкъа кетти-лер. Донник бутюн аит весикъаларны ресмийлештирип къайтатяйткъанда биле Азизе онынъле сагълыкълашмады. Онынъ афу истер киби давушнен айткъан сагълыкълашув сёзлерине джевап оларакъ, о вакъиадан сонъ биринджи кере, Донникнинъ козьлерине тик бакъты. Донник сескенди. Онъа бакъып тургъан козьлернинъ ярыгъы денъишкен. Бу козьлер энди ёл башындаки яш ве дюльбер къадыннынъ аят эшкъынен парылдагъан джа-зибели козьлери дегиль, баягъы яшкъа кирген, къартлыкъ аляметлери ачыкъ корюнген ёргъун ве меъюс козьлер эди. Олар сонъсыз яныкъ ве элем-нен бакъмакъталар. Донник бу къадын огюнде озюни бир заман акълап оламайджагъыны анълады. Языкъ ки, артына самолётнен къайтмакъ керек, акс алда, шу станцияда тюшип, шу адамны сораштырып тапа ве керчектен Азизе ичюн къыйметли олса, бу ерге алып келир эди.

Азизени ишчилер барагына ерлештирдилер. О экинджи куню къуру-джылыкъта чалышып башлады. Япылмасы керек олгъан шейлернинъ эпи-сини япа. Акъшамлары тена бир ер тапып агълай. Кимерде геджелери де яваш тышкъа чыкъа, салкъын ельге юзюни тутып, узакъ долана ве тойгъан-дже агълай.

Бойледже, афталар, айлар кечти. Авада ильк бааръ нефеси сезилип башлагъан кунълернинъ биринде Азизеге оны насылдыр адам кыдыра-яткъаныны айттылар. Барак огюндеки скемле янында узун бойлу, гуръ мыйыкълы, орта яшларда бир адам сигар ичип тура. Азизе онъа таба юрь-генинен адам сигарыны ташлады ве чапып келип оны къучакълды. Азизе не ишлейджегини бильмейип тургъан арада о адам:

— Азизе, мени танымадынъмы? — деп сорады.

— Ёкъ, — деди Азизе ве яваш онынъ къучагъындан къуртулды.

— Мен Ниметулла олам.

— Ниметулла?!

Энди онъа Азизе сарылды.

— Ниметулла, бу керчектен де сенсинъми? Ниметулла... — о зайыф давушнен агълап йиберди.

Ниметулланынъ бу ерге кельгенине бир йыл олгъан. Апайы Аваны да, онынъ ана-бабасыны да тапып оламагъан.

Олар баягъы вакъыткъадже лакъырды этип отурдылар. Ниметулла-нынъ пейда олувы Азизенинъ рухуна тендиристлик багъышлады. Ниметул-ла Юсуф баланынъ энъ якъын досту эди. Демек, онынъле Юсуф бала акъ-

кында истегенинъ къадар лакъырды этмек мумкюн. Амма шимди дегиль, сонъджа... Олар сыкъ-сыкъ корюштилер. Ниметулла Азизенинъ ве Сефер Бахтияровичнинъ тарихыны эшиткен. Юсуф баланынъ орду хызметине кеткенинден де хабердар экен. Онынъ:

— Юсуф бала акъкъында бир шей бильмейсинъми? — деген суалине Азизе кыыскадан:

— Ёкъ, — деп джевап берди.

— Сефер Бахтиярович, эшиткениме коре, сен булунгъан якъларда экен, — деди Ниметулла, — расткетирмединъми?

— Ёкъ, — деди Азизе. — Онынъ анда экенини мен де эшиттим. Амма корюшмекнинъ чареси олмады. Бу якъкъа ёлгъа чыкъаджакъта оларнынъ барагына барып кельмеге изин бердилер. Арамыз еди километр къадар экен. Анда манъа онынъ мезарыны косътердилер, сонъра, ондан насылдыр кягытлар къалгъаныны айттылар. Бараккъа кирдик. Кыдырдылар. Тек бир къач саифесини таптылар. Башкъаларынен соба тутандыргъанлар. Арап арифлеринен уфакъ язылгъан саифелер. Бу языны анда кимсе окъуп оламай. Шу саифелерни алдым. Насылдыр бедий эсернинъ бир къач табагъы олмалы. Окъуп бакътым, бир шей анълашылмай. Санъа беририм.

Ниметулланы тапкъан сонъ Азизенинъ юрегинде бир план пейда олды. Онъа ёлда Юсуф баланы корьгенини айтса, бельки берабер бармагъа разы олур.

Азизе озъ тахминлеринде янъылмагъан эди. Джыллы бааръ акъшамларынынъ биринде Ниметуллагъа ёлда, Чамлыкъ деген станцияда олып кечкен вакъианы икье этти. Ниметулла шашып къалды.

— Бельки сен янъылгъандырсынъ? — деди. — Эгер о адам керчектен де Юсуф бала олса, не ичюн сени танымады? Сен адыны айтып чагъыргъанда биле индемеди?

— Бильмейим, — деди Азизе. — Бир шей бильмейим. О джебзде эди. Биз онынъле языша эдик. Кыркъ учъ сенесининъ кузь айларында алякъамыз узюльди. Мен чокъ вакъыт хасталандым. Сонъра мени башкъа лагерьге авуштырдылар. Онъа язгъан мектюплеримнинъ ич бирине джевап кельмеди... Амма мен ёлда корьген адам онъа пек ошай эди. Не джеэттен ошагъаныны да айтып оламам, амма мен оны чагъыргъанда Юсуф бала экенине эмин эдим.

— Шимди де эминсинъми?

— Шимди... шимди пек эмин дегилим, — деди Азизе. — Бельки о дегильдир... Кет-кете шубем арта.

— О санъа ич бир шей айтмадымы?

— Нелердир айтты. «Арман» дегенге бенъзеген бир сёз. «Арман, насыл поезд!» деп кычырды, ёкъса манъа шойле эшитильдими?

Азизе ве Ниметулла къуруджылыкъ реберлигине макъсадларыны анълаттылар. Лакъырдыгъа джиддий тос бермек ичюн Азизе:

— О адам меним ходжам, — деди.

Бааръ даа битмеген, яз исе келип етеяткъан бир вакъытта Азизе ве Ниметулла ёлгъа чыктылар. Азизе, эр итималгъа къаршы, Юсуф баланынъ озюнде олгъан бутюн ресимлерини алды. О бундан бир къач ай эвельси агълавнен кечкен ёл бою кетмекте. Он эки кунъден сонъ Чамлыкъ станциясына келип тюштилер. Станциянынъ адыны акълар киби, эр якъта узун-узун чам тереклери магърур тизлип туралар. Азизе Юсуф бала зан тильген адам тургъан ерни барып тапты.

— О мына бу ерде тура эди, — деди Ниметуллагъа бакъып, — меним вагоном аनावы ерде эди.

Ниметулла индемеди. Олар Юсуф баланынъ редакцияда чалышкъан вакъытларында, арбий хызметте ве джебзде чыкъартылгъан ресимлерини станция милиционерине косътердилер. «Мында сиз бойле адам корьмединъизми?» — деп сорадылар. Милиционер ресимдеки адамны танымады. Сонъра олар вокзал башлыгъына кирдилер. Башлыкъ ёкъ эди. Онынъ секретарына ресимлерни косътердилер. О да танымады. Экинди маали олгъанда олар вокзалнынъ къарчыгъасындаки тюкяи огюне келип токътадылар.

Чам тереклери талдасындаки скемлеге отурдылар.

— Мен тюкяны бакъайым, эгер сув олса кетиририм, — деди Ниметулла.

Тюкян ичинде кимсе ёкъ, бештахта артында семиздже кельген сарышын къадын юкъусырап отурмакъта. Ниметулла селям берди. Къадын еринден атылып турды, къабаат ишлеген адам киби кулюмсиреди.

— Багъышланъыз, козюм юкъугъа кеткен, — деп сачыны, башындаки явлугъыны чабик арекетлернен тюзетти. — Бу ерде къыш олса, сувугъына даянамакъ мумкюн дегиль, яз олса сыджагъына.

— Сизде сув бармы? — деп сорады Ниметулла.

— Лимонад бар, — деди къадын. — Пек яхшы лимонад, эм салкъын.

— Бир шише лимонад беринъиз, эгер мумкюн олса, эки стакан.

Ниметулла Азизени чагъырды.

Олар тюкян ичинде туруп, лимонад ичтилер.

— Узакътан кельгенсинъиз гъалиба, — деди сатыджы къадын.

— Узакътан. Ташкенттен, — деди Ниметулла. — Сиз бунда чокътан чалышасынъызмы?

— Чокътан, — деди къадын. — Дженк башлагъанда кельген эдим. Мына энди он беш йыл олаятыр.

Ниметулла Азизеге бакъты. Азизе чантасындан ресимлерни чыкъарып, бештахта устюне къойды ве сатыджы къадынгъа:

— Риджа этем, бу ресимлерге бакъынъыз. Бельки, бир де-биревни танырсынъыз, — деди.

Къадын ресимлерни бирер-бирер бакъып чыкъты. Кимсени танымады.

— Манъа бу ерли адамларнынъ ресимлерини косътерсенъиз, эписини танырым. Булар бу ерли дегиллер, — деди.

Олар незакетли къадынгъа тешеккюр айтып чыкъып кететкъанда Ниметулла:

— Бизлер анджакъ бу ерли адамны къыдырамыз, — деди.

Къадын тааджипленди.

— Бельки арбийлердендир? — деди. — Олар чокъ келип-кечелер. Хусусан дженк йылларында чокъ эдилер. Къана, берчинъиз ресимлеринъизни, бир кере даа бакъайым.

Тюкян ичи баягъы къаранлыкъ эди. Къадын ресимлерни элинде туткъан алда тышкъа чыкъты. Азизенен Ниметулла да онынъ артындан чыкътылар. Къадын ресимлернинъ бирине, Юсуф баланынъ джебэден ёллагъан уйкен лейтенант урбасындаки ресимине баягъы бакъып къалды. Сонъра:

— Худжур шей, — деди. — Бу адам мен бильген сымагъа бенъзей, амма... Ёкъ, бу мумкюн дегиль.

— Кимге сыма бере? — деди Ниметулла.

Къадын текяран абдырады.

— Айтайым, мадам ки, сорайсынъыз. Амма, джанынъыз агъырмасын. Адам адамгъа ошай. Мен оны бир кере корьгенде... о башкъаджа эди.

— Насыл башкъаджа?

— Мына бу сизинъ ресимдеки адамгъа ошай эди. Бельки, манъа шай кельгендир... Эр алда, сонъундан джанынъыз агъырмасын...

— Айтынъыз, — деди Азизе сабырсызлыкънен.

— Бизде, мында бир дели адам бар эди. Дели дегениме бакъманъыз, озю пек алидженап, кимсеге зарары тиймеген мераметли адам эди. Демек мумкюн ки, къарардан зияде яхшы эди. Тюкянда къаравул эди... Билесинъизми, о къаравуллыкъ япкъан йилларда тюкяндан бир серник чёпи биле джоюлмады. Шимди исе... даа тюневин къапы огюнден шишелерден бошагъан учъ ящикни алып кеткенлер. Ондан эвель...

— Ады ким? — Азизе къычырып йибергенини дуймай къалды.

— Ады Шарман. Эр кес, яш-къарт, бала-чагъа онъа Шарман, дей эди.

— О шимди къайда?

— Бу сене къышта джыйдыкъ заваллыны...

— Ёкъ! — деп къычырды Азизе ве тургъан еринде йыкълды.

Азизе эсини башына топлагъанда озюнинъ Ниметулланынъ къучагъында коръди.

— Озюньни эльге ал, Азизе. Бельки о бам-башкъа адамдыр, — деди Ниметулла.

Сатыджы къадын оларны тюкянынъ артындаки анбар одасына алып кирди, ящиклер устюне отуртты. Бундан сонъ барып тюкяны къапатты ве озю чокъ йыллар девамында бильген Шарман адлы адам акъкъында икяе этти. Икяе дешетли эди.

— Шимди котельныйде кимсе ёкъ. Истесенъиз онынъ ятагъыны кирип бакъайкъ, — деди къадын.

Олар разы олдылар. Орталыкъкъа акъшам къаранлыгъы энген эди. Къадын керосин чырагъыны элине алып, огде кетти. Котельныйнинъ ичи кениш магъаза киби. Онынъ тёрдеки кошесинде тахта одачыкъ. Ичинде чешит эски урбалар.

— О бу ерде яшай эди, — деди къадын. Булар ондан къалгъан урбалар, булар исе онынъ савутлары. — Къадыннынъ козюне дивардаки мыхкъа илювли кягъытлар илишти. Оларнынъ бирини алып сесини чыкъарып окъуды: «Мен Василий Агафонович Балашов, сабыкъ станция башлыгъы Шарман адлы адамнынъ досту олам. Онъа ярдым керек олгъан такъдирде, истер кундюз, истер гедже манъа мураджаат этменъизни ялварам». Кягъытнынъ астында эв адреси ве телефоны язылы эди.

Къадын экинджи кягъытны алды. Анда: «Мен милиция капитаны Вадим Осипов бу кягъытны Шарманнынъ якъын досту оларакъ къалдырам. Онынъ ичюн керек олсам, манъа хабер этменъизни риджа этем. Меним адресим: Белгород шеэри, Садовая сокъагъы, 17-нджи эв», — деп язылгъан.

— Заваллы Шарман Осиповны догъмушы киби севе эди. О кеткен сонъ ойле яныкълады ки, тап хасталанаызды. Кене яхшы, бахтына Наташа бар эди... — къадын бирден токъталды. Сонъра: — Наташа! — деп кычырды. — Эбет, Наташа сизге эр шейни айтыр. Акъылыма не айтайым. Наташаны бу замангъадже хатырламагъаным...

— О ким? — деди Ниметулла.

— Шарманнынъ энъ якъын адамы. Энъ якъын!...

Азизе магъаза кошесинде обаланып яткъан кирли ве йыртыкъ урбалар арасындан кирден джабу киби къатып къалгъан, гъает балабан галифе штанны чекип чыкъарды. Штаннынъ сагъ балагъында, тизине якъын ерде конделен йыртыкъ корюнип тура.

— О, бу штаннен эди, — деди Азизе. — Мен таныдым. Мына, йыртыгъы да бар.

Олар: Азизе, Ниметулла ве сатыджы къадын, кеч олгъанда, Наташанынъ эвине кельдилер. Къапыны къакътылар.

— Ким о? — деди къадын давушы.

— Меним, — деди къадын. — Клава енъгенъ олам.

— Не ишнен кельдинъиз, Клава енъге? — деди зайыф давуш.

— Къапынъны ач, санъа мусафир кетирдим! — деп кычырды Клава енъге.

Ичериде чыракъ янды. Сонъра къапы ачылды. Оларны баягъы яшта, томалакъча кельген къадын къаршылап алды.

Кирдилер. Отурдылар. Бири-бирлерине бакъыштылар. Лакъырдыны Клава енъге башлады.

— Булар Ташкенттен кельгенлер. Санъа бир къач ресим косътермек истейлер.

Азизе стол устюне ресимлерни чыкъарып къойды. Наташа оларнынъ бирини элине алгъанынен: «Шарман! — деп кычырды, ресимни кокюсине басты. Козълеринден яшлар чыбырды. Окюрип агълаяракъ, Ниметуллагъа бакъып: — Сиз оны биле эдинъизми?» — деп сорады.

— Пек яхшы биле эдик, — деди Ниметулла.

— Ады ким? Адыны айтынъыз! — деди Наташа.

— Юсуф Батыров.

— Юсуф Батыров! — текрарлады Наташа. — Насыл дюльбер ад.

Азизе бир шей сёйлемеди. Онынъ сёйлемеге алы ёкъ эди. Эр шей анълашылды. Юсуф бала аятта ёкъ.

Азизенинъ зияде алсызлангъаныны корип, кроваткъа яткъыздылар. О козьлерини ачып, одааки адамларгъа бакъып ята. Оларнынъ сеслери узакътан сагъырланып келелер.

— Онынъ ресимлерини алып кельгенинъиз пек яхшы, — деди Наташа. — Чокълаштырырмыз. Шарманнынъ ресими ёкъ деп языкъсына эдим, мына, энди оларны чокълаштырырмыз, эвлядым бабасыны сораса, мен онъа бу ресимлерни косътеририрм.

О бир кереден кровать устюнде яткъан Азизеге элесленип бакъты, сонъра Ниметулла бетке чевирилип:

— Бу къадын Юсуфнынъ кими ола? — деп сорады.

— Севимлиси. Олар эленеджек эдилер... Иште, эленип етиштирмедилер, — деди Ниметулла. — Къышта, бу станциядан кечип кетейткъанда Юсуфны корьген. Таныгъан. Амма Юсуф оны танымагъан.

Наташа кене Азизеге бакъты. Азизе къансыз юзюни оларгъа чевирип къыбырмай ята.

— Демек, о лаф керчек экен. Манъа къышта станциядан отип кетейткъан поезд вагонынынъ пенджересинден бир къадыннынъ Шармангъа бакъып къычыргъаныны айткъан эдилер. Демек, о сиз эдинъиз?

Азизе яткъан еринде козьлерини юмып-ачты.

Наташа чапып барып оны къучакълады, араретнен янакъларындан опыти. Азизе, Наташа токъунгъан вакъытта, онынъ салмакълы, томалакъ къурсагъыны ис этти. Бу къадыннынъ тенинде Юсуфнынъ баласы яшамакъта. Демек, о яшайджакъ, энди мытлакъа башкъа адам олып.

Олар эписи Наташанынъ эвинде къалдылар. Экинджи куню Юсуфнынъ мезарына бардылар. Цементтен япылгъан учъ кошели башташ устюндеки языны окъудылар. «Шарман. 1955 сенеси январь 12-де вефат этти». Азизе къабир янында тиз чёкти. Башыны онынъ топрагъы устюне къойды. Акъырын давушнен: «Юсуф бала, мына биз корюштик», деди. Окюрип агълады. Сонъра онынъ къабири устюнден бир авуч топракъ алып, явлугъына сарды ве чантасына къойды.

Шу куню, уйле авгъан сонъ, олар Василий Агафонович Балашовнынъ эвине бардылар. Къарт хаста экен. Бу адамлар Шарманны къыдырып кельгенлерини анълагъан сонъ джанланды.

— Мен биле эдим, илле оны къыдырып келеджеклерини биле эдим, валлаи биле эдим, — деди Василий Агафонович. — Заваллы Шарман...

— Юсуф Батыров, — деди Наташа ве онъа ресимлерни косътерди. Ресимлер энди онынъ чантасына авушкъан эдилер. О, бунынъ ичюн, Азизеден изин биле сорап отурмады.

Василий Агафонович ресимлерге бакъты.

— Эбет, эбет, бизим Шарман. Онынъ тамам озю, — деди, сонъра тюшюнджеге далды. — Худжур шей. Насыл олып бу якъларгъа келип тюшкен экен? Эгер бу хасталыкъны дженкте къазангъан олса, янында озгъарыджысы олмакъ керек эди. Бундан гъайры о, мытлакъа башкъа тарафкъа кете? Янында документлери ёкъ?

— Онъа Шарман деген ад насыл къойылды? — сорады Ниметулла.

— Буны кимсе бильмей, — деди Василий Агафонович. — Бу сёзни онынъ озю айткъаны ичюн башкъалар оны онъа ад яптылар. Мен лугъатларны бакътым. Шарман дегени франсызджа мусбет манада тааджиппи, айретни бильдирген хытап сёзю. Бизде «эй», «вай» киби.

Экинджи, учюнджи кунълери де Наташа мусафирлерни йибермеди. Олар кетюв акъкъында лаф ачкъаныларынен Наташа агълап башлай. Лячаре, кене къалдылар. Юсуфнынъ мезарына янъы абиде къойдырдылар. Онынъ устюне: «Юсуф Батыров (шарман) 1910 сенеси догъды — 1955 сенеси январь 12-де вефат этти. Хатиренъ юреклеримизде эбедий яшар», деп яздырдылар.

Азизе ве Ниметулланынъ кельгенине бир афта олгъапда Василий Агафонович Балашов вефат этти. Оны Юсуфнынъ янына дефн эттилер. Олар аятта дост эдилер. Мезаргъа да ян-янаша къойдылар.

Азизенен Наташа достлаштылар. Азизенинъ юрегинде Наташагъа нисбетен бир тюрлю шексинюв дуйгъусы ёкъ. Аксиндже, оны тувгъаны ки-

би севди. Тек онъа авеси келе. О Юсуфнен берабер олды. Вуджудында Юсуфнынъ баласыны ташымакъта.

Ниает, олар айырылышаджакъ кунъ кельди. Наташа Азизеден бир адым айырылмай. Олар вокзал ресторанына кирдилер. Бекленильген поезд кельгендже Юсуфнынъ ве Василий Агафоновичнинъ хатирелери ичюн бирер къаде ракъы ичти, къапындылар. Олар отургъан стол этрафында адамлар чокълаша берди. Шарманны къыдырып кельген адамларнынъ ресторанда отургъанларыны эшиткен станция хадимлери бирер-экишер келип къошула бердилер. Бир къач столны бири-бирине къоштылар. Вокзал башлыгъы Пётр Тимофеев де кельди. Элине къаде алып:

— Аяты мына шу вокзал бинасынен, вокзал хызметинен сыкъы багълы олгъан эки алидженап инсаннынъ, эки Ватан аскерининъ парлакъ хатиреси ичюн! — деди.

Эр кес оларны перронгъа озгъарып чыкъты. Наташа Азизеге сарылып ойле агълады ки, Азизе озюнинъ агълайджакъ алында экенини унутып, оны тынчландырмагъа тырышты. Бу сененинъ сонъунадже мытлакъа даа келеджегини айтты. Мусафирлер вагонларына мингендже станция башлыгъы поездны токътатып турды. Адамлар Наташаны Азизеден зорнен айырдылар.

Азизе ве Ниметулла вагон пенджересинден бакъып, эллерини салладылар. Олар минген вагон о сефер Азизенинъ вагоны тургъан ерде тура. Юсуф тургъан ерде исе онларнен адамлар оларгъа огъурлы ёллар истеп, эллерини саллайлар. Ниает, поезд еринден кочъти. Дюльбер чам тереклери иле орьтюли Чамлыкъ станциясы яваш-яваш арткъа кечип кетти. Хатире киби. Тарих киби...

Ёлда олар баягъы вакъыткъадже лаф этмедилер. Шимди лаф арткъач. Олар он кунъ ичинде бир инсан фаджиасыны — Юсуф бала фаджиасыны яшап кечирдилер. Бу фаджиа къаршысында оларнынъ экиси де кучъсиз. Куню келир, олар бирлешип ве фаджиа кери чекилir.

Поезд эп огге кете. Сызгъырып, окюрип, фышылдап, къаранлыкълар багъырыны къылыч киби ярып шиддетле огге кете. Огге оларны эски хатирелернен толу янъы аят беклей.

* * *

Эки якътан дагъларнен сарылы ешилъ вадн ичинде аят къайнай. Къоджаман къуруджылыкъ кунъ-кунъден кенишлей. Истисал ишханелери, мескен эвлер бири-бири артындан юкселелер. Даа якъынларда бом-бош олгъан ерлерде земаневий шеэр догъмакъта. Азизе ве Ниметулла бу улу догъулуннынъ эм шаатлары, эм де иштиракчилери. Бу шеэрнен берабер оларнынъ талийлери гъайрыдан догъмакъта.

Девир шиддетнен огге кете. Яратыджылыкъ эшкъынен янгъан адамлар озьлерини унутып, гъайретнен, федакярлыкънен чалышалар. Янъы аят къуруджылыкъы огърундаки бу умумхалкъ курешининъ эр куню бир къараманлыкъ, бир янъылыкъ. Янъылыкъ омюрге исарнен, шиддетнен кирип келе ве озь ерини ала, озь укюмини кечире. Бу умумий джошкъунлыкъ Азизенен Ниметулланы да сарып алды. Олар бир ерде чалыша ве бош вакъытларынынъ эксери къысымыны берабер кечирелер.

Оларнынъ ишлериндеки, яшайышларындаки умумийлик эп артты. Азизе ве Ниметулла бири-бирлерине ынтылалар. Ава мис къокъугъан, тал тереклерининъ чубукълары ешилъ буртюклернен орьтюльген кунешли куньлернинъ биринде Ниметулла Азизеге бакъып:

— Биз берабер олмакъ керекмиз, — деди.

Азизе суса. Ниметулла девам этти:

— Янъгъыз адамгъа къыйын. Пек къыйын. Эр анги зорлукъларны енъ-мек ичюн бирлик, бераберлик керек экен.

Азизе эп суса. Онынъ юрегинде пейда олгъан эсджан тилини багълалды. О сонъки вакъытларда Ниметулла акъкъында сыкъ-сыкъ тюшюне ве бу дакъыкъаны гизли сабырсызлыкънен беклей эди. Мына, о дакъыкъа келип етти.

Оларнынъ тойлары пек шаматалы кечти. Затен, къуруджылыкъта эса-

сен яшлар чалыша ве мында тойлар сыкъ-сыкъ ола эди. Бир ерде яшап-чалышып, бири-бирлерине алышып къалгъан адамлар бойле алларда теклиф беклеп отурмайлар. Азизенен Ниметулланынъ тоюна да эр кес кельди. Адамлар шеньлендилер ве келин-киев шеревине пек чокъ эйи сёзлер айттылар. Тойнынъ энъ къызгын вакъытында профсоюз тешкилятынынъ реиси сёз алды.

— Азизе Алимовна, сизге айры квартира теклиф этильгенде алмагъан эдинъиз, — деди о гурь сеснен. — Къана бакъайыкъ, энди де ред этеджек-синъизми экен?

Сукюнет ичинде реис келинге бакъып къалды. Азизе башыны ашагъы салындырып, Ниметулланынъ янында индемей отура. Тойдаки адамлар бирден багъырышып башладылар.

— Ред этмейим, — деди.

— Квартираны алмагъа разы.

— Эбет, разым, — деди. — Мен озъ къулакъларымнен эшиттим.

— Эбет, эбет, — деди реис. — Мен де эшиттим. Эр кес эшитти. Мына сизге анахтар.

Реис еринден туруп, келиннен-киевнинъ янына кельди. Анахтарны Азизеге берир экен:

— Озюнъиз къургъан эвде бахтлы олып яшанъыз, — деди. О бираз тюшюнип тургъан сонъ къатий давушнен ияве этти: — Мытлакъ бахтлы олунъыз!

Докъуз айдан сонъ Азизе огълан догъурды. Онынъ адыны Юсуф къойдылар. Сарышынджа кельген томалакъ инсанчыкъ кимерде козьлерини ача, Азизенен Ниметуллагъа шашкъынлыкънен бакъа ве кене юма. Къарны тойгъан сонъ юкълап къала. Шимдилик, бала юкълап осе, ана-баба исе онъа мерамет толу козьлеринен бакъа, ода ичинде аякъ уджларына басып юре, акъырын давушнен лакъырды этелер.

Эвлят оларнынъ бакъышларыны, сеслерини, арекетлерини дентиштирди. Эвлят оларнынъ аятынынъ манасыны зенгинлештирди. Бу эки инсаннынъ талийинде, бир сёзсиз, энъ юксек ерни ишгъаль этти. Оларны бир-бирине омюрлик багълады.

Кокке аркъа таягъан магърур дагъларнынъ этегинде янъы шеэр, янъы аят догъмакъта эди.

МААРИФ ХЫЗМЕТИНДЕ

Тюркий тилде биринджи газета «Терджиман» ве онынъ нашири
И. Гаспринский акъкъында

Озюнинъ 70 йыллыгъыны нишанла-макъта олгъан биринджи чокъмиллетли Совет девлетининъ тарихий ёлу буюк ве чешиттир. Лениндже миллий сиясетнинъ омюрге кечирилюви эсасында Советлер мемлекетинде миллетлерара мунасебет-лер эп инкишаф эте, интернационализм принципери омюрге кечириле. Бу — кыймети бир заман экспильмейджек факттыр.

Несиллер аяты бири-бирини девам эт-тире. Кечмиш бинълернен корюнмез йип-лер иле бугунъки кунъден кече ве ке-леджекнен багълана. Яшап кечильген кунъге де, догъаджакъ кунъге де лякъайд бакъкъан халкъ ёкъ.

Бу мунасебетнен, бизим фикиримиз-дже, бундан юз йылдан зияде вакъыт эвель чыккып башлагъан тюркий тилде-ки биринджи газета «Терджиман»гъа ве онынъ нашири эм де редакторы Исмаил Гаспринскийнинъ фаалиетине мураджаат этюв меракълыдыр.

«Терджиман»нынъ биринджи номери Кърымда, Багъчасарай шеэринде 1883 сенеси апрель 10-да чыккыты. Бу — афта-лыкъ газета эди. Онынъ материаллары кърымтатар ве кысмен рус тилинде басыла эди.

«Терджиман»дан эвель Русие империя-сы халкъларынынъ тюркий тиллеринде газета чыкъармакъ ичюн бир къач кере арекет этильди, амма буларнынъ эписи 1905—1907 сенелерининъ революциясын-дан эвельки девирде эди ве олар, нешир ичюн ресми рухсетлери олувына бакъма-дан, чокъ яшап оламадылар: дефалар-джа къапатылды ве ясакъ этильдилер. «Терджиман» исе Гаспринский аят экен-де де, о ольген сонъ да (1851—1914) тек афтада бир кере дегиль, афтада учь кере ве эр кунъ чыккыты. Гаспринскийнинъ ве-фатындан сонъ «Терджиман»гъа онынъ огълу Р. Гаспринский редакторлыкъ яп-

Исмаил Гаспринскийнинъ 24 яшында Па-рижде булундыгъы заман алынган ре-сими.

ты. О бабасы сагъ экенде де онынъле берабер чалыша эди. Гаспринский Багъ-часарайда кърымтатар тилинде афталыкъ «Миллет» газетасыны, къадынлар ичюн «Алеми нисван» («Къадынлар дюньясы») деген афталыкъ журналны чыкъара эди.

Исмаил-бей Гаспринский 1851 сенеси 8 (21) мартта Кърымда, Гаспра янындаки Аджыкойде прапорщик Мустафа Гас-принскийнинъ аилесинде догъды. Мус-тафа Гаспринскийге 1853 сенеси поручик

унваны бериле ве онынъ ады дворянлар шеджереси китабына языла. И. Гаспринский башта кой мусульман мектебинде, сонъра Воронежде ве Москвада кадет корпусында окъуй. 1921 сенеси март 21-де Багъчасарай шеэринде И. Гаспринский адына окъув эвининъ ачылувына багъышлангъан тантаналарнынъ эсабатындан (протоколындан) ве белли эдебиятшнас Осман Акъчокъракълынынъ бу мерасимде япкъан чыкышындан корюле ки, Исмаил Гаспринский 14 я да 15 яшында экенде арбий окъувны ташлай ве мектеп аркъадашларынынъ бири иле берабер Москвадан джаяв елга чыкъа, сонъра «Волга, Дон озенлери, Азав денъизи бою юрип», Багъчасарайгъа келип ете.¹ Мында о эки я да учъ йыл девамында къадимий ве пек зенгин мусульман семинариясында — Зынджырлы медреседе оджалыкъ япа, сонъра «алий бильги алмакъ ичюн Константинопольге» кете, даа сонъ Парижге барып чыкъа. Анда о учъ йыл яшай, «илиялар идаресинде, я да, даа догърусы, чешит шаркъ тиллеринде, бу джумледен, арап, фарс, тюрк тиллеринде илиялар чыкъаргъан газета-журнал рекламасы идаресинде чалыша. Иван Сергеевич Тургеневнинъ узурсында секретарь олып чалыша. Улу рус языджысы бу яшны ишке ерлештирювге ве онынъ тербиесине джиддий бакъа, онъа самимий мунасебетте булуна.

Парижде И. Гаспринский рус газеталары ичюн корреспондентциялар яза. Кърымгъа къайткъанда Джезаирден, Тунистен, Мысырдан, Грециядан кечип келе. Бу вакъытта Багъчасарайда газета чыкъармагъа къарар бере. Лякин, о, бу ниетине йылларджа сонъ, ресмий суретте ред джевабыны алгъан, бир такъым тедариклерден, Багъчасарайнынъ шеэр башлыгъы (городская голова) олып сайлангъан, Нижний Новгородка ве Къазангъа барып кельген, мешур татар алими ве маарифетчиси Шигабутдин Марджа-

¹ Бу протоколнынъ эсас малюматлары О. Акъчокъракълынынъ «Окъув ишлери» журналында басылгъан макъалесинде баян олунгъандыр. Симферополь, 1925, № 2, 7—14-нджи саифелер. Илериде бу материаллардан ве шунынъ киби 1936 сенесининъ август айында Багъчасарайдаки татар меденieti Девлет музей-сарайынынъ архивинден алынган ве менде сакъланмакъта олгъан материаллардан файдаланаракъ, изаат бермейим.

И. Гаспринский озюнинъ биографиясынъ нешир этмеген, онынъ докъсанынджы йылларнынъ экинджи ярысында «Терджиман»да басылган «Кунъ догъды» повести озъ биографиясы эсасында язылган эсап этильсе де, бу эсер сербест бедий характер ташый, буннынъ ичюн Гаспринский аят олгъан вакъытта онынъ акъкында язгъан эдебиятшнаслар (мис. ичюн Дж. Валидов) оларгъа озю акъкында керек малюматларны елламаларыны риджа эткенлер.

ний (1813—1889) «оннынъ газета чыкъарув акъкындаки планына къолтуткъан ве такъдирлеген»² сонъ иришти. Татар алтын санаатчылары, сонъундан «Вакъыт» адлы либераль газетанынъ наширлери агъа-къардаш З. ве Ш. Рамиевлер ве Оренбургда чыкыкъан «Шура» адлы эдебий журнал Гаспринскийге ярдым этилилер; Закир Рамиев (1859—1921) озюнинъ шиирлеринен, Пушкиннинъ ве дигер шаирлерининъ терджимелеринен «Дермэнд» лагъабы алтында кениш беллидир. «Рамиевлер, — земане тедкъыкъатчысынынъ фикирине коре, — кечкен асырнынъ 80-нджи йылларында эдебият ве китап нешири, маарифни тешкиль этюв ишлеринен»³, кениш огъраштылар. Шакир Рамиев агъасына шойле яза: «Гаспринскийнинъ газета чыкъармагъа азырлангъаныны эшитип, базылар узакътан таякъ саллап: «Газета, газета... дюньяны бозуджы шей-дир», дее наширни да къоркъузаджакъ олдылар».

«Терджиман»нынъ чыкъмасына эки йыл къалгъанда И. Гаспринский Симферопольде «Рус мусульманлыгъы. Мусульманнынъ фикирлери, къайдлары, козетювлери» (1881) деген рисале нешир этти. Рисаленинъ эсас мундериджесини даа эвель «Таврида» газетасында баян этти. Рисаледе маарифчилик программасы ачыкъ айтыла.

«...Тарихий итиядж муджиби, — деп яза Гаспринский, — Рязань, Къазан, Астрахан, Сибирь, Кърым падишалыкълары, атыта Закавказье ханлыгъы ве сонъки вакъытларда Орта Асиянынъ базы ханлыкълары... осип келеяткъан Русиянинъ эркъанына кирдилер»⁴. Ве даа: «Иляий такъдир пек чокъ мусульманларны зенгин топракъларынен берабер Русиянинъ укюмине ве хамийлигине бермекте, бойледже, Русияни Авропанен Асия, илим ве джеалет, арекет ве дургъунлыкъ арасында табий вастажды япмакъта»⁵.

Даа сонъ бу фикирлер «Терджиман» газетасынынъ материалларында ве Гаспринскийнинъ дигер неширлеринде, хусусан «Рус-шаркъ аълашувы. Исмаил Гаспринскийнинъ фикирлери, къайдлары ве истеклери» (Багъчасарай, 1896) рисалесинде акс олундылар. Бу рисаледе, дигерлеринен бир сырада, конкурентлик курушинде озюне «кунеш астында ер

² Дж. Валидов Татарларнынъ малюматы ве эдебияты тарихы очерклери. (1917 сенеси революциягъадже олгъан девир). М. — Петроград, Девлетнешир, 1922 сенеси, 52-нджи саифе.

³ М. Гайнуллин. XX асырнынъ башында татар эдебияты ве публицистикасы. Къазан. Таткитаннешири, 1966 сенеси, 251-нджи саифе.

⁴ И. Гаспринский. Рус мусульманлыгъы. Симферополь, 1881, 3—4-нджи саифелер.

⁵ Кене анда. 7-нджи саифе.

Исмаил Гаспринский аилеси иле. Онынъ сагъ тарафында омюр аркъадашы Зоре ханым. Сол тарафында анасы Фатма ханым, онынъ янындакилери огълу Рефат ве къызы Шефикъа. 1890 сенеси чыкъарылган ресим.

булгъан» миллий буржуазиянынъ, туджджарлыкънынъ арзу-ниетлери де ачыкъ ифаде олунды. «Шаркънынъ эйи мунасебетлеринден ве онынъ Русиеге беслеген ишанчындан биз чокъ шей къазана билемиз, — деп яза о бу рисалед. — Географик муитке коре Русинен Шаркъ арасында энъ къызгъын, энъ кениш тиджарет илерилемек керек»⁶.

Инкишаф этеяткъан рус капитализми озюнинъ тесир даиресини кенишлетмек ичюн арекет эткен исляаттан сонъки девирде чыкъышта булунаракъ, И. Гаспринский бу джерьянда миллий буржуазиянынъ ерини тапмагъа арекет эте эди. Бу менфаатлардан келип чыккып о «умумрусие» ватанперверининъ компромисс дурумыны алды. Гаспринский озюнинъ чыккышларында Якъын Шаркъ регионини сындырланмай эди. 1878 сенеси, Берлин конгрессинден сонъ, оны, табиий ки, Османлылар империясынынъ зайыфланувы ве йыккылувынен багълы вакъиялар пек раатсызлай эди. «Русининъ ве тюрклернинъ якъынашувы, я да иттифакъты акъкъындаки хаберлернинъ Европада догъургъан раатсызлыгъы косътере ки, — деп яза Гаспринский, — бу якъынлыкънынъ эмиети гъает буюк оладжакъ, эгер меселе даа кениш къойылса, тек Тюркинен сындырланмайып, бутюн Шаркънынъ Русинен якъынашувы ве гонгюльдешлиги акъкъында тюшю-

нилсе бу якъынлыкънынъ эмиети даа да артыр эди»⁷.

И. Гаспринскийнинъ бу бакъышлары Кърымнынъ Русиеге къошулувынынъ юз йыллыгъы сенесинде «Терджиман»нынъ нешири ичюн рухсет берилувининъ баш себеби олгъан олса керек. Шуны да акъылда тутмакъ керек ки, бу «юбилей» 1875—1878 сенелерининъ шаркый кризисинден ве Берлин конгрессинден сонъ, Османлылар империясынынъ дагъылувы тезлешкен девирде кечмекте эди, Европанынъ буюк мемлекетлери арасында янғы конфликтлер догъып башлагъан шараитте чаризм озъ эли астындаки мусульман эалисининъ медений инкишафы огърундаки «къайгырувларыны» пумаийыш этмектен менфаатдар эди.

И. Гаспринскийнинъ кене шу «Рус-шаркъ аялашувында» «Терджиман» Русие мусульманларына нисбетен эджеббий мусульманлар арасында кениш даркъагъаныны айтувы теваккель дегиль. Эджеббий «мусульман газеталары (12 газетанынъ ады анъыла. — А. К.) «Терджиман»нынъ Русие акъкъындаки бутюн малюматларыны толусынен ве даимий суретте алып бастылар»⁸. Багъчасарайда Къураннынъ неширини ёлуна къойгъан сонъ, Гаспринский тиражнынъ муим къысымыны тыш мемлекетлерде — Мысырда, Индстанда ве дигер мемлекетлерде сата эди. Бу саада бекленильмеген маниалар енъип кечиле эди. Русие империясынынъ Бомбейдеки Баш Консул-

⁶ И. Гаспринский. Рус-шаркъ аялашувы. Багъчасарай, 1876 сенеси, 7-нджи саифе.

⁷ Кене анда. 11—12-нджи саифелер.

⁸ Кене анда. 8-нджи саифе.

лыгынынын хызметчиси В. Клемининин И. Гаспринскийге 1901 сенеси 18(31) октябрьде (№ 133) язган мектюби сакланган. Мектюптен малюм олганына коре, Бомбейде, Пешаварда ве Лэхорда «мусульманлар рус китапларыны сатып аларакъ, инглиз укюметинин ачувыны чыкърмакътан къоркъа экенлер». Лякин шу 1901 сенеси ве ондан сонъки сенелерде — 1912 сенесинедже олган малюмат сакланган — Гаспринский тарафындан нешир этильген китаплар, бу джумледен, кучюк, орта ве буюк колемдеки Къуранлар эр сене бинълернен нухса сатылган.

Гаспринский неширлеринин Волга бою татарлары ве Русиенин дигер торкий халкълары арасындаки мувафакъетине эсасен онынъ 18—22 яшында экенде, Шаркъ ве Ѓарп мемлекетлерине биринджи кере барып кельген сонъ, язган ве ғайретнен омюрге кечирип башлагъан маарифчилик окъув программасы себеп олды демек мумкюн. Аджыкойде, Воронежде, Москвада алган бильгисине къошма оларакъ бу сеят онынъ коргою даиресини кенишлетти, бир чокъ козетювлернен зенгинлештирди. Бу сеят онъа мусульман, кърымтатар ве рус мектеплеринден, кадет корпусындан ве ватанындаки аятынын дигер тарафларындан алган теэссуратларыны озю булунган мемлекетлерде алган теэссуратларнен ве башкъаларнынъ талийлеринде корьген ве козеткенлеринен тенъештирмек имкяныны берди.

Бу манада Гаспринскийнинъ Русиенинъ чешит халкъларынен алякъасы да муим эмиетке маликтир. Хусусан онынъ Нижний Новгородкъа ве Къазанъга барувы. Анда онынъ газета чыкърув акъкъындаки фикери такъдирленди, мусульман мектеплеринде исляат япмакъ кереклигине, озюнинъ мектеп программасына тильни давушле огренюв методыны ве дюньявий фенолери кирсетмек керек экенине эмн олды. Бу вакытта Гаспринскийнинъ аилесинде олып кечкен бир вакъиа онъа тюшюнген ишини тездже башламагъа ярдым эте. Онынъ къайнатасы, Гаспринскийнинъ маарифчилик ишлерине терс бакъкъан татар фабриканы Акчурин мал-мулкюнден айырылып, зугюртлене ве ачувыны мераметке денъиштире: Багъчасарайгъа огъуллаы Меметшаны, Ахметшаны ве Ибраимни ёллай ве оларнынъ «бирликли ишлери башлана». Олардан сонъ «Хисаметдин менла» деген биринджи татар реалистик романынынъ авторы Муса Акъджигит (1864—1923) Москва университетине къабул олунмагъан сонъ Багъчасарайгъа келе ве «Терджиман»да чалышып башлай. Амма Багъчасарайда чокъ яшамай. 1888 сенеси алий бильги алмакъ ичюн Стамбулгъа кете ве анда рус тили оджасы олып чалыша.

Оренбург ве Таврия муфтиатларынынъ чаризмге хызмет эткен мертебели моллалары, Н. И. Ильминский (1822—1921) киби Русиенинъ рус олмагъан халкъларынынъ маарифине къатиен къаршы олган православ миссионер юзюнде И. Гаспринский озюнинъ маариф программасынынъ душманларыны расткетирди. Мертебели моллалар акъкъында «Терджиман» газетасында, бунынъ киби де, юкъарыда аныылган ве Оренбургда чыккъан «Вакыт» газетасында дефаларджа язылды, Гаспринскийнинъ 2-нджи Девлет думасына ве онынъ мусульман фракциясына ресмий мунасебетлеринде кене язылды, бу «руханыйлер табакъасы» маддий джеэттен теминленген ве хызмет джеэтинден имтиязларгъа малик олувларына бакъмадан ахлякий ве джисманий джеэттен олюмге макюм этильгенини къайд этти. Бу моллалар консерватив бакъышта, схоластик догърулышта тура, прогресстен, медениет ве илим талапларындан къачыналар; арап тилиндеки «къадим» сезюнен оларны къадимджилер я да «эски диндарлар» дейлер. Озьлерининъ феодаль-клерикаль бакъышларыны олар 1907 сенесинден берли Оренбургда миллионер Ғали Хусаиновнынъ парасына нешир этильмекте олган «Дин ве магишат» («Дин ве аят») журналында беян эте эдилер. Олар акъкъында академик В. В. Бартольд ачыкъ язды. 1913 сенеси о Башкъырстанда ве Урал боюнда эски ислямнынъ меркезлери эсап этильген Къаргъалуда ве Стерлибашта (шимдики Стерлибашево. — Л. К.) булунып, шунъа эмн олды ки, бутюн ерлерде «исляатлар» мувафакъетнен омюрге кечирильмекте, атыта рус укюмети эски диндарларгъа дуйгъудашлыкънен бакъканына, «Дин ве магишат» журналында Русиеге нисбетен дар аль-харб⁹ назариеси ачыкъ тедбикъ этильгенине бакъмадан оларны Русиеге садыкъ эсап этмекте. Бу «назарие» эсасында Русие мусульманлар ичюн «дженк мемлекети», онынъле узлашмакъ диндарлар ичюн мумкюн дегиль. Белли олганы киби, К. Маркс озюнинъ 1853—1856 сенелери Кърым дженкине багъышланган «Дженкининъ илян этилюви» деген макъалесинде бу «назарие»нинъ гуманизмге акс маиети акъкъында язган эди¹⁰.

«Терджиман»нынъ материалларындан ве И. Гаспринскийнинъ дигер материалларындан корюнгени киби, о тек къадимджилернинъ дегиль, айны заманда Ильминский киби руслаштырыджыларнынъ

⁹ 1913 сенеси сентябрь 23-те Бартольднинъ Петербургдан Ташкентке, Н. П. Остроумовгъа язган мектюби. ЦГА. УзССР. Ф. И. 1009, оп 1, № 27.

¹⁰ К. Маркс ве Ф. Энгельс. Эсерлери, 2-нджи нешир, 10-нджи том, 167-нджи саифе.

Тбилисиде азербайджан тилинде чыккыш прогрессив журнал «Молла Насреддин» «Терджиман» газетасынын 25 йылык юбилейини оз кябында бойле буюк ресим берювнен кяйд этти. Ресимде Гаспринский «Терджиман»нен ве элинде озюнин дигер неширлеринен эскилик, керилик, схоластика тарафдарларына кяршы тура.

позицияларыны яхшы биле эди. Ильминский 1885 сенеси Уфа шеэринде мусульманларнын диний меджлисине (муфтиаткы) намзетлер аккында шойле язгъан эди: «Эгер олар рус тилинде лактырды эткенде тутулсалар ве кызарсалар, рус тилинде язгъанда баягы янлыш япсалар, тек губернатордан дегиль, эр анги стол начальнигинден кюркьсалар... пек яхшы олур эди». Кене яза: «...рус тилинде малюматы олмагъан ве рус тилинде лактырды этип оламагъан фанатик, рус тилинде бильгиси олгъан татардан яхшы, аристократ бундан да фена, университет бильгиси олгъан сойы даа пек фена»¹¹. Ильминский «Терджиман»гъа ве Гаспринскийге кяршы да кескин чыкышлар япты¹².

Багъчасарайдаки татар меденнети музей-сарайынын архивинде Гаспринскийнин Ильминскийнин Мукъаддес синодынн обер-прокурорына язгъан мектюплеринин матбуатта илан этилюви мунасебетинен язгъан джевапларынын

кьараламалары ве басма вариантлары сакълы эди. Гаспринский бу джевапларында «дживар ве диний матбуатта четтеки-буджакътаки базы эрбаплар мусульман китабынын, эм тек арап шрифтинен басылгъан «китап»нын дегиль, мусульманларнын рус октув оджакларында «бильги» алувынын принципаль душманларыны кьаралай. Ойле эрбапларнын фикирлериндже, мусульманларгъа малюмат бермек шарт дегиль экен. Оларны акълий джеэттен кьуветлендирмек керекмей, чюнки бу ал оларнын диний талиматларыны токътатугъа ярдым этмейджек». «Мерхум Ильминский куткен ве шимди онын талелелери тарафындан кутильмекте олгъан» бойле «принципке» кяршы Гаспринский исян котере. «Мен шуны кяйд этмек кереким ки, бу ёлны кутюв менфий негиджелер бере, (бу эки сёз оригиналда айырып язылгъан. — Л. К.) бере, бу принцип белли дереджеде сокъулып кирген сааларнын эписинде менфий ал сезильмекте». Гаспринский бу колонизаторлык принципини тафсилляты суретте талиль эте: «Асиялышы нисбетен инсанпервер бакъышларнен ве гьаелернен, алланын дюньясы акъкында нисбетен догъру малюматларнен таныш эткен, хурафатны ве онын тылсымлы даиресини бозмагъа ярдым эткен яхшы эдебий китап я да пильмий бакъыш насыл этип «ябанийлешювге» хызмет этеджегини анълап оламайым»? Сёз сырасы, шуны кяйд этмели ки, тедржибе буны аксини тасдыклай. Аман-аман бутюн татар муэллифлери рус тилини огрендилер ве озьлери анълагъан дереджеде рус эдебиятындан файдаланалар. Олар рус-татар лугъатлары ве рус тилини мустакиль огренмек ичюн кьуланмалар тертип эттилер (бу джумелер оригиналда айырып язылгъан эдилер — Л. К.). Языджылык, китап оларны ябанийлештирмеді, аксиндже, меракъ дуйгуларыны уягъаракъ ве ишкишаф эттиререк, нисбетен зейгин рус китабына догъруатты.

«Мен эминим ки, ана тилиндеки яхшы китаплар зейгин малюматлар беререк, мусульманларны медениетке ве Русиге якъынаштырыр, чюнки тек бильгисизлик, я да янлыш бильги турмушта ябанийлик догъура билелер».

Бойле айдын хуласаларгъа Гаспринский бир кереден кельмеди. Лякин шусы характерли ки, о озюнин 1881 ве 1896 сенелери язгъан рисалелеринде тедрджиий суретте бу хуласагъа якъынашты. Экинджи рисалесини о «Рус мусульманлыгы» китабында язгъанларыны хатырлатудан башлай. Анда «Руснеде яшагъан мусульманларнын маарифини юксельтювге догъруылгъан тедабирлер ве оларны русларнен даа якъынаштырув» акъкында айтыла. Мен язгъан эдим ки, «рус адамы рус характерине хас олгъан

¹¹ Н. Н. Ильминскийнин мукъаддес синодынн обер-прокуроры К. П. Победоносцевге язгъан мектюби. Къазан, 1895. 174—175-нджи саифелер.

¹² Кене анда. 63 ве 321-нджи саифелер.

саделикнен, сезгирликнен ве догъма инсанметалигинен башкъаларны озюне чеке ве чешит тюрлю халкъларнен аңлашып яшамагъа биле. Мусульманларнынъ Русиеде кендилерини ябаний ис этмеювлерининъ ве рус адамларынен алякъада булунов ве якъынлашувдан къачынмаювларыннынъ себеби мына бундадыр».

Бу фикирни тасдыкълаяракъ, Гаспринский кене къайд эте: «Бу сёзлерни мен, иште, лаф олсун, деп айтмайым. Мен Русиеде осьтим ве 1871 сенесинден 1875 сенесиндеже Гъарпта ве Шаркъта яшадым ве озюмнинъ шахсий козетювлеримден ве теэссуратларымдан юкъарыда беян этильген хулясагъа кельдим. О девирден сонъ он беш йыл кечти ве матбуатта рус-мусульман мунасебетлерине ве умумен мусульманлыккъа тар я да бир тарафлама бакъышлы адамларнынъ сеслери эшитилип турувына бакъмадан меним бу бакъышым ве бу хулясам даа да пекинди. Эр ерде олганы киби, аят бу ерде де ярым-юрты фикирлерни тюзетир ве аңлышларны, олар анги бир тарафкъа ян-тювювыдан къатий назар, котерип атар».¹³ Бундан о кене «руслар ве мусульманлар бири-бирлерини даа яхшы ве темелли, эвельден шекилленген я да сымарлангъан фикирлерсиз огренмелерини» истегенини къайд эте. «О маальде олар диний итикъаддан гъайры эр шей адамларны якъынлаштыргъанына ве бирлештиргенине къани олур эдилер»¹⁴.

Гаспринский озюнинъ бу рисалесинде ве дигер ишлеринде сынышларны, сынфий курушни, табиий ки, динининъ ичтимай тамырларыны ве фельсефий антропологияны аңлав дереджесине котерилип оламады. О «мусульманлар» дегенде, озь девирининъ рухунда, Русининъ ислям динини кутъкен бутюн халкъларыны назарда тутат эди. Айны заманда шуны да къайд этмек керек ки, эм де башкъа диндеки халкъкъа бойле терен севги ве сайгы рухунен ашлангъан, бундан гъайры мусульманларгъа (Ильминскийнинъ мисалинде корьгенимиз киби, — христианларнынъ да!) «динсизликтен» де бетер олып корюнген, Русие халкъларыны «якъынлаштырув ве бирлештирюв» киби гъает инсанпервер иште диний итикъаднынъ негатив ролони ачып косьтерген бойле конкрет беяны характеристиканы, миллий хусусиетлерининъ белгилерини о йылларда Русининъ легаль матбуатында расткетирмек къолай дегиль эди.

Яш Гаспринскийге И. С. Тургенев тарафындан косьтерильген самимий мунасебет (языкъ ки, бу ал деерлик огренильмейип кельмекте) джевапсыз къалмады.

¹³ И. Гаспринский. Рус-шаркъ аңлашувы Сёзбашы. 111-нджи саифе

¹⁴ И. Гаспринский, кене анда, 5-нджи саифе. Айырып косьтерильген сёзлер оригиналда ойле язылы эдилер.

Гениаль рус языджысынынъ Париж якъынларында кечингени акъкъындаки хабер Багъчасарайгъа келип эткенинен «Терджиман» газетасынынъ саифелеринде (1883 сенеси сентябрь 23, № 17) рус ве кырымтатар тиллеринде гъает самимий тазие — «Вефаят-намэ» басылып чыкты.

«Терджиман» газетасында биринджи йылларда басылгъан материаллар шуны косьтере ки, миллий аңлылыкъ, чешит миллет ве дин адамларынынъ бир девлетте бирлики яшавлары, оларнынъ икътисадий, медений ве дигер алякъалары меселелери газета саифелеринде сыкъ-сыкъ айдыналатып турулгъан. Базы алларда булар кучюк хаберлер, мисаль ичюн Къазан татарларыны «озь дегерини къорчалавгъа» давет (1883 сенеси, № 10), кимерде исе кырымтатарларынынъ «топракълары олмагъанындан» себеп Тюркиеге кочювлеринен багълы раатсызлыкънен язылгъан хаберлер (1883 сенеси, № 27). Кене шу номерде билдириле: эрмени газетасы «Мшакъ»нынъ («Эмекчи») «Ахалкалакътан язгъанына» коре, «ерли татарлар» (о йылларда азербайджанларгъа да татарлар дей эдилер) «тезден орду хызметине чагъырылув башланаджагъыны биллип, мал-мульклерини сата ве Тюркиеге коче экенлер. Бутюн беля шунда ки, — деп языла «Терджиман»да, — адамлар тек бахтлылар яшагъан ер олмагъаныны унуталар. Эгер Кърым мусульманлары иджретте оларны не беклегенини билъселер Тюркиеге ич де кетмез эдилер»¹⁵. Бундан эвель «Терджиман»да (1883 сенеси, № 22) шейх-уль-ислямнынъ — Тюркие мусульман руханийлери башынынъ мусульман къадыналары нисбетен къалын басмадан фередже ташымакъ керек экенлери акъкъындаки косьтериши устюнден мыскылнен кулюне, фередже «тирилел ичюн кефнге» ошатыла. 28-нджи номерде исе Марокко султаны Сиди Мулай-Хасаннынъ гареми ичюн сатын алынгъан 1000-нджи къадын акъкъында языла. Табиий ки, «Терджиман» газетасынынъ Шаркъ къадын-къызларынынъ алчалтылгъан вазияти акъкъындаки материалларындан совет шаркъшнаслары шимди де файдаланалар¹⁶.

Чаризм шараинде къадын-къызларнынъ дюньявий малюмат алып, илим даркъатыджы оларакъ танылувы киби патта-

¹⁵ Бу мевзу Гаспринскийнинъ тюрк журналы «Тюркюрду»да басылгъан «Тешкиляты кочюв» макъалесинде де айдыналатылды, Стамбул, 1911, № 23.

Кене анда. Самойлович. Мусульманлыкънынъ вакъытлы матбуаты. — «Мир ислама», 1912 сенеси, т. 1, № 4, 637-нджи саифе.

¹⁶ Л. И. Шайдуллина. Арап къадыналыгъы ве шимдик заман (ислямнынъ эволюциясы ве къадындыкъ меселеси) М., 1978 сенеси, 67, 76, 198-нджи саифелер.

сатта расткельген алларнынъ газетада мусбет факт оларакъ къайд этилюви айрыджа дикъкъаткъа ляйкътыр. Мисаль ичюн «Терджиман»нынъ 1892 сенеси чыкъкан 17-нджи санында мусульман къадыны Амина Батыршинанынъ «Чичек хасталыгъы акъкъында базы мулязалар» деген мектюби ве редакциянынъ изаатлары басыла: «бу урьметли мусульман къадыны Ташкент гимназиясында бильги алды ве озъ бильгисини халкъ арасында даркъатув истегинен бизлерни гъает къувацдырмакъта». Медицина илимлерининъ, биринджи невбетте кърымтатарлары ичюн зарур экенини кене бир факт мисалинде коръмек мумкюн: бу халкъта сагълыкъны сакълав хызмети екъ экени он йылдан сонъ биле газетада кениш музакере олуна. Меселя, Ташкентте нешир этильген «Туркестан куръери» газетасында 1913 сенеси 20-нджи августта 183-нджи санда «Кърымда татарларнынъ олюви» деген хабер басылды. Анда айтылгъанына коре, «кечкен сене орду хызметине чагъырылгъан яшларнынъ 90 файызы туберкулезнен хаста олгъаны анылашыла».

Бойледже, газета ильмий бильгилерни тергъиб этерек, социаль мевзулардан къачынмады.

«Терджиман»нынъ бир сыра номерлеринде миллетлерара мунасебетлер акъкъында сёз кете. Мисаль ичюн газетанынъ 1905 сенеси 14-нджи санында биринджи ве экинджи санфелерде кърымтатар тилинде «Исмаил» имзасынен буюк макъале басыла ве онынъ къыскъартылгъан бейны рус тилинде бериле. Макъале 6—12 февральде Бакуда олып кечкен къатты токънашувларгъа, асув-кесювге багъышлана. Эрменилерни ве мусульманларны (азербайджанларны) акълашмагъа давет этерек, Гаспринский бу къанлы вакъияларнынъ себебини бильмегини айта, шай исе де бунда «нефретли провокациянынъ, алчакъ адамларнынъ эмиш-демишлерининъ ролю бардыр», деп зан эте. Баку вакъиялары газетанынъ 15, 16 ве дигер санларында да айдынала тылды.

Айны заманда, табиий ки, кучълю цензура шараитинде Гаспринскийге мемлекетнинъ эм ички, эм тышкы шараитини козьге алып иш коръмек, тенкъидий чыкъышларда пек мукъайт олмакъ керек эди. Прогрессив рус матбуатынынъ теджрибесине эсасланып, «Терджиман» бир сыра актуаль меселелерни эджнебий мемлекетлерининъ аятындан алынгъан мисаллер эсасында айдынала эди. Бойле мевзуларнынъ арасында деспотизмни, элементар демократик акъ-укъукъларны бозув алларыны, илян этильген матубат сербестлигининъ амельде ясакъ этилювини ачыкъкъа чыкъарыджы материаллар бар.

1892 сенеси «Терджиман»да басылгъан стамбуллы насылдыр Сейяхнинъ хаберигъает меракълы. Хаберде Германия ве халкъара ишчилер арекетининъ корюмли эрбабы, дефаларджа рейхстагъа депутат сайлангъан Август Бебель акъкъында сёз кете (цензуранынъ маниаларыны кечмек ичюн олса керек, рус текстинде онынъ фамилиясы текъран бозулуш Бабель деп языла). «Мындаки матбуатнынъ феналыгъы шунда ки, — деп яза Сейях, — оны тек тюрк цензурасы дегиль, айны заманда сербест Авропанынъ векиллери де тешкерелер... Якъында олып кечкен бойле бир вакъна эр кеснинъ дикъкъатыны джелъп этти. «Истанбул» газетасы немсе газеталарындан белли депутат Бебель дженапларынынъ нуткъыны алып басты. Бу нуткъта о император Вильгельм (рус текстинде императорнынъ ады тюшюрип къалдырылгъан. — Л. К.) джемаатны озюнинъ дженкке давет этиджи нуткъларынен раатсызлай, деп айта. Авропа газеталары бундан да бетерини язала. Лякин бу макъаленинъ тюрк газетасында басылуви Германия эльчиханесини ачувландырды ве онынъ биринджи драгоманы шыкяет этмек ичюн сарайгъа кетти... бу меселеге императорны тахкъирлев манасыны бермек истей... «Истанбул» газетасынынъ нешири ясакъ этильди».

Бу хабер тюркий тильдеки газетанынъ окъуйджылары огюнде империализмге багълы олып къалгъан мемлекетнинъ зайыфлыгъыны ачып косьтере. Мусульманларгъа ислям динининъ энъ буюк таянгъычы оларакъ къостерильген Османлылар султанаты да бундан муьтесна дегиль эди. Бундан гъайры султан Абдул-Хамид озюнинъ Германия кайзерине олгъан якъынлыгъыны чешит ёлларнен косьтермек истей, агъта Вильгельмининъ адына далкъавукълыкъле мукъаддес шеэрлерде булунгъан мусульманнынъ унваныны, яни «аджы» сёзюни къошып айта эди.

«Терджиман»да 1887 сенеси ташкентли сеятчы менли я да молла Аббас адындан язылгъан «Дар-ур-рахат» адлы тарихий язышмалардан ибарет повесть басылды. Повесть Гаспринскийнинъ таланты элинен язылгъан эди. Анда инглиз империалистлерининъ баскъындыжылыкъ сиясети айдын мисаллер вастасынен тенкъид этиле. Бу сеятчы Парижде булунгъанда шойле дей: «Инглизлерининъ Мысырны басып алмагъа акълары ёкъ, дин джезтинден де, тувганлыкъ джезтинден де оларда бир тюрюю акъукъукъ ёкъ. Оларнынъ бу мемлекетте булунувлары тек баскъындыжылыкъкъа эсаслангъандыр; бунга къошулмакъ я да гонъюльдешликъ бильдирмек ич де мумкюн дегиль». Онынъ севгилис франсыз къадыны Маргарита Шалон «манъа ачыкъ

айтынъыз: инглизлерни Мысырдан къувмакъ истеген ве бунъа къадыр олгъан бир къач адам тапылса, сиз оларгъа ярдым этер эдинъизми, ёкъса этмез эдинъизми?» — деп сорагъанда о къатиетле: «Эбет, мытлакъа ярдым этер эдим...» — деп джевай бере. («Терджиман», 1889, № 36).

Ичинде фантастик сюжетлер сиясий роман элементлеринен къошулып кеткен бу эсерининъ анджакъ бойле вакъытта басылувы тебеккель олмаса керек. О, Франция-Русие иттифакъы шекилленияткъан, Африкадаки мустемлекеджилек сиясети нетиджесинде Германия, Англия ве Франция арасында зытлыкълар артып башлагъан девирде нешир этильди. «Дар-ур-рахат» айрыджа огренювге лайыкъ эсердир, бу китап тюркий тилде окъугъанлар арасында юксек итибар къазанды, тек кърымтатар эдебиятынынъ дегиль, айны заманда бутюн татар эдебиятынынъ обзорларына дефаларджа кирсетильди. Бу ерде тек шуны къайд этмек истейим ки, легаль матбуатта халкъларнынъ азатлыкъ огърундаки курешлерини аз-бучукъ косътермекнинъ насыл къыйын олгъаны тек яхшы корюне. Лякин мусбет къараманлар оларакъ, бу курешнинъ тарихий эрбапларынынъ, бу джумледен, Шаркъий Судан халкълары азатлыкъ арекетининъ дайыс мехди Мухаммед-Ахмедининъ (1848—1885), франсыз оккупантларына къаршы Джезаирининъ мустакъиллиги ичюн котерильген халкъ исъянынынъ ребери, макъаледе «шанлы дайы ве шейх» денильген Абд-аль-Къадырынинъ (1808—1883) анъылувынынъ озю гъает муим вакъиадыр. («Терджиман», 1889, № 46). Исъян котерген суданлыларгъа ярдымгъа тек айры франсызлар дегиль, айны заманда «Англия укюметининъ сиясетинен узлашып оламагъан ве Америкада иджретликте булунгъан ирландлар да ашыкълар...»¹⁷

Исмаил Гаспринскийнинъ эсерлерине мураджаат этерек, бу эсерлерни «Александр III девиринде тюркий алимлерге, публицистлерге язмакъ насыл къыйын олгъаныны ве оларны тек япма ватанперверлик пафосы ичинде озьлерининъ мукъаддес фикирлерини кечирмек ичюн насыл бир усулларны къуллаиماغъа межбур олгъанларыны косътериджи шаатлар эсап эткен тедкъикъатчынен разылашма-

макъ мумкюн дегиль».¹⁸ Бойле «усулларнынъ» манасы, кимерде яхшы бильгиси олмагъан окъуйджыгъа барып етмей, бойле «оръюлерсиз» де аятнынъ агъырлыгъы алтында инълеген, дост эсап эткен адамлар тарафындан дефаларджа алданын фаркъсыз окъуйджы буларнынъ эписини анълап оламай эди. «Терджиман»нынъ редакцион архивинде саклангъан ве Багъчасарайдаки музей-сарайда булунгъан мектюплерининъ базылары, хусусан, «Терджиман»нынъ он йыллыгъы мунасебетинен Казалинсктен Абу-баки Салихов деген адамдан кельген узун мектюп ве башкъалары бу фикирни тасдыкълайлар.

Шуны да унутмамакъ керек ки, тюркий халкъларнынъ эксериятинде олгъаны киби, Кърым ве Волга бою татарларында да маарифет XVIII асырда дегиль, XIX асырда, атыа XIX асырнынъ экинджи ярысында ве сонъунда кенишледди. Бу вакъытта Русиеде капиталистик мунасебетлер тасдыкълана, санайы гъает тез инкишаф эте, сынфий кучьлерининъ зиддиети кескинлеше, кениш кутълелерининъ ичтиманий ве миллий анъылылыгъы арта эди. Чаризм эзнетленген халкъларнынъ инкишаф этиювинден ве маарифетинден менфаатдар дегиль эди. О, халкъларнынъ хозяйство ве медений инкишафында тенъ-сизликин къуветлендирген шарайтке къолтута. Миллий районларда, хусусан ислям дини кутильген бир чокъ ерлерде къабиледжилек ве феодаль мунасебетлери гъает кучьлю эди; къолларында суд ве мектеп олгъан мертебелли моллаларгъа, феодаль-клерикаль даирелерге мустемлекеджилер къолтуталар. Олар дюньявий бильгилерге, эр анги маарифчилик фикирине къаршы чыкълар. Бунынънен бир сырада маарифчилер кериликке, дургъунлыкъкъа, орта асырджылыкъкъа къаршы чыкъларакъ, махсулдар эмекни шеревлесрек, «буржуаджа хаяллар тесиринде» къалдылар.¹⁹

И. Гаспринскийнинъ яратыджылыгъында да бойле эди. «Дар-ур-рахат» повестинде молла Аббас Франсави Гранададан Джеюбий Испаниянынъ юксек дагълары арасында насылдыр муджизеней сакъланып къалынгъан гизли мусульман девлетине барып чыкъа. Бу озюне махсус ичтиманий утопия, онынъ баш макъсады мусульманлар асырлар девамында гъайрыдин европалылардан айры яшап, озьле-

¹⁷ «С. — Петербургские ведомости», 1883. № 64, «Кавказдан» серлевалы хабер; Н. П. Остроумов. Христианлар ве мусульманлар арасындаки тарихий мунасебетлер». СПб, 1888, с. 159—162; Л. Каинович. Чар укюметинде ислям. М., 1936, с. 145—148. С. Р. Смирнов. Суданда мехиджилер исъяны. М. — Л., 1950 (Миклаухе-Маклау адына этнография институты. Янъы серия. Том VI, с. 81—83).

¹⁸ Г. Губайдуллин. Тюрк-татар халкъларында тарихий эдебиятынъ инкишафы. 1926 сенеси февраль 27-де Бакуда отькерильген 1-нджи Бутюниттифакъ тюркшаслар съездининъ 2-нджи меджлисинде япылгъан доклад. Баку. 1926 сенеси, с. 8.

¹⁹ Я. Г. Абдуллин. Татарларда маарифчилик фикирлери. Къазан. 1976 с. 54-нджи санфе.

ри озь илимлерини ве техникаларыны илериасткенлерини, озьлерининь трамвайлары, телефонлары, электрик нуры, банклары ве иляхри шейлери бар олгъаныны къайд этмекгир. Бойледже ичтимай прогресске пришив, дюньявий мектеп-лер, янъы окъув усуллары ве башкъа-лары киби мусульманлар ичюн ясакъ этиль-мей экен.

Бизим кунюмизде бойле фикирлер аджеми, атыта фантастик олып корюне-лер, амма XIX асырнынъ сонъунда ве атыта XX асырнынъ башында ойле дегиль эди. Мектеплерде тек «давушлы окъуя» методнынъ пейда олуву дегиль, тек джамилерни электрик нурынен айдыла-тув дегиль (мисаль ичюн Томскте), атыта керосин лампалары биле (Бухарада) му-сульман схоластлары ичюн ел берильме-си мумкюн олмагъан янъылыкъ дефалар-джа пек къатты ясакъ этиле эди. Мектеп-лерде окъув усуллары ичюн схоластлар, къадимджилер ве исляатчылар арасында девамлы куреш кетти. Арапча «джа-дид» — «янъы» сёзюнден алынган ве исляатчылар тарафындан къабул олун-ган прогрессив «янъы (давушлы) усул» (усул джадид) догъа ве мектеп окъув ишлеринде исляатчылыкъ арскети «янъы усул» я да «усул джадид» адыны ала. Эр эки тарафнынъ вскиллери кутълелерге мураджаат этерек, озьлери къорчалаган «бакъышларны» керчектен де мусуль-манджа бакъыш оларакъ исбат этмеге тырышалар. Эр эки тараф озь фикирле-рине къолтуткъанларны тешкилятий дже-ттен шекиллendirмеге арекет эте. Къа-димджилер «Сират-эль-мустакъым» («Акыкий ёл»), исляатчылар исе — «Иттифакъ-эль-муслимин» («Мусуль-манлар иттифагъы») партияларыны теши-киль этелер. Гаспринский бу курешке кеттикче терең даларакъ, «Иттифакъ»-нынъ корюмли лидерлеринден бири олды. Оренбургда татар тилинде чыккъан большевистик газета «Урал» 1907 сенеси «Иттифакъ-эль-муслимин»ни эсасы оларакъ, «сарыкъ багълагъан ве такъие кийген татар кадетизми» деп характериз-леди.

«Иттифакънынъ съездлеринде ве пар-тияларара куреште — бу куреш миллий буржуазиянынъ менфаатларын къорча-ламакътан ибарет эди — иштирак этиви ве Багъчасарай орталыкъларында нефть-ни разведка япув укъукъы ичюн девамлы давалар ве бир чокъ дигерлери Гасприн-скийнинъ шанына ярашкан ишлер дегиль эди. Гаспринскийнинъ анджакъ мына бой-ле ишлери онъа «пантюркист», «тюрк агенти», «панисламист» киби ярлыкълар-нынъ эсассыз суретте япыштырылмасы-на себеп олды. Бойле ярлыкълар акъкъып-да шуны айтмакъ мумкюн ки, олар Гас-принскийнинъ шахсиятини баягы ту-манлаштырсалар да, амма онынъ кърым-

татарларынынъ ве Русиеде яшаган дигер тюркий халкъларнынъ корюмли ве фааль маарифчиси оларакъ япкъан ишлерини туманлаштырып оламадылар. Муса Акъ-джигит тарафындан язылган ве 1886 се-неси Къазанда нешир этильген биринджи татар реалистик романы «Хисаметдин менла»да эсернинъ баш къараманы окъу-мыш (менла) Хисаметдин уезд бою ке-зерек, озюнинъ нисбетен окъумышлы шегиртлерине-медресе талебелерине мусульманлар арасында абуне ичюн топ-ланган пара эсабына Кърымдан кети-рилген тарих ве табиятшаслыкъ боюн-джа китапларны даркъатып юрьгени акъкъында икье этиле.

Тбилисиде азербайджан тилинде чыкъ-кан прогрессив журнал «Молла Насред-дин» «Терджиман»нынъ йигирми беш йыллыкъ юбилейини озь къабында буюк ресимнен къайд этиви тевеккель дегиль эди. Ресимде Гаспринский «Терджиман»-нен ве элинде озюнинъ дигер неширлери-нен эскилик, керилик, схоластика тараф-дарларына къаршы тура. Оларнынъ «япъы усул»ны ялан талимат, динсизлик, къанунгъа, шериятка къаршы турган такъфир оларакъ косътерюв огърундаки ыдырынувлары пек аджыныкълы тезссу-рат къалдыра. («Молла Насреддин», 1908, № 42).

О вакъытта, 1908 сенеси майыс 2-де Тбилисиден Багъчасарайгъа Гаспринский-нинъ адына кельген телеграммада шойле сёзлер бар:

«Сизинъ бизим къардашларымыз мен-фаатына хызмет эткен черик асырлыкъ фаалиетинъизге юксек къыймет кесе-рек, биз шимди Сизинъ окъуйдыжылары-нынъ даиресинде будунаракъ Сизге самим-ний селямлар ёлай ве къызгъынлыкъ-нен: «Яшасын Исмаил бек!» деп хытанъ этемиз.

Молла Насреддин».

Кене шу 1908 сенеси академик В. В. Бар-тольд халкъара «Ислям энциклопедия-сы»ндаки «Багъчасарай»деген макъаладе (I-нджи том, Лейден-Лейпциг, 585-нджи санфе) шойле язган эди: «Ал-азырда Багъчасарай татар санайысы ве татар эдебий фаалиетининъ муим меркезини чевирильмекте. Мында Исмаил Мырза Гаспринский татар ве рус тиллеринде «Терджиман» адлы гъает кениш тесирли газета нешир этмекте; кене шу журналист тарафындан тешикиль этильген басмаха-неде эр сене буюк мыкъдарда татар китаплары нешир этильмекте»²¹.

И. Гаспринский тарафындан язылган «Ходжа субъян» деген окъув къуланма-сы Бомбей шеэринде нешир олунган

²¹ Акад. В. В. Бартольд. Эсерлери, III том, М., 1965 с. 369-нджы с.

Исмаил Гаспринскийның дефи мерасими.

1914 с.

эди, бу мунасебетнен о 1911 сенеси Инд-станга бара, Бомбейде янзы мектепнинг ачылувында иштирак эте, анда биринджи нумюневий дерслерни бере. Бир сыра мемлекетлернинг матбуатлары бу вакытта акъкъында кызыгыналыкнен язалаар. «Рус татарынынъ эджебний мусульманлар арасында давушлы усулны теб-быкъ этюв ве башлангыч талимин акъикый ёлгъа кююв огърунда чалышувы насыл кюванчлы ве ифтихар дуйгъусыны догъурыджы вакъиадыр!» — деп язгъан эди бу акъта «Вакъыт» газетасы.²¹

И. Гаспринскийнингъ зиддиетлерни битириув ве ишанчлы барышыкъкъа иришюв макъсадынен халкъара мусульман конгрессини чагъырув макъсадкъа мувафыкъ экени акъкъындаки фикирни бир сыра мемлекетлерде мемнюнликнен къабул олунды. Та 1910 сенеси гъает итибарлы франсыз журналы «Revue di Monde Misilman» И. Гаспринскийни Нобель мукафатынен такъдирлев акъкъында теклифнен чыкъышта булунды. Дигер мемлекетлернингъ, бу джумладен Русиенингъ матбуат органлары бу теклифке гонъюльдешлик бильдирип джевапландылар.

1913 сенеси 16 октябрьде, «Терджиман» газетасынынъ 28-нджи санында Исмаил имзасынен рус ве кырымтатар тиллеринде прогрессив джемаатчылык тарафындан буюк медений вакъианынъ йылдёнюми-

ни къайд этюв мунасебетинен «Эрмени халкъына селям!» деген селямлав дердж олуна. «Селямлаймыз сени алчакъгонъюлли ве эмексевер халкъ, — дениле бу макъаладе. — Сенинъ язувыгынынъ 1500 йылыгы ве матбуатынынъ 400 йылыгы мунасебетинен сени селямлаймыз! Сен къанлы вакъиаларнынъ хатиресини дегиль, биревлерининъ узеринден зорбалыкъларнынъ хатиресини дегиль, сен озюнтининъ медений ярыкъландырув саасындаки улу башлангычынынъ нишанлайсынъ. 15 асырлыкъ язынъ ве 4 асырлыкъ китап неширинъ ичюн сени селямлаймыз! Сен оларнен яшадынъ ве кендинъни сакъладынъ; оларнен сен бахтлы олурсынъ. ...Кучюк бир халкъ олувынъа бакъмадан сенинъле ян-янаша яшагъан халкъларнынъ, я да кюшулып яшагъан халкъларнынъ медениети ичюн сен буюк ишлер яптынъ».

Эгер бу макъаленинъ 1909 сенеси Османлылар империясында акимнет яш тюрклер элине кечкен сонъ язылгъаныны ве анда эрменилерге нисбетен асув-кесюв кене башлангъаныны назарда тутсакъ, юкъарыдаки къайдларнынъ кыймети къат-къат арткъаны анлашыла. Гаспринскийнингъ мына бу фикирни де о вакъыт ичюн бир янъылыкъ эди: «Османлыларнынъ матбуаты, китап нешири, педагогикасы, театри ве музыкасы лек чокъ джеэтлерден сенинъ (яни эрмени халкъынынъ) хызметлери саесинде инкишаф этти». Кене шу ерде айтылгъан бир фикир

²¹ А. Самойловичнингъ обзоры. «Ислам дюньясы», 1-нджи том, 1912 с. 469-нджи саифе; кене анда 483-нджи саифеде.

пек муимдир: Османлылар укюметининъ аркетини халкъ аркетинен кларыштырып йибермек мумкюн дегилъ. Бундан сонъ, «бинълернен йыл девамында» эрменилернен ян-янаша яшагъанларгъа мурджаат этиле: «Озь юртдашларынынънынъ кыйметининъ билинъиз ве оларны севинъиз...»

«Терджиман» газетасынынъ ве И. Гаспринскийнинъ бедий яратыджылыгынынъ крымтатар халкъы ичюн эмиедини корюмли шаркъшнас, Украина ССР Илимлер академиясынынъ академиги А. Е. Крымский (1872—1942) тарафындан самимиятле тарифленди. О къайдэте ки, «тек талантлы журналист ве педагог олмакънен къалмайып, айны заманда аджайип несирджи де олгъан» И. Гаспринский крымтатарларынынъ «эсасен схоластик-клерикал эдебиятыны» земаневий реалистик эдебияткъа чевирмек икътидарына малик эди. Онынъ тарафындан иешир этильген «Терджиман» газетасы «умумтюрк эмиедини къазанды»²². Бунгъа даа шуны да иляве этмек мумкюн ки, И. Гаспринский окъуйдыжыларынынъ имкянларыны ве итияджларыны сезгирликнен козьге алып иш коре эди. Бизим кунюмизде тюркий халкъларынынъ эдебиятларында реализмининъ инкишафында тышкъы тесирлерни ве ички факторларны талиль этерек, «ХІХ асыр рус эдебиятыны яхшы билген» И. Гаспринскийге базанып иш коре ве шойле яза: «Бизим джемиетимиз ичюн Фонвизининъ кульюси тамам ерли ве земаневийдир»²³. Бойледже, «Терджиман» редакторы фаалиетининъ бу тарафы да бизни шунгъа къандыра ки, о шараитлерде маарифчилер, бу джумледен, революцион программагъа малик олмагъанлары ве атьта революцион курешининъ зарур экенини анылап етмегенлери биле гъает буюк ишлер яптылар.

Мешур татар маарифчилеринде (Ш. Марджаний, Къ. Насырий ве дигерлери) И. Гаспринскийнинъ де баш методологик принципи — рационализм, козетюв, сагълам фикир эди. Табиат вакъияларыны, ичтимай аят вакъияларыны да, атьта ислям динининъ «мукъаддес» тарихыны биле анылатувда о шу принципке базанып иш коре эди. Та «Рус-шаркъ анылашувында» Гаспринский «сербест фикирлейиджи» адыны къазанмакътан къоркъмайып (бизим кунюмиз-

гедже базы тарихчылар бу аныанеден сакъынып иш корелер), тарихий фактларгъа сагълам фикирнен кыймет кести. «Мен, бизим кунюмизде джиддий девлет, я да халкъ аркетинде темели эсасы олмадан четке чекиджи вазифелерни коръмейим, — деп язды о. — Эр кес араплар ислям динини ве Къуранны даркъатмакъ ичюн дженк этилер, деп айта ве яза. Мен бойле тюшюнип оламайым, чюнки араплар янгы дин этрафында бирлешип, берекетсиз Аравия къумлыкъларыны ташлап, Сирия, Иракъ ве Мысырнынъ зенгин ве келирли топракъларыны басып алмакъ ичюн куреш башлагъанларыны тек яхшы анылайым»²⁴.

Актив аят позициясына давет этерек, Гаспринский пейгъамбернинъ сёзлерини халкъкъа еткизиджи хадиске мурджаат эте (бу сёзлер манасынджа халкъ икметине якъындыр): «Халкъ менфаатыны къорчалауда кечирильген бир кунъ, къыркъ кунъ тутулгъан оразадан ве къыркъ кунъ къылынган намаздан яхшыдыр» («Терджиман», 1905, № 48).

Биз «Терджиман» газетасы фаалиетининъ тек бир къач джезгине токъундыкъ, бунунъ киби де онынъ нашири ве редакторы Исмаил Гаспринскийнинъ аяты ве фаалиетининъ базы тарафларыны айдынлаттыкъ. Якин мына шу бир къысым биле онынъ насыл фааль ве динамик олгъаны акъкъында тезссурат бере. Гъает агыр шараитлерде, окъувны сонъуна алып чыкъмагъанына бакъмадан, мустакъиль суретте. И. Гаспринский матбуат, эдебият, маариф ве педагогика саасында ойле муим ишлер япты ки, бойле ишлерни ондан эвель ве о аят олган вакъытында онынъ халкъындан кимсе япып оламады. Эбет, онынъ бакъышларында ве фаалиетинде, эгер шимдики куннинъ назарынен бакъаджакъ олсакъ, сечмеси, укюм этмеси тек къолай олган дурумсызлыкълар, янълышлар да олды. Корюне ки, бу алда да В. И. Лениннинъ «тарихий хызметлерге тарихий эрбапларнынъ земаие талапларына нисбетен нелер япмагъанларына бакъып дегилъ, озюнден эвельки несильге нисбетен нелер япкъанларына бакъып кыймет кесиле»²⁵ деген косьтеришини унутмакъ багъышланымайдажакъ бир янълыш олур эди.

1921 сенеси Багъчасарайда И. Гаспринский адына окъув эвининъ ачылувы, бунунъ киби, анда оджалар Семинариясынынъ догъувы ве 1922 сенеси онынъ эвини мемориаль эв-музейге чевирюв акъкъындаки къарар табий эди. Бу медений-архивландырув муэссиселери-

²² А. Е. Крымский. Тюркий эдебиятлар. — Энциклопедик лугъат «Гранат», 41-нджи том. 10-нджы къысым. М., 1931, 370—371-нджи саифелер. Киев, 1930.

²³ И. З. Нуруллин. Тенкъидий реализмининъ маистеи ве онынъ шекилленюв шараитлери акъкъында. — «Совет шаркъы эдебиятларында реализм проблемалары 16—19 октябрь 1972 сенеси», Баку, 1974 сенеси, 129-нджы саифе.

²⁴ И. Гаспринский. Рус-шаркъ анылашувы. 9—10-нджы саифелер.

²⁵ В. И. Ленин. Эсерлерининъ там джыйынтыгы, 2-нджи том, 178-нджи саифе.

нинъ лекція-экскурсія ишлерини характеризлейиджи документлериндеки къабартып къостерювлер ве дурумсызлыкълар исе башкъа меселе. Бу, о девирдеки идеология ишлерининъ зайыфлыгъыны къостериджи янтлышлар эди ве шимди бу ерде оларны талить этип отурмагъа аджет олмаса керек. Бунунънен бир сырада, 1932 сенесинедже яшагъан бу муэссиселерде (сонъундан Багъчасарайдэки музей-сарайгъа берильген весикъаларгъа бакъкъанда) къыйметли материаллар да бар эдилер. Хусусан, оларнынъ арасында Кърымнен Азербайджаннынъ, И. Гаспринскийнинъ мешур языджи, джемаат ве девлет эрбабы Нариман Наримановнен алякъаларыны тасдыкълайыджи ресимлер ве документлер, мемуар менбаалардан, бу джумледен, Арслан Кричинскийнинъ «Дживар улькелерде рус сиясети акъкъында очерклер»инден. (Баку, 1919) язып алынгъан къайдлар (оларнынъ базылары нешир этильген). И. Гаспринскийнинъ актив рволюцион иш алып баргъан адамларнен багъ туткъаныны, оларгъа

ярдым эткенини тасдыкълайыджи фактлар бар эди. Языкълар олсун, къыркъ йылдан зияде вакъыттан берли бу меселелер огренильмей кельмекте. Гаспринскийнинъ шахсына ве онынъ неширлерине меракъ сёнмегенинден ве керекли ильмий публикацияларнынъ олмагъанындан себеп (дженктен сонъки девирде чыкъкъан совет энциклопедияларында Гаспринский ве «Терджиман» акъкъында къыскъа маюматлар биле берильмеди), бойле вазнет Гаспринскийнинъ озю ве онынъ неширлери акъкъында чешит ве бири-бирине къаршы фикирлернинъ догъмасына себеп олды. Бойле фикирлер кърымтатар тилинде язгъан языджыларнынъ китапларында да, оларнынъ терджимелеринде де расткеле. Бизге дост олмагъан эджебий авторлар, чешит «советологлар» бойле вазнеттен файдаланалар.

(«Звезда Востока» журналы, 1987
сенеси, № 8).

ФЕДАКЯР

ЭМЕКЧИ

Озбекстан халкъ язиджысы
Абдулла Къаххарнынъ 80
йыллыгы мунасебетинен

Озбек совет эдебиятынынъ инкишафына салмакълы иссе къошкъан эдиплерден бири — Озбекстан халкъ язиджысы Абдулла Къаххарнынъ догъгъанына сексен йыл толды.

А. Къаххар эдебияткъа йнгирминджи сенелери кельди. Илък вакъытларда онынъ аджвий эсерлери «Муштум» журналында, «Янги Фаргъона», «Къызыл Озбекистон» газеталарында басылып турдылар. Язиджынынъ кутълевий коллективлештирюв девиринде язгъан биринджи буюк эсери — «Отбасар» повести 1932 сенеси «Кой укюм астында» деген ад иле айры китап олып чыкъты.

Эдипнинъ «Башсыз адам», «Юзюм къурусыны ашамагъан къадын», «Нар», «Хырсыз», «Хаста», «Миллетчилер», «Сокъур козьнинъ ачылувы», «Санъатчы», «Хайсер», «Той», «Къабаат кимде», «Эдебият муаллими», «Мунафыкъ», «Эки ярты — бир бутюн» киби икъелери озбек икъеджилегинде буюк вакъиа олгъан эсерлердир. Язиджынынъ Улу Ватан дженки йылларында язгъан «Кок конверт», «Къартийлер чанъ къакътылар», «Асрар деде», «Къадынлар» киби икъелеринде дженкте ве джебз артында федакярлыкъ косьтерген совет адамларынынъ образлары буюк усталыкънен тасвирленгенлер.

А. Къаххарнынъ «Сароб», «Къошчынар чыракълары» киби романлары, «Мухаббат», «Кечмиштен масаллар», «Чалы къушу» киби повестьлери, «Янъы ер», «Хаста тишлер», «Анайчыкъларым» киби комедиялары озбек совет эдебиятынынъ алтын фондундан мунасиб ер алдылар.

Эдипнинъ тек «Янъы ер» комедиясы мемлекетимизнинъ 200-ге якъын театринде, Къытай, Румыния, Венгрия, Чехословакия ве дигер мемлекетлернинъ театрлеринде дефаларджа ойналды.

Халкъ Абдулла Къаххарнынъ эсерлерини севип окъуй, федакяр эмекчининъ озюни исе буюк сайгы-уръметнен аня.

КЪАБИРДЕН ДАВУШ

(Динджилер окъумасынлар)

Эвельден уста Турдиалининъ алланен мунасебети яхшы эди. Учъ бучукъ яшындаки къызчыгъы ольген сонъ аралары бозулды. Дюнъяда эр шей унутыла биле, эр сой джан агърысы кечер, ама учъ бучукъ яшына келип ольген эвлятнынъ яныгъы... ёкъ! Иште бунынъ ичюн де уста Турдиали о бир дюнъядаки дженет раатлыгъындан коре, шимди юрегини бошатмакъны лайыкъ танып, аллагъа мураджаат этти: «Анги джезннеминъе быракъсанъ быракъ, козюмден атеш чыкъса биле айтаджагъымны айтырым: бу япкъанларынъ ахмакълыкъ!»

Бойле тюшюнип бакъса, алланынъ тюшюнмейип япкъан иши тек бу дегиль экен: инсанны яраткъан, инсан иле бинъ бир чешит хасталыкълар; адамларгъа деп чешит небатат яраткъан, оларны кимерде чегерткилер ашайлар, сель ювуп кете, шыра баса...

Эбет, бу лафларны алла бегенмей юре эди. О, пек гъадаплангъаны шундан да белли олды ки, уста Турдиали мезаргъа къойылып, устюне даа кереги киби топракъ чекильмезден онъа мункернекирни ёллады. Уста мезар ве джезнне азабыны фаний дюнъяда бир кере боюнына алгъаны ичюн пек о къадар чырайыны сытмады.

— Кимсинъ, раббинъ ким? — деди мункернекир.

— Уста Турдиали олам. Колхозда арабаджым...

— Не ичюн о бир дюнъяда намаз къылмадынъ, ораза тутмадынъ?

— Къайдан билесинъ?

— Мункернекир олгъан сонъ билем даа!

— Уфюртме, я адымны сорап бильдинъ де! Намаз окъумагъанымны, ораза тутмагъанымны къайдан билесинъ?

Мункернекир шашмалады, не дейджегини бильмейип, устанынъ башына чокъмарыны яндырды. Чокъмарнынъ къуветинден уста Турдиали тары киби сачылып, фаний дюнъя эсабы иле бир къач бинъ йылдан сонъ озюне кельди.

— Мен бильмесем алла биле! — деди мункернекир.

— Эгер алла шойле деген олса ялан айткъан!

Мункернекир кене чокъмарыны котерди.

— Алланы яланджы демеге насыл аддинъ сыгъа?!

Ялан айтмагъан олса юзьлештир, къабаатымны бойнума къойсын!

Мункернекир бакъий дюнъя эсабы иле шу къадар йыл сорав япып, бойле гунахкярны ильки кере коре эди, о кене чокъмарыны саллады... Уста Турдиали кене тары киби сачылып, кене бир къач бинъ йылдан сонъ озюне келип бакъса, мункернекир ве фериштелер иле берабер туман ичинде балыкъ киби ялдап кете. Олар бу дюнъя эсабы иле бинъ йыл дегенде аршы-аълагъа барып еттилер. Аршы-аъла къою кок тумандан пейда олгъан бир сарай экен. Онынъ тек диварлары дегиль де, басамакълары, къапысы ве аътта къапысынынъ зынджырларына баргъандже кок тумандан эди. Мункернекир уста Турдиалини аршы-аъланынъ кемер къапысы огюнде тургъан эки фериштеге теслим этип, озю ичериге кирип кетти. Уста яныгъыз къалгъанындан шашмалап, не олса да алланынъ янына абдестнен кирейим деген тюшюнджеде фериштелерден сув сорагъан эди, экиси де онынъ тилини анъламадылар. Уста ишмарнен анълатаджакъ олып тургъанда мункернекир чыкъып, оны ичериге буюр этти. Аршы-аъланынъ ичи де туманлыкътан ибарет экен. Туман ичинде ялдап, бир ерге баргъанда мункернекир токътады. Огде не ерден башланып, не ерде биткени белли олмагъан бир перде тура эди. Уста «перде-и эсрар» дегенлери шу олса керек, деп тюшюнди.

Акыйкатен де шай экен: бу дюнъя эсабынен арадан беш дакъкъа кечер-кечмез перденинъ артындан журнанынъкине бенъзеген сес эшитилди:

— Айт бакъайым, сен не ичюн мени яланджы дединъ?

Бу — алланынъ сеси эди. Уста Турдиали башта бир кереден сескенди, сонъ озюни эльге алды.

— Яхшы, джевап берейимми? — деди. — Башта мен сенден бир шейни сорайым: меним ибадет этювим санъа не бу къадар зарур я?

— Манъа дегиль, озюнъе керек. Дженнетке кирюв ниетинде олсанъ япмаласынъ.

— Санъа дегиль де, озюме зарур олса, демек, ибадет этмек эр кимнинъ озъ истеги, дженнетке кирейим деген адам ибадет япа экен, шаймы? Ойле олса джеэннемни не ичюн яраттынъ?

Алла тюшюнджеге далды гъалиба, бираз сусып, сонъ джевап къайтарды:

— Джеэннемге тюшмеге лайыкъ ишлер япкъан, бирлерининъ акъкъыны ашагъан гуняхкяр къуллаарым ичюн яраттым.

— А-а, демек, ибадет этмек гунях сайылмай. Шу айткъан сёзюнъни инкяр этмейсинъ э? Яхшы! Айса манъа бу тарафыны анълат: меселя, намаз окъугъанлар дженнетке, ахлякъсылар джеэннемге кирсе, мен киби, осыны да, бусына да япмагъанлар къайда бараджакълар?

Алла не айтаджагъыны бильмейип шашып къалды гъалиба, чюнки, уста Турдиалининъ лафы эсаслы эди: мадам ки, эр кес «сырат копюр»инден кечер экен, я дженнетке кечип кете, я да джеэннем атешине юварлана. Мункернекир буны анълап, алланы шашмалавдан къуртарды.

— Ибадет этмек умумен гунях дегиль, лякин ибадет этмеген инсан шейтаннынъ дегенине уюп, япмагъаны ичюн гунях эсап этиле.

Алла да бу лафларны такъдирлеген эди, уста Турдиали ачувланды:

— Озюнъ не япкъанынъдан озюнънинъ хаберинъ бармы? Не, шейтанны мен яраттыммы? Озюнъ яраткъансынъ! Умумен анги къулуиъ насыл гунях япкъан олса, онда сенинъ де иссенъ бар, чюнки, ёллагъан китабынъда «Меним разылыгъымсыз ич бир шей олмаз» дегенсинъ.

Бу сефер мункернекир лаф тапып оламады. О, сырышы ашкяр этмек ичюн тырышып, устагъа джекирди:

— Мен сени бу ерге ахрет сорагына кетирдим, сен не ичюн алланы соравгъа тутасынъ?! Сен суальге джевап бер; не ичюн къабирде сорав япкъанымда сен алланы... не ичюн о дюнъяда ибадет этмединъ?

Бу кересинде алла сесини бираз сакинлетти:

— Эй, азиз къулум, мен эписини билем... Не ичюн ибадет этмегенинъни де билем, лякин адет ойле — эр кестен сорала. Эр кес джевап бергенде сен бойле этип отурсанъ, яхшы дегиль...

Алланынъ мерхаметини корип, уста Турдиали юрекленди:

— Сенинъ япкъанынъ колхозымызнынъ кятиби Мукъымшинъ анкета толдурувына ошай: не вакъыт анкета толдурса «эркексинъизми, къадысынъызмы?» — деп сорай; алла-алла Мукъим, сокъурсынъмы, десем «анкетада шойле суаль олгъан сонъ мен не япайым!» дей... Ёкъ, мен о дюнъядаки ишлеринънинъ чокъусы чул тутмай беллесем, ахреттеки ишлеринъ де ондан къалышмай экен. Ондан коре вазгеч, тюкянынъны къапат, о дюнъядаки хызметкярларынъ башкъа ишнен огърашсынлар. Эгер адамлар санъа япаджакъ ибадетлери ерине бири-бирлерине иш япсалар, санъа олгъан севгилерини бири-бирлерине ашласалар, санъа седжде этмек ичюн сарф эткен вакъытларыны илим-унерге сарф этселер ер юзюнинъ озю дженнетке чевирилir. Эм ойле дженнет олур эди ки, онъа кирмек ичюн сен адамларгъа ибадет этер эдинъ. Мен кельгенде адамлар энди бойле япып башлагъан эдилер. Шимди инсанлар ойле ишлер япалар, бу ишлерининъ биинъден бир пайыны пейгъамберинъ япса, сени четте къалдырып, озюни алла деп илян этер эди.

Мункернекир этегини къакъып, еринден къалкъты. Алла сес-солукъ чыкъармады. Уста Турдиали бир шейлер даа айтаджакъ олгъан арада башына чокъмар энди, кене тары киби сачылып кетти; бир вакъыт озюне

келип, козюни ачса, къабирде ята; тепесинде мункернекир чокъмарыны котерген алда азыр тура.

— Сёйле дейим, не ичюн о дюньяда ибадет этмединъ?

Уста Турдиали онынъ чересине бакъып турды да, бар сесинен кулюп йиберди ве озюнинъ кулькюсинден озю сескенип уянды.

1940 с.

БАШСЫЗ АДАМ

Ниса битай, ходжасы олюп, эки яш кызынен къалды. Эки-учъ адам къуда ёллагъанда о, эки бала иле тынч аиле къуруп оладжагъына козь кес-тирип оламагъанындан, разылыкъ бермеген эди. Насыл олды да, уста Абдурахман адам ёллагъанда бир кереден разы ола къойды. Бунъа эр кес шашты. Бу хусуста базы биревлер «Ниса битай эвельден де уста Абдурахман иле къокълашып юре экен...» деселер, дигерлери «заваллы не япсын, эки баласы бар, уста Абдурахманнынъ да ольген къадынындан бир огълу бар, эр алда ярамай иш япмагъан...» дедилер.

Абдурахман ёллагъан къуда Ниса битайгъа шойле деди: «Сизде эки бала олса, онда да бир бала бар. Олар не къадар шей ашап, ичерлер. Олар ичюн айрыджа къазан асыладжагъы ёкъ. Сиз эписининъ анасы, о исе — бабасы. Уста баланы пек севе...».

Арадан докъуз йыл кечти. Олар дёрт эвлят коръдилер. Ама, докъуз йылынъ тек эки-учъ сенеси тынч кечти. Ондан сошъки девирде Ниса битайнынъ кызларына ола, къач керелер айрылув, барышувлар олды.

Пычакъ кемигине барып еткен сонъ, Ниса битай кызларыны интернат-къа береджек те олды. Лякин бу хусуста да ходжанен акъыл тапышмадан иш тутмакътан сакъынды. Акъыл танышкъанда исе Абдурахман: «Не, Разыкъ потюкчининъ кызлары окъугъанда шеэрге шорбаджы оладжакълармы?...» деп дарылды.

Уста Абдурахман кызларны чокъ котеклей. Бир куню Ниса битай: «Урсанъыз да, тюкянынъызгъа алып барып урунъыз» — дегенде уста: «Не, аджыйсынъмы, эндиден сонъ мен котеклегенде сен кулюп турмасанъ, дёрт тарафынъ кыбла...» деди. Шундан сонъ Ниса битай чокъ керелер «кульди». Уста Абдурахман чокътан бери Ниса битайгъа: «Мехрини Фахриддинге япармыз» деп юре эди. Фахриддин эрке оськен бала олгъаны ичюн Ниса битай: «Э, не олса да, джанлары сагъ олсун» дей эди. Бу, «ёкъ» дегени эди.

Бир кунъ сабалыкъ аштан сонъ уста Абдурахман: «Чаршенбе куню той!» — деди де сокъакъкъа чыкъты кетти. Ниса битай, чырайы агъарып, диваргъа таянган алда къалды.

Той кечти. Ниса битайнынъ эндики къайгъысы Мехрининъ агъыраякълы олып къала биливи эди. Чюнки о, кызынынъ Фахриддинден агъыраякълы олувыны ич де истемей эди. Кунълернинъ биринде о юзюни къаттырып, киевине ачыгъыны айтты:

— Фахриддин, даа яшсынъыз. Учъ-дёрт йыл баласыз юрьсенъиз яхшы олур. Эким бу ишлерни билеми экен?..

Фахриддин салпырап тургъан ашагъы дудагъыны бир къач кере кыбырдатып, билегинен бурнуны сюртип къаршылыкъ къайтарды:

— Мен бильмейим, бабамдан сорамамы!

— Ёкъ, ёкъ... Бабанъдан сорама... Айып олур.

Дуалар, къайтарма сувлары Ниса битайгъа тек теселли берди.

Мехри агъыраякълы олды.

Бала эки айлыкъ, учъ айлыкъ... беш айлыкъ...

Ниса битай эджанлана, не япаджагъыны бильмей.

Насыл олмасын, баланы тюшюрмек керек. О, Мехрини ёргъангъа сарып, кийиз баскъан киби этип, юварлатты; къурсагъына ястыкънен урды, устюне чыкъып отурды; апансыздан сескендирип къоркъытты... Ама ич бир шей файда этмеді.

Ниса битай янғы бир чаре булып кельди: бирев кѳурсакъны эзип, баланы ёкъ этювни огреткен.

Ниса битай беш кунъ дегенде ишининъ нетиджесини коръди. Алтын-джы куню Мехри бутюн гедже бургъучланып, вайвалап чыкъты. Саба маалине келип пек феналашты: эвининъ бир башындан дигерине феръяд котерип юварлана. Ниса битай текмилъ шашмалады.

Фахриддин къафестеки къарталчыгына сув кѳояр экен, бабасына бакъып алды.

— Не, огълум, кедерленесинъми? — деди бабасы.

— Ёкъ, — деди Фахриддин. — Озюм шай...

— Кедерленме. Арабагъа адам ёлладым. Хастаханеге йибериর্মиз. Олса олур, олмаса къадыннынъ урлугъы Кабеден кельгени ёкъ!

Мехри акъшам устю хастаханеге ёлланылды. Фахриддин эки сааттен сонъ «мени кирсетмедилер» деп къайтып кельди. Ниса битай хастаханеден яры геджеде келип, танъ маалинде кене кетти.

Мехри хастаханеде баягъы вакъыт ятты. Онъа тек анасы къатнай эди. Бир кунъ киевине чораланды:

— Фахриддин, бир керечик барып, ич олмадым къапыдан «насылсынъ», — деп кельсенъ олмаймы?

Фахриддин манълайына кѳонгъан чиркийни тутаджакъ олып, элини котере экен:

— Бабам чаршенбе куню бар, деди, — дие джевап къайтарды. Чаршенбе — базар япыладжакъ кунъ эди. Уста Абдурахман Фахриддинге эки кумюш пара берди.

— Ма, ёлда одур-будур алырсынъ, — деди баба. — Кирген сонъ башта ал-хатыр сора, енгиллешкен олса «аллагъа шукюр» де. Сен олмагъанынъ ичюн эвде отурып оламайым, фена ола экен, де.

Фахриддин ёлда кеткенде, не ичюндир, къа куле, къа бурнуны силип оксюре эди.

Фахриддин, бабасы айткъаны киби, базардан эки дане пите, ярым къадакъ фыстыкъ алды. Хастаханеге барып, таныш къапыдан ичериге киреяткъанда, бир къадын оны токътатты — алып барып бир скемлеге отуртты. Шундан сонъ о къадын ёкъ олып кетти. Эки сааттен сонъ кене келип. Фахриддинге ич бир шей айтмадан, кене бир одагъа кирип гъайып олды. Къарарнен бир саат кечкен сонъ кене бириси чыкъып, Фахриддинге ишмар этти. Фахриддин киргенде Мехри янғычыкъ уянгъан экен.

— Эй!.. Яхшысынъмы... эй! — деди Фахриддин.

Мехри яваштан:

— Келинъиз, — деди.

— Яхшысынъмы... эвде сен олмагъанынъ ичюн, бабам азаплана. Ярмай ола экен...

— Кет-кете феналаша бердим, алып быракътылар... Оледжек къарарына кельдим...

— Аллагъа шукюр.

— Коръдим, башы ёкъ...

— Ана санъа!.. — деди Фахриддин агъызыны ве козьлериинъ балабан ачып, — баланынъ башы олмазмы?.. Бабамдаң сорайымчы...

Онынъ лафларыны динълеп, бою-постуны козетип тургъан эмишре:

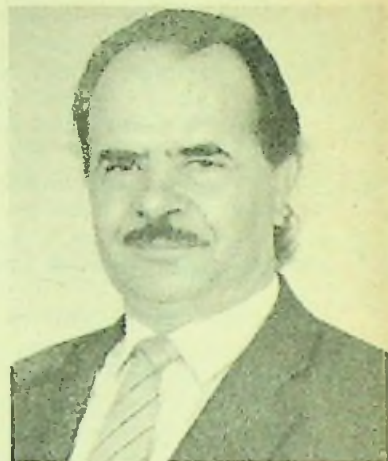
— Хастаны ёрултаджакъсынъыз, етти! — деди ве къапыгъа ишмар этти.

Мехри хастаханеден чыкъкъан сонъ, Ниса битай эки къызыны алып эвден гъайып олды.

1929.

Терджиме эткен А. ВЕЛИЕВ.

Билал Мамбет

Анжелита

(ПОЭМА)

Кириш

Денъиз таша, копюре, денъиз къайнай,
далгъаларнынъ артындан къува далгъа.
Агълай топракъ, зулумда ер-кок агълай,
Аналар да кельген бир гъарип алгъа...
Спартакны дюньягъа кетирген ер,
Галлилейнинъ къалемин четке къакътынъ.
Къоджа тарих чокърагъы, бир джевап бер,
Бруноны алевге нечюн аттынъ?..
Сенден меджбур кеттилер нидже эрлер,
нидже джанлар серсерий ёллар алды.
Тарихынъда ызлары къалгъан ерлер
къасыргъалы кучълерден пек къыйналды.
Йыллар кечти, девирлер...
акъсызлыкъ эп
кенишледи, джайрады улькелерге...
Ахыр сонъу фашизм «тёрелик!..» деп,
Атеш ачты бир такъым тынч иллерге.
Италия, айтувлы топрагъында
Алты бааръ ве алты къуршун корьген
Анжелита — кучюк бир гуль акъкъында
Яздым мен бу эсерни джан гонъюльден.

Чаларгъан къарт дагълардан сув ташса да,
 ешермеген факъырда къора-азбар.
 Кунъ сыджагъы бу якъта эп ашса да,
 халкъ ушюген ве чеккен чокъ анзар...
 Рунода халкъ эзилген, кунъ корьмеген,
 Замет чеккен бир байнынъ пис къолунда.
 Ёкъсул минген араба тюз юрьмеген,
 бинъ белягъа огърагъан озъ ёлунда.
 Кенъ тарлалар сыкъылгъан,
 халкъ сыкъылгъан,
 ана топракъ юзюни къайгъы баскъан.
 Акъсызлыкътан, джебирден юрт
 йыкъылгъан,

факъыр айда бир кере къазан аскъан...
 Артур деген бир йигит оксюз къалгъан,
 топрагъы ёкъ, ери ёкъ, къайда барсын?
 Дюнъясына сыгъмагъан етим огълан,
 насыл этсин озюни шай къуртарсын?..
 Шу девирде улькеде партизанлар
 арекети башлагъан азатлыкъчюн.
 Сеферлерге чыкъкъанлар чокъ инсанлар,
 къарар берген огълан да къошулмакъчюн.
 Лякин, имдат бермейип джанаварлар
 асып-кесип, якъкъанлар эвни-баркъны.
 Акъсыз ерде тёкюльген нидже къанлар...
 Талап этмек мумкюнми озъ акъкъынны?..
 Артур тувгъан коюнден марум олды,
 терк этти о денъизи, къырларыны.
 Севгилиси Алита агълап къалды,
 терк этти о юртуны, йырларыны...
 Юдже дагънынъ этеги денъиз эди,
 Джебз ренк къумнен сарылгъан ялы чети.
 Артур танъда шу ерге етип кельди,
 кумюш киби йылтырай сувнынъ бети.
 Сагъ тарафта учурым къая тура,
 сол тарафта тереклер, сувлар чагълай.
 Огде денъиз...
 Юреги сыкъ-сыкъ ура,
 далгъаларны эшите, къальби агълай.
 Узакъларгъа козь тике, саркъа башы —
 къолаймы ич айрылмакъ тувгъан ерден...
 Козьлерини торлата буллятор яшы,
 хатырына Алита тюше бирден:
 «Артур, токъта, ашыкъма,
 факъырларгъа
 ботен олюм адалет береджекми?..
 Гурьлер далгъа, атылыр дагъ-къырларгъа...
 дешъэтлерге Алита конеджекми?..
 Куреш керек азатлыкъ къазанмакъчюн,
 бирлик керек Ватанда яш ве къарткъа,
 Куреш керек макъсаткъа тез бармакъчюн,
 чыдам керек, шимди ич ёл ёкъ арткъа!..»
 Деген эдинъ, тикилип далгъаларгъа,
 бир макъсаткъа, бир сёзге шу кунъ кельдик.
 Акъшам кольге орыткенде обаларгъа
 Къайттыкъ, сонъра...
 Тюшюндик, юкъу больдик...

Сув юзюни ялагъан хафиф еллер,
 хатырымда, бизлерни опыкен эди.
 Хатырымда, Алита, назик эллер...
 деди де о денъизден кери дёнди...
 Юксек чамлар, сельбилер эп саллана,
 якъын кельди къайнагъан пак чокъракъкъа.
 Кунеш догъа, кенъ денъиз эп аллана,
 Артур бакъып токъталды бош топракъкъа.
 «Озен якъын, топракъ бай, экин эксем,
 бахтлы турмуш къурмагъа мумкюн келип.
 Ерни бираз кенъейтсем, кутюк сёксем,
 халкъ ичинде юрердим ойнап-кулип.
 Алита да къуваныр, кунъ корерди,
 ярыкъ эвге умютсиз саип олып.
 Азаплангъан тенимде къан юрерди,
 шеньленирди къальбимиз нургъа толып...»
 Терен ойлар башыны ёра-ёра
 бир нокътагъа тикильген козю талды.
 Мындан кери къайтмады...
 чекти къора,
 кутюк сёкти, ер ачты, мында къалды.
 Озенлерден чокъ сувлар акъып кечти,
 Артур ичюн къолай кунъ олмаса да,
 сувны къанып ачылгъан топракъ ичти.
 Башта бу ер берекет толмаса да,
 терк эттикче коюни, арткъа къайтып,
 тувгъан Руно — журтуны коралмады.
 Алитагъа муляйим сёзлер айтып,
 бу кунъгедже айбетлеп саралмады.
 Сазлыкъ ерге тер тёкти дёрт йыл тамам,
 сылакъ кубре ташыды аркъасында.
 Деди: «Янъгъыз олсам да гъарип къалмам...»
 Токътамады атта къыш ортасында.
 Таш устюнде къурулгъан чалашыны
 тегизледи, сылады афта сайын.
 Атеш якъты, пиширди озъ ашыны,
 сонъки йылы берекет олды тайин...

2

Алитанынъ омрю де чокъ денъишти,
 къапы-къапыдан юрип бала бакъа,
 О да тувгъан коюнден узакъ тюшти,
 эв сипире, пол юва, соба якъа...
 Чокътан энди Артурдан умют кести,
 дюнья онъа къаранлыкъ зиндан олды.
 Гуя, дженюптен эйи бир ель эсти,
 Артур кельген къыдырып, яр шад олды...
 Алитанынъ юреги къайта баштан
 аевленип башлады йигитине.
 Эля козьлер арынды къанлы яштан,
 севгилиси дёндю озъ асретине.
 Акъшам олды, чевреге салкъын чёктю,
 кой четинде озенчик ялысында.
 Асретлерге ярыкъ ай зия тёктю,
 токъталдылар къарт терек талдасында.
 Санки терек далына асылгъан ай,
 ара-сыра корюне, гъайып ола,
 Алитанынъ къальби де телешлы шай,
 бакъкъан сайын торлана, ойгъа дала.

Артур нелер тюшюне, нелер айта,
эшитмеге ашыкъа буны дживан...
Яшлыкъ исе, беклемей, оте йыллар,
етер энди...
тутармы яш къолундан...
— Той япалар дюньяда сой-сопунен,
джумле тойнынъ сефасы достнен келе.
Бар, шейлеринъ топла да, юрь менинен,
сонъра джыйын япармыз ойнай-куле. —
Артурнынъ бу лафы хош эшитильди,
севги янды — янгъандай кокте йылдыз...

Алитанынъ череси, бахты кульди,
эвге чапты.
О энди къалмаз янъгъыз...
Шаркъта уфукъ аллана, денъиз шувлай,
ель эп эсе, тереклер шытырдаша.
Эки асрет къуванчы аля тынмай,
севги сыгъмай юрекке, севги таша...

3

Чокъ асырлар бакъымсыз яткъан ерлер
яваш-яваш багъ-багъча, гульге дёнди.
Якъын-узакъ ерлерден койлю эрлер,
дост-эшлернен топлашып, мында кельди.
Эв янына эв тюшти — къомшу азбар,
тарлаларнынъ узанды сынъырлары.
Дост-эш санъа керекми, эписи бар,
къырда юре джемаат сыгъырлары.
Бошлукъ ерде янъы кой пейда этмек
чокъ девамлы бир тарих истемеди.
Бир ашагъан бу ерде сыджакъ отъмек,
койни ташлап бир даа ич кетмеди...
Алтын киби япракълар сараргъанда
дагъ этеги, ялыда шеньлик эди...
Патильджанлар бостанда мораргъанда
яш аиле сафына бир бахт кельди:
Къызчыкъ догъды, Алита ана олды,
янъы койде догъгъан шу ильки эвлят
койде шеньлик котерди, къуванч толды
сокъакъларгъа,
ярашты бугунъ аят.

4

Кунеш къонды батыгъа, кенъ обада
мор уфукънынъ череси кирди алгъа.
Алитанынъ козьлери тар софада,
ойнап юрген къызынен гъурурлана.
Узунджа ве назикче пармакълары
не расткельсе тутмагъа азыр тура,
Ачувланса — тепине аякълары,
анасына баладжа эм наз къура.
Ана исе, къувана, гонъюль бере:
— Ах бирданем, чипчем, — дей
севгенинден.
— Йыкъылмасын, къоркъмасын, — къоллап
юре,
къыз бабагъа сарыла кельгенинен...
Бир кунъ кене Алита танъ маали
къызчыгъынынъ янында тура шашып:

«Сыджагъы бар, чаре ёкъ, агъыр алы»,
агълай ана юреги ташып-ташып...
Авропаны талайлар ягъмаджылар,
баба гизли тешкилят ишлеринде...
Ана-юртны агълата бу аджджылар,
къан тёкюле сынъырнынъ эр еринде...

5

Денъиздеки далгъалар чаталланды,
къаяларда гурьледи топ сеслери,
Джиан къалкъты аякъкъа, ачувланды,
дарбе алды фашизм «эсэс»лери...
Къыркъ дёртюджи йыл эди — январь айы,
душман къача артына алсыз-алсыз,
Гурьлеп тура денъизде дженк алайы,
дагъда боран увулдай арсыз-арсыз.
Алитанынъ къызчыгъы алты яшта,
алтын сачлы, ал янакъ, томпул элли.
Къуллелер ер тельчелей эр къарышта,
юрт къарыша, юрт яна,
бесе-белли.
Йырткъыч айдут макъсаткъа наиль олмай,
окелене, омюрге панджа ура.
О эджели алдында чыдаялмай,
къан тюкюре, вахшийдже эп къутура...
Ильки къара булутлар корюльгенде
Артур кетти Ватанны сакъламагъа.
Душман окъу бурчакъдай тёкюльгенде,
сия алды эрлигин акъламагъа...
Шаркъ тарафта — магърур бир юкселикте
олюсини къойгъанлар сонъра ерге,
Мында ята, олмагъан гъурбетликте,
хатырасы азиздир халкъ огюнде!

6

Артур темель ташыны къойгъан койчик
дешетлерге къапылгъан — койчик яна...
Фаджиада эр сокъакъ, эр бир эвчик,
баба ольген: тул къалгъан келин, ана...
Тарлаларда, багъларда халкъ корюнмей,
атта юксек дагълар да матем тутта.
Ана оле, комюле... эвлят корьмей,
джесетлерни къар коме, денъиз юта.
Кениш ялы, Алита шашмалагъан,
къызчыгъыны коксюне къатты сыкъа,
Вира чапа, ашыкъа токътамадан,
лякин, адджы бир къуршун оны йыкъа.
Огге бакъа, ынтыла, чапмакъ истей,
меджалы ёкъ, къол, аякъ кутюк киби...
Узакъ дагълар, къара кунь... Къачмакъ истей,
амма, аджый эм яна кокрекчиги.
Къызчыгъыны озюне якъын чекип,
сонъки нефес «балам» дей, къучакъ кере.
Къызчыкъ исе, багъыра, козьяш тёке,
чюнки, ана зарлана, оны коре...
Назик узун пармакълар, беяз къоллар
анасынынъ юзюнден ал къан сюрте.
Узакъ дагълар, орманлар, эрек ёллар...
Къара перде ананынъ козюн орьте.
— Чап эвлядым, токътама, эджель ягъа,

ана топракъ багъыры харап олды.
Бельки, барып етерсинъ сербест якъкъа;
дере, дагълар, ялылар афат толды.
Ананъ энди турмайджакъ, сыджакъ тенин
салкъын топракъ багърына къойды энди.
Дженклер недир, адалет не экенин
буюсенъ сен анъларсынъ яшап кендинъ.
Денъиз яна,
иль яна,
окъ, шрапнель
гуя коктен тѣкюле багъча-багъгъа.
Къызчыкъ тапкъан озюне куйген шинель,
онъа вира сарыла,
атеш ягъа...
Анасыны къыдыра,
Янъгъыз ёлда
чапа, уфукъ инълете яйгъарасы.
Къаба сеслер эшите сагъ ве солдан,
Корюльмезми бир ерде озъ анасынъ...
Мераметли инсанлар гъафлет къалды,
къайда кирсин? Якълаша эджель къувып.
Агълай,
къача...
Талиин хавфлы олды,
эль, аягъы титреди тени сувып.
Арам фашист, мерамет бармы сенде?
Масюмлернинъ алына ич янмайсынъ.
Ал-такъаты къалмагъан назик тенде.
Эвлят юзю коръме сен! Аджымайсынъ...
Сары мыйыкъ, чырайсыз джаний корип,
кулюмсирей баланынъ кедерине.
Автоматны ала да, огте юрип,
алты къуршун яндыра яш тенине...
Нефретлене озенлер, чал далгъалар.
Нефретлене къаялар, багъча-багълар.
Нефретлене дерелер эм йылгъалар,
Нефретлене табият, о торс дагълар.

Алитанынъ ал къанлы дудакълары
юмулгъанда бир ташчыкъ сыкъты къолгъа.
Силькине эп яш терек будакълары,
озгъаралар ананы сонъки ёлгъа...

Афакъанлы бир далгъа келип кечти...
Къачаяткъан душманны къува эрлер.
Койлер аст-устъ,
инсанлар къан кечитте,
тютей атта обалар, азиз ерлер.
Азатлыкънынъ къудрети ардын кельди,
гемилер кенъ ялыда токъталдылар.
Эм къарадан, эм сувдан ярдым кельди,
йыртыджынынъ устюне атылдылар...
Айланмада пек агъыр яралангъан, —
багъыры ал къанлангъан къызчыкъ ята.
Алты ерден беденде тельче къалгъан,
ава исе пек сувукъ — таш чатлата.
Сабийчикке чокъ языкъ.
Яш балагъа
бойле агъыр фелякет лязимми ич?..
Кетирдилер котерип бир къобагъа,
солгъан гульге текрар джан келирми ич?..

Кучюк аят, демели, кыыл устюнде,
тепремекте дал фидан: назик джаны.
Дудаклары мораргъан — джам тюсюнде,
чырайында кълмагъан тамчы къланы.
Анги ана-бабанынъ эвляды бу,
ады недир, сойлары кимлер ола?
Баладжанлы ананынъ ферьяды шу —
нечюн аят гъонджеси бойле сола?
Лянет санъа, миллиард халкъ тилинден!
Лянет, нефрет, кълан ичкен пис джанавар!..
Лянет санъа ипсанлыкъ чын кълъбинден!
Лянет айта келинчек ве аналар.
Бар кыталар не ичюн кълкъмай экен?..
Эшитмейми аналар садасыны?..
Хор эвлятлар, аналар азмы, сейленъ,
девир нечюн эзмей ит бандасыны?..
Бугунъ ольген Бруно, Верди дегиль
ве Галлилей дегильдир марифетчи.
Даа аят бильмеген бир гъондже гуль,
эй, сен, римли аркъадаш, бир сёз айтчы!..
Бельки одыр ярынынъ, келеджегинъ,
бельки мавы семада ай-йылдызынъ.
Тюшюн, аслы кельдими оледжеги,
я не ичюн силинди аякъ изи?
Кельмедими акъикъат адалетни
ер юзюнде пекитмек, кутъмек вакъты?
Ясакъ олсун зорбалыкъ пис адети,
нидже-нидже саф къланлар ботен акъты!
Шу зорбалыкъ, фашизм кълурбаныдыр —
биз сёйлеген назик кълыз — кучюк аят!
О ольген кунъ дешетлер ферманыдыр,
баш эгерек шай деди къларт бир солдат:
— Анжелита адалсын, кълыз, ольмесин,
Анжелита кълальплерде сакълы кълалсын!
Эльвида гуль, санъа шан-шурет олсун,
Анжелита — эбедий давет олсун!

* * *

Кунълер кече,
тарихлар эп денъише,
Анжелита тиллерде ольмей, яшай.
О байракъдар эм йылдыз чокъ енишке,
Анжелита эбедий нургъа ошай.
— Анжелита!
Бу акъта чокъ йырлар бар,
о халкъларнынъ севимли ады олды.
Эшиткен эр инсанда арта къларъ,
нидже Анжелиталар бойле солды.
Анжелита йырыны Куба йырлай,
йырлай бутюн Авропа озъ тилинде.
Африкада хорлангъан ана йырлай,
йырлай зенджи, араплар озъ илинде.
Инд-Кълытайнынъ энъ азиз мусафири,
Вьетнамда да юре Анжелита!..
Къладынларнынъ адалет ве сульх йыры,
сейяреде кезе шай Анжелита!..

Мамбет Аблялимов

АЯТ СОКЪАКЪЛАРЫ

ПОВЕСТЬ

Мидат яйладан къайтып кельгенде, колхозда памукъ тымары башланган эди. Колхоз идаресининъ тымарны тешкиятландырувгъа багъышланган топлашувунда идаре азаларынынъ эр бири бирер бригадагъа пекитильди, памукъ тымарыны тешкиятлы суретте кечирмек ве етиштирилъген берекетни тез джыйып алмакъ вазифеси бельгиленди. Невбет Мидаткъа кельгенде, колхоз реиси:

— Мен беллесем, Аппазов аркъадаш, сиз бизге амелият кечмеге кельген кунюнъизден башлап, ишке кириштинъиз. Айванасравджылыкъта чокъ файдалы ишлер япып озюнъизни косътере бильдинъиз. Колхоз отуз кунъде памукъ планыны толдурмакъ керек. Бу кергин девирде де озюнъизнинъ тешкиятчылыкъ къабилиетинъизни косътеринъиз. Сизни колхознынъ энъ агъыр ве кериде къалган он алтынды бригадасына пекитемиз. Бир айнынъ ичинде план толувуны темин этеджекмиз.

Мидат еринден турып:

— Пек яхшы, — деди.

Он алтынды бригаданынъ бригадири исе:

— Меним бригадама бир яш баланы пекитесинъиз. Бу баланынъ элинден не келеджек. Элинден иш келеджек теджрибелли активлерден бирини беринъиз, — деп Мидатнынъ озъ бригадасына бараджагъына итираз бильдирди.

— Он-он беш кунъ сизинъ бригаданъызда олсун, ярдымы тиймесе, сонъ бакъармыз, — деди реис.

Он алтынды бригада колхоз меркезинден он беш километр узакъта эди. Бу бригадагъа къатнамагъа транспорт керек. Мидат меджлис биткен сонъ, бригадагъа насыл къатнайджагъыны ойланып турганда, идареден чыкъкъан реис:

— Мидатджан, не ойланып турасыз? — деп сорады.

— Бригада узакъ экен. Насыл къатнайджагъымны тюсюнем.

— Атларнынъ шорбаджысы озюнъсинъ де. Атнен къатнамагъа истемесинъиз, ходжалыкъ амбарында аякъмашина бар, яздырып алынъ, темиз эсап.

— Атнен къатнамасы иш дегиль, оны къарамакъ керек. Велосипед алакъоярым.

1956 сенеси Ленин адлы колхоз ичюн мувафакъиетли йыл олган эди. Лякин о вакъытларда техника шимдикиси киби кениш тюр алмаган, памукъ джыюв, чапалав, памукъны пунктларгъа дженетюв ишлери эксериет эльнен япыла эди. Памукъ джыйган ХВС машиналары пейда олып башланган олса да, онынъ буюк эмиетини халкъ англамай, ондан кереги киби файдаланмай эди.

Мидат сабасына амбардан бир аякъмашина алып чыкъты. Сюртти, темизледи, бош гайкаларыны сыкътырды, сонъ онъа минип, къушлыкъ

маалинде он алтынджы бригадагъа кельди. Бригадада иш къызгъын, дже-мий азалар памукъ джыймагъа джелъп этилген. Берекет бол. Памукъ запларына узакътан къарасанъ, дерсинъ мавы кок ерге авдарылгъан да миллион-миллион йылдызлар парылдап туралар.

Шипанда памукъ къурутмагъа бир киши къалдырылгъан. О сенекнен памукъ авдара. Бригадир миндер ерине тюбуне памукъ тешеген. Кендир йипнен памукъ толдурмакъ ичюн кендир чувалы тикип отура.

Мидат онынъ янына келип, селям берди.

— Иш къолай олсун! — деди.

Бригадир истер-истемез онынъ селямыны алды. Ичинден: «Сени манъа адам деп ёллагъанлар, сенден манъа не файда тиеджек», — деди. Мидат бригадир оны истемегенини акъшам агъызындан эшиткен эди. Шимди исе чырайы айтып тура.

«Зарары ёкъ, мен де сенинъ киби къурсакълы, семиз олгъан олсам, еримден турмай иш япар эдим, сен мени шимди бийсинмейсинъ, мен нелерге къадир экенимни санъа косътеририм».

Памукъны авдарып къурутаяткъан киши энди оны бир ерге топлай башлады. — Адамларны чагъырып келип, къанаргъа толдурмакъ керек, — деди о бригадирге.

— Памукъ джыйгъан кишилерни иштен къалдырмагъа не керек, — деди Мидат.

— Памукъны къанаргъа ким толдураджакъ, машинагъа ким юклейджек? — деп итираз бильдирди памукъ къурутыджы адам.

— Мен, сиз ве бригадир, — деди Мидат.

— Къана корейник, — деди памукъ къурутыджы киши, — гъайретли корюнесинъ, — не къадаргъа даяныр экенсинъ. О барып къанаргъа памукъ толдурмакъ ичюн япылгъан пресслевични алып кельди. Пресслевич учъ аякълы олып, телесинде къыршавы бар эди.

Мидат къанарны къыршавгъа къыстырып, учъ-дёрт къучакъ памукъ къойгъанда, къанар толды. Памукъ къурутып юрген киши келип къанарны таптады ве оны тезден шыплап толдурдылар. Бригадир агъачтан япылгъан теменнен кендир йипни алып, къанарнынъ агъызыны тике башлады. О, бир данесини тикип етиштirmeген эди, Мидат экинджи ве учюнджи къанарларны сюйреп кетирип, онынъ янына тикледи.

Мидат памукъ къучакъ-къучакъ ташлай. Колхозджы чувал ичине тюшип таптай, бригадирнинъ эли-элине тиймей тике.

Ашчы уйлеклик ашкъа чагъырып, чанъ къакъкъанда, олар элли дане къанарны толдурып къойгъан эдилер. Мидат шу куню уйледен сонъ къурутылгъан памукъны бир озю чувалгъа толдурды. Чюнки уйледе тарладан пек чокъ памукъ кельди. Памукъ къурутыджы памукъны кенъ мейдангъа джайрата, къуругъанларыны бир четке уйе. Мидат исе алып-алып къанаргъа толдура ве озю устюне чыккып, шыплай эди.

О, Намангандан къайтып кельген сонъ, Зайдeнен Ремзини козь огюне кетирмемек ичюн бутюн кучюни эмекке берип, ачувыны иштен алмагъа тырышты. О ишке берилип чалышкъанда, бутюн шейни унута, азчыкъ ишсиз къалса, хаялында Зайденинъ бет сымасы джанлана. «Оледжегим акъылымда, лякин сен бойле вефасызлыкъ япарсынъ деген шей акъылыма кельмей эди», — дей о ичинден.

Мидат ойле къызгъын чалыша эди ки, янына тоз чангъытып къаве тюсли «Победа»нынъ келип токътагъаныны абайламады. Озю къан-терге пишкен, сим-сия сачлары тоздан агъаргъан эди. Реис онынъ гъайретнен чалышаяткъанына бираз сукъланып, зевкъланып, къарап турды.

Бригадир реисни корьгенинен, барып эль берип селямлашты. Мидат реисни корьмей, о реиске терс бакъып чалыша эди, о, яланаякъ олып кок штанынынъ балакълары тюрильген эди. Учъ аякълы пресслейиджи тутып тургъан чувалдан секирип тюшип, энди памукъ къучакълаяткъанда, реисни корьди ве токъталып, о тарафкъа юрьди.

Реис Мидатнен:

— Иш къолай олсун, — деп хошнутлыкъле селямлашты да, сонъ бри-

гадирге бакып: — Къанаргъа памукъ толдургъан адамларынъыз къайда, — деп сорады.

— Памукъ джыялар. «Памукъ джыйсынлар» деп Мидат чагъыртмады. Къанарларны озюмиз толдуырмыз, — деди. Мен де шу бала не ишлер экен деп, аселет адамларны чагъырмадым. Бала озюне ишангъаны ичюн чагъыртмагъан экен. Озю де чалышты, бизни де чалыштырды.

Реис Мидаткъа чевирилип:

— Бир озюнъизнинъ чалышкъанынъызнен иш битмез, озюнъиз чалышмагъа эр вакъыт етиштирмез. Адамларны чалыштыртмагъа, ишни тешиятландырмагъа огренмек керек, — деди.

— Эр кес памукъта, ишсиз тургъан кимсе ёкъ. «Бош тургъандже, бабанънынъ сакъалын джукъ» дегенлер, — деп джевапланды Мидат.

— Тюневинден памукъ къалгъан эдими? — деп сорады реис бригадирден.

— Бираз къалгъан эди.

— Бугунъ бир грамм къалдырмай, эписини джонетинъиз. Мен шимди бригаданъызгъа эки машина джиберирим, — деди де, реис машинасына отурып кетти.

О вакъытларда памукъ шимдикиси киби трактор тележкаларына я да машина прицеплерине погрузчикнен, я да транспортернен юкленмей эди. Трактор тележкалары умумен ёкъ эди. Памукъ ат арабасынен, я да машинанен ташыла эди. Чокъкъа бармай, эки машина кельди. Оларнынъ айдаджылары, Мидат ве бригадир, эр бирининъ агъырлыгъы 60—70 килограмм олгъан къанарларны машинагъа юклемеге тутундылар. Машиналарнынъ шипан огюнде токтап тургъаныны корьген юкчилер де тарла ичинден чыкып кельдилер. Олар машинагъа Мидат тизип чыккъан къанарларны башкъадан ерлештирдилер. Машина толгъан сонъ устюне къанарларны юксек этип къаладылар ве авмасын деп, сыджымнен сыктырып хачлап багъладылар. Шу куню он алтынджы бригаданынъ памукъчылары графикте косътерильгенден арткъач памукъ бердилер. Бойле сурьатны план толгъандже сакълап турдылар. Олар кунъде учь проценттен арткъач памукъ бере эдилер. Шимди эгер фелян ерде учь процент, я да ондан арткъач памукъ джыйылды денильсе, кимсе тааджипленмей. О вакъытта йыллыкъ плангъа нисбетен учь процент памукъ джыймакъ балабан къараманлыкъ сайыла эди.

Машиналар кеткен сонъ, Мидат арыккъа барып ювунды, усть-башыннынъ тозуны къакъты. Теразе башына барып, адамларнынъ джыйгъан памугъынен маракъланды. Кунъделик норманы толдурмагъанларнен айрыджа субетлешти. Мидат оларгъа памукънынъ мемлекетимиз санайысыны юксельтювдеки буюк эмиетини, колхоз эмекчилери етиштирген букыйметли хаммалны тез кунълер ичинде джыйып алмакъ кереклигини, бунъа колхозда яшагъан эр бир колхозджы озь иссесини элинден кельгени къадар чокъча къошмакъ борджлу экенини айтып анълатты.

Шу куню акъшам бригадир къаравулнен берабер шипанда памукъкъа комюлип ятты. Памукънынъ ичи джыллы ве йымшакъ ола экен. Мидат да бригаданынъ памукъ планы толгъандже шипанда геджеледи. Танъ къаранлыкълыгъында бригадирнен учётчик адамларны уянтмагъа кете. Мидат исе бирер-бирер келе башлагъан колхозджыларнен бир сырагъа тизилип, памукъ джыймагъа кирише. О, памукъ джыймакъларны севе. Студентлернен памукъкъа чыккъанда, эр кестен чокъ джыйгъаны ичюн область комсомол комитети ве техникум мемуриети тарафындан къач керелер фахрий ярлыкълар ве паранен мукафатлангъан эди.

Шимди де шипан янындаки йигирми беш гектарлыкъ заңда, онынъ эли элине тиймей, кокте даа йылдызлар парылдай, тюркю айткъан къадынларнынъ шенъ сесини танъ еллерин узакъларгъа алып кетелер. Шу вакъыт шипан янына «Победа» машинасы келип токътады. «Мында ким бар?» деген манада сигнал берди. Шипан къаравулы намаз къылмагъа кетсе керек, кимсе корюнмей. Мидат памукъ толукъ этегини белинден чезип, елькесине артты да, «Победа»нынъ янына кельди. Реис экен. О шоферини уянтмай, машинаны озю айдап кельген.

- Адамлар текмил чыктылармы?
- Ёкъ. Лякин чокъусы кельди.
- Бригадирнен учётчик къайда.
- Мааллеге къалгъан адамларны уянтмагъа кеттилер.

Дехкъанбай ака озю эрте тура ве эрте тургъан кишини де севе эди. О шеэрден кельгенине бакъмадан, Мидатны танъ къаранлыгъында колхоз-джыларнен берабер памукъ джыйып юрьгенине пек хошнуг олды.

— Памукъны къачан джыйдынъ? — деп сорады о Мидаттан этегиндеки памугъына ишмар этип.

— Шимди джыйып чыктым. Мидатнынъ этегинде 7—8 килограмм памукъ бар эди.

— Эгер эр кес сен къадар памукъ джыйгъан олса, шимдиден 700-800 килограмм памукъ джыйылгъандыр.

— Дюнъ саат 9-гъадже 700 килограмм памукъ джыйылгъан. Бугунъ бир тоннадан артаджакъ. Кунъ-кунъден памукъ яхшы ачыла. Ондан гъайры адамлар да бираз эрте чыкъалар.

— Бригадир кельсе айтарсынъ, саат 2-ге машина келир, токътатманъыз.

Реис кетти. Мидат джыйгъан памугъыны бир четке тѣкип, озю тарла ичине кирди.

Чокъ кечмей, сабалыкъ ашамакъ ичюн къакъылды. Эр кес джыйгъан памугъыны котерип шипангъа кельди. Мидат джыйгъан памугъыны Карамат адлы эсмери къызгъа берип: «Озюнъизге чектирип алынъыз», — деди.

Мидатнен шакъалашмагъа маначыкъ тапалмай тургъан къызлар чувылдап кулюштилер.

— Студент йнгит, бу памукъны назик белннъиз насыл котерди я? Сакът олунъыз, сакъатланманъыз.

— Озюнъизге сакът олунъыз. Меним къуветим озюме етеджек.

— Я бу без чачийчиклеринъиз сыдырылмадымы?

Эки янагъы нарны анъдыргъан, сырлы козьлю сарышын къыз озю айткъан сѣзлерине ошланyp кульди.

Мидат о къызгъа ялт этип бакъты да:

— Манъа ойле этип бакъманъыз, козьлеринъизде парлакъ нурлар баргъа ошай. Мени бутюнлей якъаджакъсыз, — деди.

— Айтам, тарлада танъ къаранлыгъында янгъан бир мешъаль коръдим. Сиз яна экенсиз де.

Къызлар шакъылдап кулюштилер. Оларгъа бакъып, бригадир де мыйыгъыны бурып кульди. Сонъ:

— Э, Аппазов, къызлар сени ортагъа алгъанлар, сакът ол, бизим бригаданынъ къызлары ярамазлар, — деди.

— Абдураззакъ ака! — деди сарышын къыз кене. — Танъ къаранлыгъындан берли бу векильнинъ янында бир сѣз къатармы экен деп мен юрем, амма Карамат бир бакъкъан эди, бутюн джыйгъан памугъыны онъа берип йиберди. Манъа исе «дердинъден янып биттим, кулюм къалды», — дей.

— Айса памугъыны Карамат алгъан олса, кулюни сен ал, — деди бригадир.

— Иш бойле кетеджек олса, манъа кулю де къалмайджакъкъа ошай...

Къызлар, къадынлар памукъларыны чектирген сонъ, кулюше-кулюше шипан къарчыгъасындаки тѣшельген эски брезент джаювнынъ устюндеки миндерлерге келип отурдылар. Карамат къап-къара козьлерини ерге тикип, бир четке отурды. О, къызларнынъ шакъаларына да къошулмады. Без явлукъкъа сарылгъан юзюм ве питеден бир къач къапым къапты да, турып памукъ джыймагъа кетти.

Колхоз реиси беш-алты кунъгедже танъда бу бригадагъа келип, ишнинъ кетишатыны тешкерди. Сонъра ишнинъ яхшы кеткенине къани олып, кельмей башлады. Лякин бригада памукъ джюв суръатыны азчыкъ эксильтсе, шу анъ этип келип, себебини сорап биле эди. Къыскъа вакъыт ичинде Мидат бригада азаларына, азалар да Мидаткъа алыштылар, о бригаданынъ эски азасы киби олды.

Колхоз идаресининъ невбеттеки топлашувында реис Мидат акъкъында шойле деди:

— Саба саат алтыда турып барсам, ишнен мешгъуль олгъаныны корем. Бир баргъанда-памукъ джыйып юргенини, бир барсам — къанар толдургъаныны, бир барсам, колхозджыларгъа газета окъуйаткъаныны, бир барсам-машинагъа памукъ юклеяткъаныны корем. Шунунъ ичюн де бригада эки он кунликте де гъалиplik байрагъыны эльден бермей келе. Мидатны бойле этип чалышмагъа кимсе меджбур этмей. О виджданнен чалыша. О комсомолджасына чалышып, халкъкъа нумюне косътере. Абдураззакъ ака бу баланы бийсинмеген эди. «Бийсинмеген таш баш ярар». Энди фермагъа ишине барсын десем, джаным реис бир афта даа чалышсын да, — дей. Колхозымыз тарихында биринджи сефер он алтынды бригадалар отуз иш кунюнде памукъ планыны беджереджек. Ильге иль къошулса, девлет дегенлери киби, бизим сафымызгъа къошулгъан бир йигит бизге девлет олып къошулды.

Бир кунъ МТС директоры Баканов Дехкъанбай акадан практикант «насыл чалыша» деп сорагъан эди.

— Пек яхшы чалыша, — деди реис. Шимди о практикант дегиль. Биз оны колхознынъ баш мутехассысы вазифесине тайин эттик. О, озъ ишини биле эм де беджере, — деген эди.

Демек, огълан ишкир йигитке ошай. Дехкъанбай ака одыр-будыр кишиге бойле къыймет кесмез, деп ойланды ичинден МТС директоры ве Мидатнен корюшкенде онъа:

— Сени Дехкъанбай ака макътай, демек, сен яхшы мутехассыс олып етишкен экенсинъ, — деген эди.

Карамат танъ къаранлыгъында тарла башына чыкъты. Оны кунъде къаршылап алгъан Мидат бугунъ ёкъ эди. Кокте йылдызлар корюнмейлер, ава булутлы, къаранлыкъ гедже онынъ козьлерине къоркъунчлы олып корюнди. Къолу ишке бармай, баягъы турды. Сонъра бригадирнен эсапчынынъ сеси эшитильди. Памукъчы къызлар да келе башладылар.

— Бугунъ векилимиз корюнмей де, юкълап къалдымы ёкъса?

— Уянтмакъ керек.

— Шипанда олгъан олса, турып чыкъар эди. Гъалиба ёкъ.

— Не къарап турасынъ, шипангъа бар да, билип кель, — деди къызлардан бири Караматкъа.

— Озюнь бар!

Къыз «барарым» деп шипан тарафкъа чапып кетти ве тезден къайтып келип, «шипанда кимсе ёкъ» деп, оглюгини багълап башлады.

Караматнынъ башына сув тёкюльген киби олды. Чырайы агъаргъаныны къаранлыкъта кимсе сезмеді. Беяз къыйыкъкъа тююп кетирген пите ве юзюмини дут терегине ильди де, озю памукъ джыймагъа кетти. Тарла башында торгъайдай чивильдешип тургъан башкъа къызлар да ишке тутундылар. Мидат тарлагъа уйлеге якъын кельди. Тарлада памукъ энди кунъ-кунъден эксиле. Джыйылгъан памукъны акъшам джёнетелер. Памукънынъ мыкъдары да баштакиси киби чокъ дегиль. Ондан себеп бригадир де, эсапчы да ве бригада азаларынынъ эписи памукъ джыймагъа чыкъа эдилер. План толды, лякин бригада отуз тонна меджбуриет даа алып, меджбуриет эсабына чалыша эдилер.

Мидатны биринджи олып, сарышын къыз коръди ве: «Эй, уполномоченный, къайда юресинъ!», — деп оны янына ярдымгъа чагъырды. Ашчынен яслиде чалышкъан къадындан башкъа бригаданынъ тарлада булунгъан бутюн азалары Мидаткъа къарады. Онынъ устюнде кок костюми, башында да секиз къыйыкълы кок шапкеси озюне гъает яраша эди. О, бригада азаларынынъ янындан кечип, догъру памукъ джыяйткъан бригадирнинъ янына кельди.

— Оглюгинъизни чезип берчинъиз манъа, — деди.

— Не ичюн.

— Бу оглюкни сиз акъшамгъадже толдуруп оламазсынъыз.

Бригадирнинъ бели агъырып, зорнен джыя эди. О оглюгини чезип, Ми-

даткъа берди. Ашчы къадын уйлеликке чагъырып, чанъ къакъкъанда, о экинджи оглюкни толдурган эди. Эр кес джыйган памугъыны котерип, шипан тарафкъа джонеди. Памугъыны чектирип бергенлер арасында Карамат корюнмей эди. О шипаннынъ аркъа тарафындаки дут терегининъ тюбюнде янъгъыз озю башы тобен алда тюшюджеге далып тура эди.

— Караматхан, сизинъ джыйган памугъынъыз къайда? — деп сорады Мидат онынъ янына келип. Карамат ялт этип, Мидатнынъ козюне бакъты, онынъ козьлеринде сезинч алевлери яна эди.

— Котерип оламадым, тарлада къалды.

— Юрь, барып алып келейик.

Карамат, Мидат онынъ пешинден келеджегини билип, тена ерге чыкъкъан эди. Онынъ мерамы бир дакъкъа олса да, Мидатнен субетлешмек, янында юрьмек эди. Олар экиси тарлагъа кеттилер. Огде Карамат, пешинде Мидат.

— Тюневин, уйледен сонъ корюнмегенинъизге, мен сизни энди кельмезсиз беллеп къоркъкъан эдим, — деди Карамат артына чевирилип. Онынъ бу сёзлери Мидат ичюн «мен сизни севем», дегенден азиз ве къыйметли эди. Мидат Караматкъа бакъты, онынъ янъы догъган айны анъдырган къара къашлары, узун кирпичлери, зифтдай козьлери самимийликнен, «мен сизни севем» деген киби бакъа эдилер.

Мидатнынъ вуджудына сыджакълыкъ кирди. О, енгильден кокюс кечирди. Оны бойле козьлер, бойле бакъышлар бир кере алдаган эди. Лякин бу козьлерде бир тюрлю суныйлик сезильмей. Бу бакъышлар ойле саф эдилер ки, инанмамакъ мумкюн дегиль. Бу козьлер гонъюль сырыны сессиз сёйлей ве юрек йырларыны сессиз йырлай эдилер. Олар яваш-яваш адымлап, Карамат джыйып оглюгине тюйген памукънынъ янына кельдилер. Памукъ о къадар агъыр дегиль. Базы вакъытларда Карамат ондан агъырыны да башында котерип келе эди... Мидат памукъны аркъасына котерип, тез-тез адымлап келип терезеге къойды. Керекмей дегенине бакъмадан, Карамат «ал аша» деп, онынъ элине безя явлукъкъа сарылган юзюм ве питени туттырды.

О, къораланып уйлелик ашамагъа отурган акъайлар арасына кельди. Бригадир онъа янындан ер бошатты. Акъ явлукъны чезип, ортагъа къойды.

— Мидатджан сенинъ урьметинъ бизнинъкисинден артаятыр, санъа Зумрат апа да бир явлукъ юзюмнен нар ташлап кеткен эди, — деп кок явлукъкъа тююльген нарнен юзюмни чезген эди, нарлар дёрт тарафкъа тыгъырып кеттилер. О нарларны явлукъкъа топлар экен, девам этти:

— Биревнинъ агъызындаки ашыны алайым десенъ, элиндеки ишини ал дегенлери догъру экен. Гъарип тюневин акъшам сени ёкълап, пилав пиширип кельген. Зумрат апанынъ кимсеси ёкъ экенини эпимиз билемиз. Лякин онъа ярдым этмек биримизнинъ акъылымызгъа кельмеди. Сен онынъ азбарындаки мысырбогъдайыны орып, эвининъ тёпесини сылап бермеге де етиштиргенсинъ. Айтам, учъ-дёрт кунъден берли уйледен сонъ джойылып кетесинъ.

Бундан учъ-дёрт кунъ эвель Зумрат тарланынъ четинде памукъ джыйып юре эди. Мидат онынъ янына барып:

— Хорманъ апа! Даа бир оглюгинъиз бармы? Беринъиз мен де джыйып берейим, — деди.

«Къой, огълум», дегенине бакъмадан, экинджи оглюгини алып, памукъ джыймагъа тутунды.

— Не ерлисинъ, огълум? — онъа сукъланып, бакъып сорады Зумрат апа.

— Уйчи районьданым, озеннинъ дигер тарафындан, — деп джеваланды Мидат памукъларны тез-тез джыйып оглюгине къояр экен.

Зумрат апа башыны акъ явлукънен багълагъан, самайларындан безя зилифлери чыкып тура. Манълайында агъыр йыллар сызыкъларыны къалдырганлар, мерамет нуры янып турган козьлеринде насылдыр къайгъы, окюнч гизленгенини сезмек мумкюн. Шунъа бакъмадан о, озъ джазибесини джоймагъан, яш экенде дюльбер къадын олгъаны корюнип тура эди.

— Ана-бабанъыз бармы?

— Барлар.

— Ойле олса, бай экенсинъиз. Менимкилери мен яш олгъанда ольгенлер. Акъайым дженктен къайтып кельмеді. — О къыйыгынынъ уджунен козь яшларыны сюртип, сёзюни девам этти. — Дженк башланмаздан учъ йыл огюне тоюмыз олгъан эди. Акъайым да озюме ошагъан оксюз эди. Колхозда экимиз чалышып, бир сыгъыр, эки къой арттырдыкъ. Бир къызымыз догъды. Дженк башланды. Бир кунъ саба мен баланы эмизип отура эдим, тарлагъа кеткен акъайым къайтып кельди. «Мен дженкке кетейтирым, къачан корюшеджегимизни алла биледжек. Чареси олса сыгъырны джойма, баланы яхшы къара. Иншалла, мен къайтып келирим, сагълыкънен къал», — деди. Мен баланы яткъызып азбар къапыгъадже чыктып, санки дерсинъ ярын келеджек киби артындан бакъып къалдым. Бир кере Москва босагъаларында дженклешемиз деген мектюби кельди. Ондан сонъ не хабер, не тебер. Кеткен куню баланы алып, вокзалгъадже озгъармагъаныма аля даа янам. — Мидат онынъ бетине бакъмаса да, козьлери яшлангъаныны сезе эди. — Янгъыз къызым шимди пединститутта гъиябий окъуй. Омюри узакъ олсун, акъыллы къыз олды. Йиллар кечип къартайгъан сайын янгъызлыгъым пек билине башлады. Инсан эр шейге алыша экен. Эвде эркек киши олмагъанына да алыштым. Азбарыма мысырбогъдай сачтым оны джыйыштырмакъ керек. Эвлернинъ тепесини сыламакъ керек. Аранны тамир этмек керек. Бир кунъ памукъкъа чыкъмасам, бригадир чапып келе.

— Тобанынъыз бармы, балчыкъ къарыштырмагъа?

— Былтыр азбаргъа богъдай сачкъан эдим. Тобаны тура.

— Ойле олса, ярын уйледен сонъ мен барып балчыкъ къарыштырып келирим. Раатсыз олманъыз. Эписини япармыз.

— Керекмей ука, озюм яптырырым.

— Мен бригадирге айтырым. О да адам берир.

— Ойле олса, сагъ ол, балам. Топракъ тутсанъ, алтын олсун.

Мидат дешетли дженкнинъ мудхиш фаджиасыны юректен ис этти. Онынъ излерини къышлакънынъ энъ четиндеки анледе де коръди. Дженкке лянетлер окъуды.

О сабасына барып балчыкъ къарыштырып кельди. Акъшам иштен сонъ бригаданынъ эркеклеринен ай ярыгында эвнинъ тепесини сыладылар. Экинджи куню Мидат барып, азбардаки мысырбогъдайны орып багълады ве оны азбар къалавларына таяды. Аранны тамир этти.

Япкъан ишлери ичюн Зумрат апа онъа пара береджек олды. Мидат параны алмады. «Эгер мени инсан деп сайсанъыз, паранъызны джыйынъыз», — деди.

Шундан берли Зумрат апа не пиширсе, Мидаткъа да кетирип бере эди. Тойларда, джыйынларда сёз сейлеп, ильнинъ кемлигине къарышып юрген йигитлер къадирли ола, джемааткъа тез тапыла, къадынларнынъ назарларына тез тюше ве къызларнынъ да итибарларыны тез къазаналар.

Сонъки вакъытларда Мидатны коръген къадынлар бойле бир киевинъ олса, башкъа бир шей керекмей, дей эдилер. Къызлар исе онъа гизлиден бакъып теренден кокюс кечире эдилер.

Бригада меджбурнетини эда эткени акъкъында колхоз идаресине рапорт язды. Колхоз реиси ве район партия комитетинден кельген векиль районда биринджи олып, меджбурнети эда этильгени ичюн бир сыра бригада азаларыны, бригадирни, эсапчыны мукафатлады. Мукафатлангъанлар арасында Мидат да бар эди.

Бригаданынъ памукъ планыны толдурувына багъышлангъан къыскъа топлашув биткен сонъ реис Мидаткъа:

— Фермада да япыладжакъ ишлер чокъ, сонъки вакъытларда сют пек эксильди, сыгъырлардан бузав алув планы да толмады, девлетке эт теслим этюв де фена, шуларны бакъмакъ керек, ярындан башлап, энди фермагъа барынъыз, — деди.

Башкъа вакъытта олгъан олса, Мидат аякъмашинасына минип, фермагъа чапар эди. Шимди исе оны козьге корюнмез бир йип багълап тура эди. Бу бригадагъа кельген сонъ, онынъ аяты бир даа денъишти. Юрегине тюшкен буз къайта баштан ирий башлады. Адамларнен достлашмакъ, киши-

лер арасында яшамакъ, оларгъа ярдымлашмакъ не къадар яхшы. Бригадагъа кельген кунълери индемез олып къалгъан эди. Оны насылдыр дуйгъу эеджанландыра, эм иштен бошады дегендже, джаныны къоймагъа ер тапмай, хаяллары не ерлердедир учып юре. Лякин буны этрафтакилерге дуйдурмамагъа арекет эте эди. Энди исе гонъюлини сарып алгъан думан даркъады, къырыкъ къальби темизленди, фикири теренлешти. Буны онынъ нурлу чересинден коръмек мумкюн эди. Бу, онынъ юрегинде къайта баштан севги алевининъ гурульдеп яна башлагъаны ве шаир я да рессамларнынъ ильхамына ошап, умиют гъонджелерининъ чечекленеяткъаны олса керек.

Базыда онынъ козю огюнде Зайденинъ череси пейда ола, юрегининъ бир чети пычакънен тилингендай аджый, сонъ арсыз, видждансыз айваний ислер саиби, озюнинъ бир анылик кейф сефасы ичюн ашшалыкътан къайтмайджакъ Ремзийнинъ резиль сымасы корюне. «Не ичюн мен Зайдени бу йыртыджынынъ панджасындан чекип алмадым», деп пешман эте. «Къоркътынъмы? — дей о озь-озюне. Сонъ озь суалине озю джевап бере: «Ёкъ, сенинъ бойле алчакълардан къоркъкъан адетинъ ёкъ эди. Эм къоркъмазсынъ. Сен Зайденинъ истегине къаршы турмагъа истемединъ, онынъ джаны агъырмасын».

Шипанда кимсе къалмады, экинди акъшам арасы. Мидат шу тюшонджелернен мукаяфаткъа алгъан, сары къагъыткъа сарылы костюмини аякъмашинасынынъ отурыгъычы артына къыстыраяткъан вакъытта, онынъ хаялыны тарла тарафтан кельген муляйим сес больди. Башта яваш эшитильди, сонъундан бу сада бутюн тарлагъа къанат яйды.

Кокте учан къара булут,
Ягъмур ягъып отермекен.
Бу дюньяда ич бир киши,
Мурадына етермекен.

Караматнынъ муляйим сеси дегиль де, макъамнынъ джошкъунлыгъы, дюльберлиги динълеген кишини терен ойларгъа далмагъа меджбур эте. Киши юрегининъ назик теллерини чертип, гузель дуйгъулар уянткъан бу эзгинен Карамат, дерсинъ юрегинде чокътан берли гизленип яткъан бутюн сырларыны тѣкмекте эди. Бу сес Мидатнынъ къальбинде чокътан унутылгъан хатирелерини уянтты, омюрлик унутылмайджакъ, эеджаныны, биринджи севгисини хатырлатты. Бу йыр, бу макъам, бу эзги юрегиндеки буюк инсаний севги тек бир кишиге къаратылгъан севги дегиль де, Ватангъа, халкъкъа, табияткъа, ярыкъ дюньягъа олгъан самимий джошкъун севги эди. Мидаткъа Караматнен къавушмакъ, онынънен бахтлы омюр къурмакъ насип олмагъан олса да, онынъ бу йыры Мидатнынъ къулакъларында омюрлик сакъланып къалды. Кишиге акърансыз раатлыкъ зевкъ багъышлагъан бу йырны тарладаки памукъ джыйгъанлар, тарлалар, багълар-багъчалар динълемекте эдилер. Йыр энъ юкъары нокътасына котерильгенде тынды. Мидатнынъ руху котерильди. Яшлыкъкъа хас джошкъунлыкънен сес кельген тарафкъа юрип кетти. Онынъ келеяткъаныны башта Караматнынъ янындаки памукъ джыяяткъан къыз корип: «Ана шапкелинъ келе», — деп косътерди.

Мидат къаршысындаки ёлакъта корюнген памукъларны авучына алып, арткъаныны къойнуна къойып, оларгъа якъынлашмакъта. О, къызларнынъ янына келип селям берди. Къызлар экиси де онынъ селямыны алдылар. Ве дудакъларында тебессюм корюнди, Караматнынъ козьлеринде севинч янакъларында бахт нурлары ойнады. Мидат памугъыны онынъ этегине ташлады. Карамат назик индже белине сыкътырып багълагъан толу этегини чезди ве ерге къойып: «Отурынъыз», — деди. Янындаки къыз узакълашты.

— Мында он килодан зияде памукъ бар, белинъиз агъыргъандыр, деди Мидат, памукъ толу этекке бакъып. — Ерни тепсе, сузуны чыкъараджакъдай акъайлар стол башында счет къакъып отура, газ-сув саталар, тюкянджылыкъ япалар. Лякин базы агъыр ишлерде тек къадынларны чалыштыралар.

— Памукъ джыйып башлагъан биринджи кунълеримде бираз агъыр эди, энди алыштым. Отурынъыз, — деди о текрар Мидаткъа.

— Биз отурсакъ, памукъны ким джыйджакъ.

— Бугунъге етеджек памукъны джыйдым.

Мидат онынъ янына отурды. Этрафта баштакиси киби чимен олып ачылган памукълар ёкъ. Сийрек-сандыракъ къутучыкълар агъарып туралар.

— Анавы бизим азбарымыз, — деди ишарет пармагынен сарарган зердали тереклерининъ арасында япракълары тѣкюлип битмеген айва ве сельби тереклерини кыстериپ. Мидат кузь кунешининъ джыллы нурларында ювунаяткъан тереклерге козь ташлады ве Караматкъа чевирилип:

— Энди сизден кетеджегим, — деди.

— Къаякъкъа, — деп сорады Карамат юреги шув этип.

— Ярындан озъ ишиме, фермагъа бараджагъым.

— Шу колхознынъ фермасынамы?

— Эбет, шу колхознынъ фермасына. Мен анда чалышам да.

— Шай десенъиз. Мен бу колхоздан бир тамам кетеджексинъиз белледим...

— Практикамнынъ муддети декабрь айынынъ сонъунда битеджек. Техникумны битирген сонъ да мында келип чалыш, — дей реис. Бильмейим, насыл олур. — Сукюнет асыл олды. Мидат, эки дане этип орюльген къонъур сачлары озюне ярашып турган, табиаат эр джезттен инсаний бахт ичюн яраткъан муляйим, мераметли бу къызгъа бир сание сукъланып бакъып турды да: — Энди мен кетейим, — деди.

— Бираз даа отурайыкъ... — бу адий сѣзни Карамат ойле этип айтты ки, Мидат онынънен танъ аткъанджа отурмагъа разы эди. Лякин тезден кунъ къавушаджакъ, истер-истемез барып Караматнынъ джыйгъан памугъыны чектирип бермек керек.

— Бу йыл мен де окъумагъа кетеджек эдим.

— Нечюн бармадынъыз?

— Къысмет олмады.

— Озюнъизге ишанмадынъызмы?

— Онынъдзы сыныфны аля ишаретлернен битирдим.

— Ойле олса нечюн бармадынъыз?

— Бабам агъыр хасталыкъкъа огърады, сонъ чокъкъа бармай вефат этти.

— Насыл этип? — Мидатнынъ чырайы джиддийлешти.

— Бу йыл майыс айынынъ башларында бабамнынъ сыджагъы коте-рильди. Айткъанына коре, омюринде хаста олмагъан экен. «Башым агъыра, кечип кетер», — деп къулакъ асмай юрьди. Лякин ойле олмады, кунъден кунъге баш агърысы зияделешип, тап бурны къанай башлады. Ашкъа-сувгъа маддеси ёкъ эди. Омюринде эким деген экимге корюнмеген сагълам бир адам эди. Хасталыкъ джанына тийген сонъ, табигъе барып корюнди. Табигъ «танъда туруп, сувукъ канал сувунда ювун, сыджагъынъны алыр», деген. Танъда туруп сувукъ канал сувунда ювунып кельген эди, еринден туралмай ятып къалды. Онынъ устюне эсини де джойды. Сандыракълай башлады. Эвге аджеке ярдым чагъырдыкъ. Кеч олгъан. Бабам терлеме хасталыгъына огърагъан экен. Онынъ устюне сувукъ сувгъа ювунып, опыкесини де сувукъ-латкъан. Хастаханеге алып кеткен эдилер, учъ кунъден сонъ олюсини кетирдилер.

Озю алчакъкъча бойлу олса да, темир киби къавий, бакъышы бираз монъ олса да, козлеринде мерамет нуры янып турган бу къыз озкони даима четке алып, не ичюн индемей юргенини Мидат энди анълады. Бу джиддий къызнынъ гонълюни алмагъа мунасиб бир сѣз тапалмай эди. Караматнынъ янакъларындаки чыкъ тамчыларына бенъзеген козь яшлары Мидатнынъ да гонълюни къырды. Олар экиси де индемей къалдылар. Мидат къолайсыз сукюнетни болип:

— Айды, тур, кеттик, — деп Караматнынъ элинден тутып турсатты.

Кунъ дагълар артына саркъып, акъ булутларда гульгулю излер къалдырган. Тарлаларгъа сиярып акъшам къаранлыгъы чѣкмекте. Эр кес джыйгъан памугъыны чектирип къайта. Бирев арыкъ четине къазыкъкъа багълагъан сыгъырыны эвине етеклей. Бирев дут тереклерининъ тюбюне тѣкюльген япракъларны этегине толдура. Мидат Караматнынъ джыйгъан памугъыны «мен озюм...» дегенине бакъмадан, омузына къойды. Экевлери

лаф эте-лаф эте шипангъа кельдилер. Карамат джыйгъан памугъыны тес-лим эткен сонъ:

— Юрюнъиз, бизге барайыкъ, — деди.

Мидат джалп этип онынъ козьлерине бакъты. Козьлеринде де, лафында да бир тюрлю суныйлик ёкъ. Карамат джан-юректен давет эте. Базы адам-лар киби, тилининъ уджундан айтмай, «акъшамлыкъ ашап кетерсинъиз» дей.

— Сагъ олуныз. Башкъа вакъыт.

— Башкъа вакъыт санки келеджегинъиз бар.

— Келирим. Шимди экевимиз етеклешип эвинъизге барсакъ, апанъ: «Бу фармазонны не ерден тапып кетирдинъ», — деп, элине таякъ алып къуваласа, не япармыз?

Карамат кульди.

— Меним анам ойле къадынлардан дегиль, — деди о.

Олар юре-юре Караматларнынъ эвине бурулгъан ёл башына кельдилер. Ёлда кимсе корюнмей, этраф къаранлыкъ. Мидат аякъмашинасыны ёл че-тиндеки сельби терегине таяды да, Караматнынъ элинден тутып, оны терек талдасына чекти. Эр якъ чым-чырт, тек къышлакъ ичинде бир хораз къатты къычырды. Башкъа хоразлар да онъа джевап къайтардылар. Кокте бир йыл-дыз учты, онынъ нурлы сызыгъы чокъ вакъыткъадже силинмей турды. Мидат джаныны агъыртмайым деп, сакъына-сакъына Караматны яваштан къучакълады да озюне чекти. Карамат Мидатнынъ кокюсине башыны къойып, онынъ юрегининъ дюк-дюк этип ургъаныны динълеп турды. Саф севги ислеринден саргъушлангъан Мидат Караматнынъ янакъларындан, дудакъларындан опе башлады. Карамат да онъа къаршылыкъ косътермей, эп назланды.

— Мен сизни бутюн омюр арадым. Мен сизни бутюн омюр бекледим. Сиз меним арзумсыз. Сиз меним къарталымсыз. Сиз меним бутюн омюр арап тапкъан хазинемсиз, — деп фысылдады ве козьлери яшланды. Бу асре-тине къавушкъан кишининъ севинч козьяшлары эди...

Мидат Караматтан айрылмакъ истемесе де, джойгъан хазинесини та-пып алгъан кишидай хошнутлыкънен сагълыкълашып, аякъмашинасына минип джёнеди. Онынъ назарында коктеки ай эр вакъыттакинден ярыкъ нур сача, эсапсыз йылдызлар да эр сеферкисинден зияде парылдай эдилер. Карамат оны бираз козьлеринен озгъарды да, сонъ чапа-чапа эвлерине къайтып кельди. Кызынынъ фышнап, къапыдан кирип кельгенини корьген Арзухан апа къоркъып:

— Не олды? — деп, оджакъ башында отургъан еринден атылып турды. О, тыкъ эткен давушкъа къулакъ салып, къызыны беклеп отура эди. Кара-мат кельгенинен анасынынъ азгъын бойнундан къучакълап, солгъын янакъ-ларындан опыт. Бу рухий тетиклик анасына да кечип, онынъ да чырайы кульди.

— Къайда къалдынъ я? Ашынъ сувып къалды.

— Аш ашайджагъым кельмей.

— Ойле деме, балам. Бар ювунып кель, онъадже софраны азырларым.

Карамат ювунып келип анасынынъ хатры ичюн бир-эки къапты да эллерини сюртти.

— Буюр, буюр, къызым, не олды шу санъа?

— Чай ичмеге истейим.

Къызындаки бугунъки денъишмени, къувнакълыкъны корьген Арзухан апа бир тарафтан севинди, экинджи тарафтан юреги санчып алгъан киби олды.

Къомшулар Мидатнен Караматнынъ мунасебетлерини Арзухан апагъа энди чокътан етиштирген эдилер. Шунынъ ичюн де о бирден-бир къызына озюнинъ мерамыны садедже аньлатмагъа тырышты.

— О татар баласы сенинъ башынъны айландырып, бойнунъны урып, даа къачып кетмесин...

— Ана, о бала ойле сойларындан дегиль.

— Нечюн эвге давет этмединъ?

— Кельмеге утанды.

— Утанмасын, энди кельсе, эвге чагыр, мен де корейим. Рахметли бабанъ сагъ экенде, джавчыларны къайтармагъан олсанъ, бабанъ да тоюнъны кореджек эди.

— Мен окъуйджагъым. Ондан сонъ да манъа ойле сою керекмей.

— Бабанънынъ агъасынынъ огълу.

— Керекмей манъа ойле феодаллар. Шимдиден корюшкенде, манъа бетинъни орьтип юрь дей.

— Айса, мынавы къримлы бала алам десе, тойынъызны япайыкъ да, эвимизге кельсин, эм огълумыз олур, эм де киевимиз.

Карамат индемеди. Тёшекке яткъанда да козюнинъ огюне Мидатнынъ къыяфети кельди, севги толу козьлеринен тикилип тургъандай, сыджакъ нефеси бойнуна, янакъларына урулгъандай олды. Тюшюнде де Мидатнен, мерум бабасынен огърашып чыкъты.

Бойле этип, Мидат оларнынъ эвлерине сыкъ-сыкъ келип башлады. Юзюм, нар, инджир тереклерини пытап коммеге ярдым этти, къышкъа одун азырлады. Арзухан апа онынъ бойле мунасебетини бегене, азбарда къувнашып юрьген яшларгъа сукъланып бакъа эди. Оларнынъ бахтлы олмаларыны истей эди.

Лякин Мидатнынъ амелият кунълери энди битмек узьре эди. Кунълерининъ биринде Мидат оларгъа сагълыкълашмакъ ичюн кельди. Арзухан апа: «Шимди пилав пиширим, ашамай кетсенъ, ич де разылыгъым ёкъ», деп оны йибермеди.

Мидат да кършылыкъ бильдирмеди, оларда къалды. Арзухан апа шу вакъыт морковъ догърап отургъан еринде Мидатнынъ анасы-бабасынен меракъланды. Мидат къыскадан озь аилелери акъкъында икяе этти. Сонъ Арзухан апа пилав пиширмек ичюн, оджакъ башына кетти. Шу ерде отургъан Карамат Мидатнынъ тизине башыны къойды. Онынъ козьлери ничюндир яшлы эди.

— Ничюн агълайсынъ, Карамат? Не ола шу санъа, экимиз тена къалдыкъ, дегендже, козьлеринъ торлана. Мидат жебинден явлыгъыны чыкъарып, онынъ козьашларыны сюртти.

— Мидат ака, мен сизни севем, — деп фысылдады о.

— Мен де сени севем, — деди Мидат ве онынъ янакъларындан, дудакъларындан опыти.

— Мен сизге бир шей айтсам, джанынъыз агъырмазмы?

— Нечюн джаным агъыраджакъ?

Карамат элдеринен Мидатнынъ бойнуна сарылды.

— Биз бири-биримизге къавушмайджакъмыз.

— Нечюн ойле дейсинъ? Агъызынъдан ель алсын. Ойле деме.

— Ёкъ, ичим дуя...

— Агълавыкъ яш бала киби олмайджакъ шейлерни хаялынъа кетирсинъ. Сени менден чекип аладжакъ кучъ ёкъ. — Карамат онынъ бу сёзлерине севинип, йылмайды. — Меним аркъама бир тонна юк юклеселер, котеририм, лякин сенинъ козьашынънынъ бир тамчысыны котермек кучъ олур. Астында басылып къалырым. Эгер меним янымда бир даа агълайджакъ олсанъ, кельмем.

— Сиз кельмесенъиз, озюм барырым. — Карамат кульди. — Адресинъиз бар.

— Карамат, сен бааръ авасына ошайсынъ, де кулесинъ, де агълайсынъ...

— Озюмсе ошагъан даа, — деди кирип келеяткъан Арзухан апа оларнынъ лафыны эшитип.

— Раметли Караматнынъ бабасы да агълагъанымны корьсе, джаныны къоймагъа ер тапмай, насыл этип токътатмагъа бильмей эди...

— Мен энди кетейим, — деп Мидат еринден турды, ашагъан сонъ. Эр не къадар Караматтан айрылмагъа истемесе де, онъа кетмек керек эди. Тышта ягъаяткъан ягъмур къргъа чевирилип, япалакълап ягъа башлады.

— Бугунъ къал да, къон, балам.

— Чокъ сагъ олунъыз, лякин манъа кетмек керек.

Карамат чапып барып, алма терегинде багъланып тургъан атны дже-тип кетирди. Атнынъ устюни кър сылаткъан. Силькинип, устюнде ирият-

къан къар тамчыларыны этрафкъа сачратты. Мидат эгернинъ устюндеки миндернинъ сылакъ тарафыны тюпке, къуру тарафыны төпеге айландырып, айылыны сыкътырып багълады ве аткъа минди.

— Караматхан, сагълыкънен къал! Эвге кир, сувукъланырсынъ.

Аркъасына сабысынынъ минювини сабырсызлыкънен беклеп тургъан ат артындан балчыкъ сачратып чапып кетти. Мидатнынъ къарасы козьден гъайып олгъандже, Карамат артындан бакъты. Сонъ эвге кирип, сылангъан янакъларыны юзьбезге сюртти. Анасы кызыпынъ эеджанлы олгъаныны анълады.

Мидат ат араны янына кельди. Аранда кимсе ёкъ. Эгерини алмай, айылыны бошатты, узенгилерини эгернинъ къашына ильди, атны багълап, озю идареге кирди. Идареде реиснинъ бир озю нелердир язып отура эди. О Мидаткъа эль берип, селямлашты, сонъ ерине отурды да, козюнден козьлюгини алып «не ишинъ бар?» деген манада онъа бакъты.

— Меним амелият муддетим битти, — деди Мидат онъа гуя озь борджуны эда эткен кишининъ давушынен.

— Бухгалтериянен эсаплаштынъмы?

— Ёкъ.

— Нечюн.

— Баш бухгалтер энди къалгъан паранъны эсабаттан сонъ алырсынъ, — деди.

— Баш бухгалтерни мында чагъырса.

Баш бухгалтернинъ одасы къаршыда эди. Мидат оны чагъырды.

— Аппазовны правление къарарынен баш зоотехник этип тайин эткенимизден сизинъ хаберинъиз бармы?

— Бар.

— Нечюн онынънен эсаплашмайсынъыз?

— Къалгъан паранъны эсабаттан сонъ береджегим дедим де.

— Эсабынъ-месабынъ бильмейим, бу бала студент. Шеэрге кетеджек. Онъа пара керек. Бойле яш мутехассыслар бизге ава киби керек. Анъладынъмы?

Бухгалтер индемей чыкъып кетти. Реис Мидаткъа чевириллп:

— Девлет имтианлары битип, дипломынъны элинъе алгъанынънен мында къайтып кель. Мен техникум мемуриетине ве область кой ходжалыгъы идаресине ресмий даветнаме ёлларым. Келип, башлагъан ишлеринъни девам этерсинъ.

Мидат парасыны алгъан сонъ, сагълыкълашып, идареден чыкъар экен, колхоз фермасында япкъан ишлери ичюн озюнде даа зияде месулиет сезди. Мидат колхозда чокъ ишлер япмагъан олса да, илериде япыладжакъ ишлерининъ темелини къойгъан эди. О, келеджекте ишни насыл этип девам эттиреджегини айдын тасавур эте эди. Озюнинъ тырышчанлыгъы, эмексеверлиги саесинде о колхозджыларнынъ ве колхоз реисининъ итибарыны къазанды. Амелияттан яхшы теэссуратларнен къайтып кельдилер.

Ниает, девлет имтианларына къызгъын азырлыкъ башланды. Мидатнынъ Караматнен корюшмегенине энди эки айдан зияде олды. Шу вакъыт ичинде олар сыкъ-сыкъ мектюп язышып турдылар. Сонъки мектюбинде Карамат шойле яза эди: «Мектюбинъизни алып, озюнъизни корьген киби олдым. Мектюп ичюн сагъ олунъыз. Барайым десем, барып алышмагъаным ичюн утанам. Эгер чаресини тапсанъыз, озюнъиз бир келип кетинъиз. Мидат ака! Сизинъле бойле ачыкъ лаф эткеним ичюн мени афу этинъиз. Меним юрегиме кирдинъиз ве ольгендже анда къаладжакъсынъыз. Сиз меним юрегимни бир нефес биле терк этмединъиз. Озюнъиз узакъта олсанъыз да, даима меним ойымдасынъыз, меним тюшюнджелеримде, меним хаялымдасынъыз. Баарънынъ джыллы еллери сизинъ нефесинъизге ошап, янакъларыма урула. Бааръ кунешининъ джыллы нурлары сизинъ мераметинъизни анъдыра. Озюнъиз кельмесенъиз де, сыкъ-сыкъ мектюп языпъыз. Кунюмиз бир парча кягъыткъа къалды. Селямнен Карамат».

Мидат онъа язгъан къаршылыгъында: «Азизим, Караматхан, мектю-

бинъни алдым. Онынъ эр бир сатыры ве эр бир сёзю ичюн бинълернен тешекюр. Бир келип кет деп язгъансынъ. Учуп барыр эдим. Бу кунълерде имтианларгъа азырланамыз. Мен сенинъ акъкъынъда анама айттым. Анам «огълунъ кимни севсе, келининъ шу» деди. Окъувымны битирсем, анам-бабам сизге бараджакълар. Арзухан апа разы олса, кечиктирмей, той да япармыз. Манъа сизинъ колхозынъыздан ишке даветнаме кельди, окъувны битиргенимнен область кой ходжалыгъы идаресинден ёлланма алып чалышмагъа сизге бараджагъым».

Мидат мектюпни почта къутусына ташлап ятакъханеге кельди. Дерс япмагъа тутунаджакъ олды, лякин юрегинде насылдыр бир раатсызлыкъ пейда олды. Эппи вакъыт козюни бир нокътагъа тикип отурды. Онынъ вуджуды нечюндир теляшлана, джаныны къоймагъа ер тапмай эди. «Манъа не олды шу, ёкъса эвдекилерден биревге бир шей олдымы? Анам хасталандымы?» Онынъ хаялыны Керим больди:

— Ерге бакъып, не фал бакъасынъ шу? Кель, чай ичейик. Шекер ташлап ичсенъ, мийинъ яхшы чалышыр. О, Мидаткъа чай толу пияланы узатыр экен, стол устюндеки тарелкада сувгъа пишкен къартопны ве йымшакъ питени косътерип. — буюр — деди.

— Нечюндир ашкъа маддем ёкъ, — деди, лякин сыджакъ чайдан ред этмеди.

— Ич, ич, кок чай баш агърысынынъ девасыдыр.

— Юрь, Керим, бизим эвге барып келейик де, — деди Мидат бирден еринден туруп.

— Эвинъизде не бар, отур, азырланайыкъ. Ярын имтиан.

— Кечильген дерслерни эписини текрарлап чыкътым имтиандан къоркъмайым. Нечюндир юрегим чапалана, джаным тарсыкъа. Эвде бир шей олмадымы экен? — деп къоркъам. Мен эвге кетем. Акъшамгъа къайтып келирим.

— Ярын имтиандан сонъ барсанъ не ола?

— Ёкъ, бугунъ бармасам, олмайджакъ, озюме раатлыкъ тапмайджагъым, — деди де, Мидат тез-тез азырланып ёлгъа чыкъты. Ашыкъа-ашыкъа о, станциядан энди джонейткъан ве адамларнен рыкъма-рыкъ толу автобускъа зорнен тыкъылды. Эвге кельгенде, анасы аятта ун элеп отура эди. Нурзаде апте Мидатны коръгенинен: «Хайырмы, балам, кельмем деген эдинъ де», — деп еринден турды. Элиндеки унны къакъып, Мидатнынъ бетини опыти.

— Бабам къайда?

— Янъычыкъ уйлелик ашап, ишке кетти.

— Агъам къайда?

— Акъшам тойгъа бараджакъ, урбаларымны утюле деп кетти.

Нурзаде апте тез-тез къона донатып, отъмек кетирди. Чай къайнатты, йымырта пиширди. Мидат чай ичти, бир эки къапынып, эвде аманлыкъ экенини аяглагъан сонъ, о баягъы тынчланды ве кери къайтмагъа ашыкъын еринден турды.

— Не олды, балам, не турдынъ?

— Къайтам.

— Къайтаджакъ олсанъ не кельдинъ? Акъчанъ биттими ёкъса?

— Ёкъ, джаным тарсыкъты, бир келип-кетейим дедим.

— Чиберек пиширейим, ашап кетерсинъ.

— Эрте-ярыкъ къайтайым, анай, ярын имтианым бар, — деди де о сагълыкълашып, азбаргъа чыкъты.

Мидат, ятакъханеге къайтып кельгенде, коридорда юрьген курсдашларындан бири оны коръгенинен:

— Къайда юресинъ шу, сени къыдырып бармагъан ерим къалмады. Техникумгъа бардым, бир ерде ёкъсынъ. Сени къыдырып Учкъургъандан бир бала кельди. Санъа аджеле суретте анда кетмек керек экен, — деди Мидаткъа тикилип.

— Къайда о бала?

— Бизим оада отура.

Курсдашынынъ одасы экинджи къатта эди. Мидат чапып анда кетти.

Мидат къапыдан киргенинен, баланы таныды. О, бригадир Абдураззакъ аканынъ огълу Шухрат эди.

— Мидат ака, яхшысынъызмы? Сорай-сорай зорнен техникумны тап-тым.

— Не олды? — деп Мидат онынъ сёзюни больди.

— Карамат апам... — Мидатнынъ чырайы бем-безд олды.

— Не олды Карамат апанъа?

— Олды. Сизни дженазеге чагъырып кельдим.

Мидатнынъ тизлеринде такъаты кесилип, кроваткъа отурды.

— Я не олды? — деп сорады о бираздан озюне келип.

— Мен де бильмейим, — деп джевапланды бала.

— Биз Учкъургъангъа кетемиз, — деди Мидат къапыдан кирип кельген Керимге.

Олар яры чапып, яры юрип автостанциягъа етип кельдилер. Автобус бир сааттен оладжакъ экен. Мидатнынъ автобус беклеп отурмагъа вакъты ёкъ эди. Такси дурагъына чаптылар. Олар таксинен Учкъургъангъа, ондан о якъкъа исе юк машинасынен ашыкъып кельселер де, Караматнынъ дженазесине етишип оламадылар. Тувгъан-урувлары, къомшулары, тазиеге кельген кишилерни къаршылап, озгъара эдилер. Тазиеге кельген бир къач адамнен берабер Мидат азбаргъа кирди. Юзюм асмаларынынъ тюбюне кийиз тешельген ве этрафына миндер къойылгъан. Мидат бир кенаргъа чёккен эди, шу арада янына Абдураззакъ ака келип: «Арзухан апагъа тазие айтып чыкъ», — деди. Мидат къач керелер бу эвде мусафирликте булунгъан эди. Оларнынъ чокъусы энъ якъын тувгъанлары олса керек. Устьлеринде ешилъ антер, башларында ешилъ шал, юзьлерини тебен алып, агъламсырап отуралар. Олар Мидат киргенинен дув этип, ерлеринден турдылар. Оларнынъ арасында озюни зорнен туткъан, яныкътан чырайы дёнген, агълавдан козьлери шишкен Арзухан апа Мидатны корьгенинен такъмакълап башлады:

— Къайдаларда къалдынъ, балам! Эртедже кельсенъ, олмай эдими? Къызым мени ташлап, къушдай учып кетти де! Севгенине къавушса, олмай эдими? Агъызындан джаны чыкъкъандже ёлунъа къарады. О ольгендже, мен ольсем олмай эдими? О киреджек къабирге мен кирсем олмай эдими? Вай, балам! Вай, балам! Мени кимлерге ташлап кеттинъ...

Эвде янъыдан агълав башланды. Мидатнынъ тамагъына бир шей тыкъылгъандай олды. Козьяшларыны зорнен тутты... Бираздан сонъ тышкъа чыкъты. Азбар къапы янында тургъан адамлар сафына къошулып, къол къавуштырып турды. Кеч олып тазиеге кельген кишилер эксильген сонъ, Абдураззакъ аканен берабер онынъ эвине барып, анда геджеледи.

Караматнынъ гъафлеттен олюмининъ себебини Мидат Абдураззакъ акадан анълады. О, къызларнен чёльде мантар джыйгъан ве шу саеде зеэрли мантар ашап зеэрленген.

Карамат аяттан кетти. Мидатнынъ юрегининъ ярысыны, аятынынъ бир къысымыны озюнен алып кетти. Чокъракъ сувудай темиз, коктай сынъырсыз, кунъ нурыдай парлакъ севгисинен Мидатнынъ къальбинде о омюрлик сакъланып къалды.

Эртеси куню азбардаки къадынларнынъ бири Мидатнынъ янына келип:

— Сизге айтаджакъ бир-эки агъыз лафым бар, — деди.

— Къулагъым сизде.

— Мидат ака, мен сизге Караматнынъ васиетини айтмакъ кереким. — Къадын эеджандан козюне ийип кельген яшны къыйыгъынынъ уджунен сюртти де, сёзюни девам этти. — Арзухан апанынъ юреги ярамай олгъаны ичюн, Караматны аджеле ярдым машинасынен хастаханеге алып, мен бардым. Карамат сонъки нефесинедже эсини джоймады. «Мидат акама киши йибердинъизми, кельмедими», — деп эп къапыгъа къарады. Сизге нелердир айтаджакъ эди, етиштиралмады. Сизге шу сёзлерни айтмамны риджа этти: «Мидат акама айт, менден сонъ да бизим эвге кельсин. Меним анамны янъгъыз къалдырмасын. Мытлакъ айт», — деди де эсини джойды, чекишти. Сонъ кене озюне келип, нелердир айтмакъ истеди, лякин сёзлерини анъламадыкъ...

Мидат гонълю тюшкюн алда азбардан чыкып, догъру къабристангъа кетти. О, къабристаннынъ не ерде олгъаныны биле эди. Бираздан ёл четинде къалавнен къоралангъан ве Караматнынъ омюр ёлу эбедий тюкенген ерге — бир оба янъы топракъ янына кельди. Къабир башында бир нефес токътат турды да, ерге тиз чёкип: «Афу эт мени, Карамат! Эки ай девамында бир кере келип ёкъламадым. Сен козь юмгъанда башынънынъ уджунда булуналмадым. Сенинъ аятынъны сакълаялмадым. Афу эт. Емин этем санъа. Сенинъ истегинъни, сенинъ васиетинъни ерине кетиририм, санъа аят багъышлагъан азиз ананъны ич янъгъыз къалдырмам. Озюмнинъ анамны насыл этип севсем, сенинъ ананъны да шай севип-саярым. Хайли вакъыттан сонъ аякъкъа туруп, къара штанына япышкъан сары топракънынъ тозыны къакъты...

Мидат бир айдан сонъ дипломыны алып, кене шу колхозгъа ишке къайтып кельди. Автобустан тюшкенинен, бир шейге бакъмай, догъру Арзухан апанынъ эви тарафкъа адымлады. Онынъ къапыдан кирип кельгенини корьген Арзухан апа пек севинди. Къызы кечингенден берли, ичине джан келип, о биринджи сефер Мидатнен отуруп тойгъандже аш ашады.

Карамат шиир окъумагъа пек севе эди, деп Мидат джебинден бир къагъыт чыкъарды да, Арзухан апагъа Караматнынъ хатрасына багъышлап язгъан шиирини окъуды.

Сенинънен къавушмакъ олмады насип,
Айырды бизлерни шефкъатсыз олюм.
Ач эджель кельди де, тосаттан басып,
Вакъытсыз солдырды чечегим, гулюм.
Ёкъ, асыл мен сени ынджитмаз эдим,
Котерип юрердим даим башымда.
Сагъынып, ёлума козь тутмаз эдинъ,
Турардым эр саба-акъшам къаршында.

Инан, мен бу сёзни айтмайым санъа,
Тек мерум олгъанынъ ичюн, азизим.
Бир нефес тирилип кельсенъ яныма,
Козюме якъардым излеринъ тозын.

Сени пек сагъынам, пек арзулайым,
Чареси ёкътыр ич арап тапмакънынъ.
— Севгилим къайда? — деп ельден сорайым,
Косътере уюлип яткъан топракъны.

Юкъласам, базыда тюшюме келе,
Бойнума сарыла, къувандырасынъ.
Уянам, асретлик багърымны тиле,
Айрылыкъ отында сонъ яндырасынъ.

Ёкъ, олюм къальбимден алмады юлкып,
Коксюме урула сыджакъ нефесинъ.
Козьлеринъни корем, йылдызгъа бакъып,
Бульбуллер сесинде эшитем сесинъ...

Эртеси куню Арзухан апанынъ азбарыны бир тертипке кетирип, керек шейлерни якъан сонъ, Мидат ишке чыкъты. Реис оны севинчнен къаршылап алды ве янъыдан колхознынъ баш зоотехниги вазифесине тайин этти.

Шу куньлерде эр кес йипек къуртынен огъраша эди. Колхоздаки ем азырлав бригадасында да йипек къурты олгъаны себебинден, тарладаки люцерна мейданларыны чалып, джыйыштырмагъа киши ёкъ эди.

— Кельгенинъ пек яхшы олды, тамам вакътында кельдинъ, 'деди реис Мидаткъа иш буюрып. — Косилкалар люцернаны чалмагъа тюштилер, лякин адам етишмей. Акъшам бригадирлерге айттым эр бири экишер киши береджек олдылар. Колхозда олгъан ат-арабалар сенден изинсииз башкъа иш япмайджакълар. Бригадаардан адам кельгени акъкъында ве ишнинъ кетишаты акъкъында эр кунъ акъшам озюме хабер береджексинъ. Бугунъ, онынджы бригададаки къыркъ гектарлыкъ мейданны чалалар. Ярын шу

ерге барып ишни тешкиль эт. Сабадан мен озюм де барырым.

Экинджи куню айткан вакытында реиснинь озю келип, иш тешкиль олунгандже шу ерде булунды, сарпан уюледжек ерни косьтерди, арабаларгъа люцерна юкленип, бири-бирининь артындан сарпангъа келип теккенлерини корьген ве ишнинь яхшы тешкиль этильгенине кьани олган сонь, башкьа бригадагъа кетти. Кьыскьа вакыт ичинде олган люцернаны джыйыштырып, сарпанларгъа тикленильди...

Шу йылы баарьде ягьмурлар чокь ягып, кьомшу Кьыргьызстанда да табий пиченлер гурь оськен эди. Карл Маркс колхозынынь зоотехниги Асылбек Кучмановнен Мидат техникумда берабер окьуган эди. Базарда корюшкенде, ал-эвал соращкан сонь Мидат оньа:

— Достлугьымыз ашкьына бир акьайлыкь япмайсынтьмы. Сизлерде бу йыл табий пичен пек онь олган, эписи бир чалып битиралмайджакь-сынтьыз. Ёлбашчыларыньыздан бир-эки юз гектар ерни чалып алмагъа изин алып бер, — деди.

— Озюмниньки олса, не сорасань, джанымнен берир эдим, лякин колхоз шейине шорбаджылыкь япалмайым. Истесень, реиснен лаф этейим ортакьлыкькьа, яни яры-ярыгъа чалып алмагъа бельки разылыкь берир. Акьшам кель, берабер лаф этермиз.

Бойлеликле, Мидат шу колхознынь пиченлик мейданларындан истегени кьадар ерден яры-ярыгъа ортакьлыкь пичен чалып алмагъа разылыкь алды.

— Ойле олса, бу ишке джиддий янамшакь керек, — деди реис. — Адамларны, арабаларны ал. Ашайт яздыр. Яхшы бир ашчы да алмакь керек. Мен анбар мудирине айтырым, сизлерге бир кьач чадыр да тапып берир.

Сабасына эр бир шейни текмиллеп, айтылган ерге етип бардылар. Колхознынь агрономы ве объездчиги чалынаджакь пиченнинь ерини ве оларгъа кьаладжакь пиченнинь не ерге сарпан япыладжакьыны косьтердилер. Олар эки тарафы кьыр, ортасы тегиз бир мейданда атларны косилкагъа екип, адамнынь белинедже кельген пиченни чала башладылар. Шу арада да чадыр тикленильди, оджакь да ясалды. Ашчы аш пиширге тутунды. Байырлардан чалынган пиченлерни чаналарда ташымакь оньайтлы олды. Иш кьызышып кетти...

Акьшам эр кес аш ашап, ёргьунлыгьыны савуштырган сонь чадырларгъа кирип яттылар.

Этраф чым-чырт, тек чегерткилернинь чырылдысы, атларнынь чырт-чырт этип пичен чайнагъаны, патта-сатта фышкьыргьанлары эшитиле. Мидат эки элини башынынь астына кьойып, чалкьа ятып, ойгъа далды. «Инсан аяты не кьадар муреккеп экен, — деп ойланды о. — Кимге не оладжакьыны кимсе бильмей». Козьлерининь огюнде Караматнынь бет-сымасы джанланды...

Мидатнынь хаялыны дешетли кок гудюрдиси ве онынь пешинден ялкьылдагъан йылдырым больди. Кучьюлю ель котерильди. Чадырны чекке-лей башлады. Артындан ири ягьмур тамчылары чадырнынь устюне тапырдап ягьды. Соньра тына башлагъан ягьмур тамчыларынынь джансыкьыджы эзгиси Мидатнынь юкьусыны кетирди ве о чокькьа бармай юкьугъа кетти.

Сабасына тазе пиченлер темиз ягьмур сувуна ювунып, тоздан арындылар. Атлар косилкаларны чекишмей сюйреп кеттилер. Ель эскенде сувдай чайкьалып турган ем-ешиль от-оленлер, косилкаларнынь кескин пычагьына огьрап, юзю тобен йыкьылып, серилип кьалалар.

Башыны саллай-саллай, ыдырынып кететккан кьарабайыр атнынь туягьы астындан «тирр» этип, бодене учып кетти. Семиз кевдесини котералмады, гьалиба, тап этип, отларнынь ичине тюшти. Анда да пысып кьалды. Косилка устюнде отурган гурь мыйыкьлы айдавджы: «Акьылсыз, бираз узакькьа учсань олмай эдиньми?», — деди бодене тюшкен ерден козюни узьмей. Косилканынь пешинден чувулдашып кьарылгъачлар да учтылар. Оларнынь ювасы бозулса керек.

Уйлеге якьын кунь о кьадар кьыздырды ки, саба чалынган пичен, атта кьуруй башлады. Мазаллы кьарабайыр атлар исе устьлерине кьонган чи-

бин ве соналарны кѳуйрукѳларынен кѳува-кѳува, косилканы токѳтамай чеке эдилер.

Адамларнынъ бир кѳысымы черен ясай, экинджи кѳысымы оларны арабаларгѳа, чаналаргѳа, машиналаргѳа юклейлер. Мидат да элинден кельгенине кѳадар оларгѳа ярдым эте, элине сенек алып, черенлерге санча, башынынъ устюнде котерип, арабаларгѳа юклей.

Иш кеткен сайын кѳызгынлашты. Байырлар арасында юксек пичен сарпанлары бой котере башладылар. Тек Кѳыргѳызстан байырларындан бир ай ичинде колхоз айванасравджылыгѳына бир йылгѳа етеджек кѳадар пичен чалынып алынды.

Шу йылыннъ язы-сыджакѳ, кѳышы-кѳатты кельди. Шунгѳа бакѳмадан колхозда бир тюрлю мал гѳайыбы олмады. Чюнки Мидат колхозда олгѳан эр бир баш айвангѳа белгиленген рацион эсасында ем берильмесини тешкилятландырды. Пиченлерни айванларнынъ аягѳынынъ астында таптатмады.

Мидат бир кунъ Осканбай адлы чобаннынъ кѳошына баргѳан эди. Отлыкѳларгѳа догѳралгѳан пичен ойле толдурылып кѳойылгѳан ки, кѳойлар ашагѳанларындан зиядесини ерге тюшюрип таптагѳанлар. Буны корип, Мидатнынъ тѳпе сачы тим-тик олды. Чобанны чагѳырды да, сачылып яткѳан пиченлерни косѳтерип:

— Бу не? — деди, — Джумерт олсанѳ ол, исрафчы олма. Кѳана, мангѳа бир сенек тапып кетирчи.

Чобан сенек алмагѳа кетеджекте, о шу ерде кѳорагѳа таявлы сенекни алып, кѳойларнынъ аягѳы астында сачылып яткѳан пиченлерни топлай башлады. Буны корьген чобан: «Токѳта, озюм...» деп сенекке япышты.

— Бар, башкѳасыны алып кель, — О сенегини бермеди. Чобан барып башкѳа сенек тапып кельди. Экеви кубреге кѳарышып яткѳан пиченлерни бир кошеге топладылар.

— Шимди барып сангѳа эски арабанынъ ашлавны берип йиберирим, пиченнинъ бир чѳпини кѳалдырмай ювып, онгѳа комбикорм да кѳарыштырып ашатаджакѳсынѳ, онгѳадаже сангѳа пичен ѳкѳ.

Экинджи куню айванасравджыларнен олгѳан топлашувда да оны турсатып, тазирледи.

— Бу пиченни чалып кетирип, озюнгѳиз замет чекмедингѳиз, шунынѳ ичюн де кѳадрине етмейсингѳиз, деди о сѳзюнинѳ сонгѳунда. — Мен сизге бир ривает айтайым. Эвель заманда бир кишининѳ огѳлу олгѳан... Куньлернинѳ биринде о огѳлуны янына отуртып: «Энди акѳил-балигѳ олдынѳ, яшынѳ он секизге кельди. Чалышмакѳ борджлусынѳ. Ярындан чалышып, пара кѳазанып келеджексинѳ», — дей. Оларнынѳ субетини эшиткен анасы саба огѳлунынѳ кѳолуна бир кумюш акѳча туттыра да: «Чалышып, кѳазандым» деп, бабангѳа берирсинѳ, дей. Бала кунъ бою юрип-юрип, акѳшам бабасына параны бере. Баба параны огѳлунынѳ элинден алып, атешке ташлай. Огѳлу бунгѳа озюни сыкѳмай. Экинджи куню анасы огѳлунынѳ кѳолуна бир кумюш бере. Бу параны да бабасы атешке ташлай. Огѳлан кене де индемей. Бу ал бир-кѳач керелер текрарлангѳан сонѳ, бала барып чалышмагѳа междбур ола. Сабадан-акѳшамгѳадаже чалышып, он капик кѳазанып келе. Бу параны да бабасы атешке ташлай. Бала янаяткѳан атешке элини тыкѳып, парасыны арай башлай. Бабасы кулюмсиреп: «Мына буны чалышып тапкѳанынгѳа энди инандым», — дей. Сизлер де бу пичен ичюн мангѳай терлерингѳизни тѳккен олсангѳыз, бойле этип кубре ичинден чѳплеп алыр эдингѳиз...

Шу йылы Ленин колхозынынѳ айванасравджылары райондаки еми биткен дигер ходжалыкѳларгѳа да пиченнен ярдым этип, кѳышны аткѳарды. Колхоз айванасравджылыгѳы Мидатнынѳ гѳайрети саесинде йылдан-йылгѳа юкселип, келирли саагѳа чевирильди. Икѳтисадий джеэттен кѳавийлешти. Ферма ичюн земаневий типтеки биналар кѳурулды. Сыгѳыр сагѳув кубре чыкѳарув, ферма айванларыны суварув киби муим ишлер механизмлештирильди. Колхоздаки аят гурьледи. Мидат назарий билъгисини арттырмакѳ ниетинен кой ходжалыгѳы институтынынѳ зоотехника болюгине гѳиябий окѳумагѳа кирди. Онынѳ япкѳан ишлери дигер колхозларгѳа

нумюне олды. Керек олгъанда, оларгъа да ярдым этти, озюнинъ теджрибесинен болюшти.

Алем даа татлы юкьуда. Патта-сатта де о тарафта, де бу тарафта хоразлар чагъыралар. Мидат ёлнынъ ортасына тюшип, ферма тарафкъа адымлар экен, балалыгъыны, юрегине биринджи севги алеви тюшкен анъларышы хатырлады. Эбет, о куньлернинъ артына къайтармакънынъ чареси ёкъ... Языкъ ки, яшамакъ укьукъы инсан баласына бир кере бериле, аят кериге къайтмай тек огге тараф кете.

Гъонджелернинъ къулагъындан чекип уянткъан джыллы танъ еллери Мидатнынъ коксюнде шойле ислер уянтмакъта эди. Онынъ хаялыны артындан сыгъыр сагъмагъа ашыкъып келеяткъан къадынларнынъ сеси больди. Къадынларнынъ эписи Мидатнен селямлашып кулюше-кулюше малханеге кирип кеттилер. Бираздан гурульдеп вакуум насос чалышып башлады ве сют сагъув аппаратлары фышылдап, сагъыджылар ишке кириштилер.

Мидатны бир афта эвелси район партия комитетининъ биринджи секретары чагъырып, оны район аппаратына ишке аладжакъыны айтты. Мидат чокъ къаршылыкъ бильдирмеді. Лякин: «Мени башкъа ишке аладжакъларыны эшитсе, реиснинъ манъа джаны пек агъырыр. Мен онынъ джаныны агъыртмакъ истемейим, о мени бабам киби тербиеledi», — деди. Секретарь реиснен озю лаф этеджегини айтып Мидатны озгъарды.

Бу лакъырды реиске келип еткен сонъ, о мугъайып:

— Бизден не яманлыкъ корьдинъ? — деди Мидаткъа.

— Сизден яманлыкъ корьмедим. Сизден де, колхоз идареси азаларындан да, айванасравджылардан да хатирим пек хош, лякин Хайдаровнынъ сёзюни насыл ред этеджегим.

— Мен барып айтарым, озюм кетем демесенъ, бир якъкъа алмазлар.

— Яхшы, — деди Мидат севинип.

Дехкъанбай ака эрте туруп, догъру райкомгъа кетти. Эки къатлы райком бинасында кимсе ёкъ. «Секретарь эрте келетургъан, бугунъ ничюндир даа ёкъ», — деп ичериге кирмеге экиленип тургъанда, къаршыдан секретарнынъ келеяткъаныны корьди.

— Эртенмен ёкълап кельгенсинъ, хайырмы? — деп сорады Хайдаров реиснинъ элини сыкып.

— Хайыр-хайыр, — деди реис оны тынчландырып.

Хайдаров реиснинъ тек онъа айтаджакъ муим бир сёзю олмаса, бойле эрте келип, беклеп турмайджакъыны биле эди. Олар секретарнынъ одасына кирген сонъ, теренден кокиос кечирди де:

— Мен сизинъ огюнъизге Аппазов меселесинен кельдим, — деди.

— Сонъ не олгъан? Сиз тербиелеген бир кадрны реберлик вазифесине котерсек, ярамаймы? Сизинъ де итибарынъыз артар. Ойле дегильми?

— Айткъанынъыз догъру. Лякин мени энъ керек кишимден айыраджакъсынъыз. Мен энди къартайдым. Онынъ устюне яралангъан аягъым да чокъ юрмеге ярамай, агъыра башлады. Мидат меним эм аягъым, эм къолум, эм козюм. Мен ондан тек айванасравджылыкъта дегиль де, памукъчылыкъта да файдаланам.

— Ашайт программасыны омюрге кечирмек ичюн бизлер кадрларны ерли-ерине къоймакъ борджлумыз. Район кой ходжалыгъы идаресине муавин керек. Ходжалыкъларара айванларны беслев базасына директор керек. База учъ йылдан берли планыны толдурмай, бутюн районны кериге чекип келе. Мен беллесем, базанынъ ишини тек Аппазов беджере биле. Биз тек озюмизни дегиль, бутюн районны да тюшюнемек борджлумыз. Мен Аппазовнен субетлештим. Оны сизден алырмыз.

— Эгер Аппазовны менден аладжакъ олсанъыз, менден колхоз реислигини де алынъыз.

— Мен сизден колхоз реислигини аламайым. Сизни бу посткъа колхозджылар къойгъан. Колхозджылар ве колхознынъ умумий меджлиси ала биле.

— Манъа бир бу йигитни чокъ кореджек олсанъыз, мен сизден республика Юкъары Советининъ депутаты, Ватан дженкининъ инвалиди оларакъ разы дегилим.

О, эджанланып, еринден турып чыкып кетеджек олгъанда, Хайдаров онынъ омузына кюлуны кюйып, ерине отуртты. Озю де янына отурды.

— Яхшы, Аппазовны аладжагъымызга сизинъ бу дередже джанынъыз агъыраджагъыны бильмей эдик. Шай олса, чалыша берсин, — деди о реисни тынчландырып.

Дехканбай ака идаре къаравулына «Мидат кельсе, бир якъкъа кетмей мени беклесин», деп кеткен эди. О райондан къайтып кельгенде, Мидат къаравулханеде беклеп отура эди. Реис къаравулханеге кирип, Мидатнен эль тутушып, селямлашты да къаршысына отурды. Къаравул онынъ оглоне бир чайник кок чай ве бир пияла кетирип кюйды.

Реиснинъ мемнион олгъаны чересинден корюнип тура. Чайны пиялагъа кюйып, чайникке къайтарып экен, шенъ давушнен сёйленди:

— Биринджи сефер къайтарсанъ-лай олдым, экинджи сефер къайтарсанъ — чай олдым, учюнджи сефер къайтарсанъ — май олдым. Алдыны атанъа берме, ортасыны дайынъа берме, сонъкисини озюнь ич дегенлер, деп озюнинъ лафына озю кульди де, пиялагъа чай кюйып, озю иче башлады. Озюнинъ хошнут олгъаныны гизлемеди. Чайны битирип, Мидаткъа да кюйды, сонъ онынъ козьлерине тик бакъып: — Энди мен ольмегендже, бир якъкъа кетмейджексинъ. Ерге кирсенъ — кюлагъынъдан чекип чыкъарырым, кокке учсанъ — аягъынъдан тартып тюшюрим. Эм сени башкъа ишке кеч деп, кимсе раатсызламаз. Къана сен манъа айтчы энди, къачангъадже бойле бекяр юреджексинъ? Сенинъ акъранларынъ чокътан элибаркълы олдылар.

Мидат бу лакъырды чыкъкъанда, эр вакъыт озюни кюлайсыз дуя эди. Эвленюв меселеси акъкъында ким сёйлесе, кюлагъына кюрт олып кире эди. Лякин о кимсеге бир джевап айтмай. Биринджи севгилиси — Зайдеге кявушмакъ насип олмады. Караматны бекленильмеден кельген кёр эджель алып кетти. Гуль киби чырайына бакъып тоялмады. Юрегини бийлеген севгилисини унутып, къальбинде учюнджи бир севгиге ер тапылырмы экен? Учюнджи расткетирген кызыны бахтлы эте билirmi, ёкъмы? Мидат бу шейлерни ойланып сукют сакълай, ойларынынъ сонъуна асыл да чыкып оламай эди. Эм севмеге де кюркъа, шунынъ ичюн де бу меселеде кимсеге тишини ярып, бир сёз айтмай юре. Шимди де шу себеп олса керек, о реиске индемеди. Индемегенини корьген реис де ичинден «эски ярасына туз септим, гъалиба» деп лакъырдыны башкъа тарафкъа бурды.

— Яйляны барып корип кельдинизми? Энди кочюрмек лязим олгъан айванларнынъ кочюриледжек вакъыты кельди. Сюрюльген тарлаларны таптап юрьгенлери етер энди.

— Барып корип кельдим. От яхшы, лякин район кой ходжалыгъы идареси изин бермей. Бу афтанынъ ичинде ава бозулып, кучлю ягъмур ягъаджакъ, сель келеджек экен. Шу себептен изин ёкъ.

— Ойле олса, азырланмакъ керек.

— Манъа сёзюньиз олмаса, энди мен ишиме барайым, — деп Мидат турып чыкып кетти.

Дехканбай ака онынъ пешинден бакъып къалды. Козьлеринде мерамет нурлары парылдай эди. «Мидат къанатлары кюветли къарталгъа ошай, бу къанатларнен табиятнынъ хышымыны енъип, даа чокъ юксеклерге учмакъ мумкюн», — деди о ичинден.

Арадан йыллар кечти. Райком секретары Хайдаровны башкъа районгъа авуштырдылар. Дехканбай ака чокъ девам эткен агъыр хасталыкътан вефат этти. Бу девирде Мидат да эвленип, бала-чагъалы олды. Ннает, оны башкъа ерге авуштырмакъ меселеси бир даа котерильди ве «Гулистан» колхозында о иште, бойле пейда олды.

VII

Мидат саба турып, мал фермасына етип кельгенде, даа ерге ярыкъ тюшмеген эди. Сагъыджылар фенерлернинъ мунарлы ярыгъында сыгъырларны сагъалар, туварчылар исе тюблерини курейлер. Ферманен колхоз идаресининъ арасы беш километр. Мидат бу фермагъа башта да бир келип

кеткен эди. Сводкаларда, эсабатларда «ремонт этильди» деп косьтерильген бу малханенинъ пенджерелери джамсыз. Къапы ерине япылгъан агъач чабакълар сыгъырлар къорагъа айдап чыкъарылгъан сонъ насыл тиретильген олса, шай да тура. Малханенинъ ичинде сувукъ еллер ойнай, отлыкъларнынъ артына къапалгъан яш бузавлар оксюре, сыгъырлар оглерине къойылгъан силосны бири-бирлеринден къызгъанып, тюртюшип ашайлар. Оларнынъ тюклери сувукътан тим-тик туралар. Сагъыджылар да устьлерине халат ерине фуфайка, чапан кийгенлер. Сагъыджылар эр бир сыгъырны сагъмаздан эвель, бузавларны кетирип, башта сютни ийдирелер, сонъ сагъалар. Сагъып алгъан сонъ бузавларны кене аналарына йиберелер. Олар аналарынынъ елининде къалгъан сютни агъызларыны копюртип-копюртип, къалдырмайып, эмип алалар. «Бу не къадар мешакъкъатнен сыгъыр сагъув», деп хаялындан кечирди Мидат. Яхшысы, анасындан айыр да, бериледжек нормасыны сосканен бер. Илери ходжалыкъларда шай япалар. Ондан да гъайры ичи сыгъырлар къысыр къалгъан ве сагъылгъан сыгъырларнен къарышып юрелер. Бунъа кимсе эмиет бермей. Насыл ола да, область ве райондан айванасравджылыкъларны кетишатыны тешкермеге кельген комиссиялар бу ферманы «яхшы» деп язып кетелер. Олар фермасына дегиль де, ферма мудирининъ софрасына бакъып, къыймет кесселер керек. Мидат ферманы айланып чыккып, араба къапыгъа якъынлашкъанда, этрафкъа ярыкъ тюшкен эди. Бираздан ашыкъа-ашыкъа учётчик кельди. Араба къапынынъ янындаки кичкене одачыкъларны ачып, кирип дефтер алып чыккыты ве эвине кететкъан бир сагъыджынынъ артындан къычырды:

— Саламат, сютюнъни яздырып кет! —

Сагъыджы къайтып кельди. Озю сагъгъан сютюни учётчикке косьтерир экен, сомурданды:

— Бир бидон толу, экинджисинде он литр эксик. Сютни чекишип сагъасынъ, сагъып алгъан сонъ да, язмагъа адам ёкъ. Эвде яш балам янгъыыз къалды.

Башкъа сагъыджылар да энди чокътан сыгъырларыны сагъып алгъанлар, бидонларнынъ устюнде чувуддашып, учётчикни беклеп отуралар. Учётчик оларнынъ янына барып, бидонларда не къадар сют олгъаныны дефтерине язды.

Шу арада бир атлыкъ арабагъа аякълары къалын, мазаллы атны еккен къырджыман арабаджы кельди. О, бидонларны учётчикнен берабер арабагъа юклеп, сепаратор пунктына алып кетти.

Мидат малханенинъ куньдогъуш тарафында, учъ юз адым къадар узакълыкъта олгъан силос чукъур таба адымлады. Чукъур янында эки къолуны артына къойып, ферма мудире тура эди. Онынъ башындаки кок къаракуль къалпакъ, аягъында къара хром чызмалар оны джиддий инсан этип косьтерелер. Амма мысырбогъдайгъа гойгъан хораздай къып-къырмызы янакълары ве шишик козь къалпакълары ичмеге севгенини тасдыкълайлар. Мидат онынъ янына баргъанда, агъызындан ракъы сасыгъы кельгенини сезди. «Фермадаки низамсызлыккъа ойле алышкъанлар ки, буны нормаль бир ал саялар» деп ойланды Мидат, ферма мудирининъ къыяфетини козьден кечирир экен.

Ферма мудире Мидатнен истер-истемез селямлашты.

Чукъур ичинде эки киши прессленген силосны кеселер. Силостан экси́ген пиво къокъусы келе. Мидатны колхозда баш зоотехник этип тайин этильген меджлисте ферма мудире де бар эди. О Мидатны корьгенинен, «иште, айлыкъ ала да юре, бунынъ элинден не иш келеджек» деген фикир башына кельди.

Оларнынъ экиси де силос алаяткъан кишилерге бираз бакъып турдылар. Ортадаки сукюнетни башта Мидат бозды:

— Ферма мудире аркъадаш, фермадаки ишлер пек мартавал олгъанына бакъмадан озюнъизни сыкъмайсынъыз.

— Лафынъызны анъламадым.

— Ишлеринъиз фена дейим.

— Не олгъан онъа фена олып. Омюринъизде малхане корьмединъизми ёкъса?

— Корьмеге корьген эдим, амма бойлесини биринджи кере корем. Малханенъиз йыкыкъ, ильме тешик. Ичли сыгырларны айырмакъ керек эди, сизде исе эписи бир ерделер.

— Йыкыкъ олса, сиз мутехассысынъыз, тюзетип, тамир эттиривсинъиз даа.

— Мен тамирлейим де, сиз исе элинъизни джеблеринъизге сокъунъыз да юрюнъиз, ойлеми?

— Меним олгъаным шу. Бар, къайда барып айтсанъ, айт.

Мидат ферма мудиринен бойле лаф этмекнинъ бир файдасы олмайджагъыны анълады, шу себептен де невбеттеки меджлисте бу акъта ачыкъ-айдын айтаджагъына къарар берди. Эм ойле де япти. Фермадаки бутюн эксикликлерни бирер-бирер айтып чыкъты. Шу вакъыт ферма мудир кене «малханени тамир эттирмек меним ишим дегиль» деп, озюни четке чеке башлады. Буны анълагъан Мидат да онынъ сёзлерине лаяыкъ джевап бермеге тырышты:

— Яхшы, — деди о, — малханени тамир эттирмек сизинъ ишинъыз олмасын, лякин бузавларгъа дикъкъатнен бакъмакъ, бугунъ-ярын бузавлайджакъ ичли сыгырларны къаршыдаки бош малханеге айырмакъ да башкъа кишининъ ишими? Люцерна бар, комбикорм бар, силос бар. Озюмиз айван бакъамыз, лякин этни девлетке сатып алып, теслим этемиз. Джинаяет якъанымызны биле турып кене девам этемиз.

— Бу саада менден гъайры колхоз идаресининъ де къабааты бар, — деди реис еринден турып. — Бутюн бир колхознынъ фермасыны Арсланбаевге ишандыкъ. Ферманынъ ишини ёлуна къояр белледик. Бильгенинъизге коре, Арсланбаев ишанчымызны акъламады. Онъа бир ай даа муддет берейик. Эгер зоотехникнинъ айткъаныны эда этмесе, чаресини тапармыз. Ярындан башлап, къуруджылар фермада олурлар...

Шу да шу олды, ферма мудир Мидатнынъ косътеришлерине бир сёзсиз табий олды. Зоотехника къаиделерине риаает этилип бакъыла башлагъан бузавлар тез осьтюлер. Сыгырларнынъ да сютю чокълашты.

Бойледже, Мидатнынъ якъан ишлери козьге корюнип, айванасравджылар арасында онынъ урьмети де артты. Фермадаки ишлер де сырасына къоюла башлады. Чюнки о, эвеля эр кеске озю нумюне косътерди, бутюн кунъ амелий, тешкилятий ишлернен мешгуль олды. Иш онынъ ичюн биринджи ерде турды. Онынъ кунъ тертиби де эр кеске белли эди: саба эрте турып ишке кете, акъшам эвге кеч къайта.

Бугунъ де о иштен кеч кельди. Къадыны Тензиле машинанынъ гурульдеген даушыны ишиткенинен, чыкып азбар къапыны ачты. О, озьлерининъ машинасыны даушындан таний эди. Ходжасы машинанынъ къапысыны къапатып тюшкенинен:

— Бираз эртедже кельсенъ олмаймы? Эр кунъ бойле кеч келесинъ, — деди.

— Не япайым, ишлер ойле, апай.

Акъайы ашханеге киргенинен Тензиле софра донатты. Ходжасынынъ ач олгъаныны корип:

— Мында чалышкъанда, не олса да ашны вакътында ашай эдинъ, анда чалыша башлагъанынъдан берли не ашны вакътында ашайсынъ, не де сувны вакътында ичесинъ. Кетип чалышмагъа не ичюн разы олдынъ бильмейим. (Мидат «Гулистан» колхозына Ленин колхозындан къатнап чалыша эди.)

— Не япаджакъсынъ, апай, бираз даа сабыр этмек керек. Анда кочип барсакъ, сонъ яхшы олур.

Тензиле ходжасынынъ чырайына бакъып, терен кокюс кечирди. Башта дикъкъат этмеген экен. Мидатнынъ сонъки вакъытта зияде ёрулгъаныны, азгъаныны сезди.

— Не гедже раатлыгъынъ бар, не кунъдюз, — деди о итиразнен.

— Къулакъасма, балакъ сыланмай, балыкъ тутулмай. Ат башына иш тюшсе, авузлыкънен сув ичер, эр башына иш тюшсе, чызмасынен сув кечер, дегенлер.

Олар къары-ходжа бираз лакъырды этип отурдылар. Сонъ Мидат тышкъа, темиз авагъа чыкъты. Ава булутлы, ойле къаранлыкъ ки, козьге

тиортсенъ, бир шей корюнмейджек. Онынъ тышкъа чыкъкъаныны корьген овчарка копеги чапып келип, ятакълана башлады. — Элинъни бер, — деди Мидат. Копек отурып огдеки аягыны узатты. О, копекнен баягы эгленди. Сонъра эллерини ювып, эвге кирди. Тензиле даа юкъламай ходжасыны беклей эди.

Тензиленен Мидатнынъ эвленгенлерине он йыл олды. Олар таныш олгъанда, Мидат Арзухан апанынъ эвинде яшай эди. Караматнынъ кечингенине къач йыл кечсе де, биревге гонъюль беририм деп акъылынынъ четине биле кетирмей эди. Амма аят эп девам эте ве табият озь керегини талап эте экен. Мидат Тензиленен тапышып, аят къурдылар... Мидат Аппазовнынъ «Гулистан» колхозында айванасравджылыкъ ишлерини ёлуна къоюв, бу вакъыткъадже мында ёл берильген эксикликлернен курешюв арекетлери джемиетимизде гъайрыдан къурув, кечмиште юзь алгъан джиддий нукъ-санларны ёкъ этюв талапларынен бир девирге расткельди. Шунынъ ичюн о эр бир шейде, эвеля озю тешеббюс косьтерип, озю нумюне олып, ялынъыз ишнинъ файдасына арекет этти, коллективнинъ, адамларнынъ менфаатыны къорчалап, догърулыкънен иш апты. Нукъсанларгъа козь юммады, хатир-гонъюль саймады. Бойле фааль хызметинен о аз вакъыт ичинде бутюн колхоз джемаатынынъ итибарыны къазанды.

Бу йыл къыш джыллы келип, бааръде яйлядаки отлар эрте ешерген эди. От яхшы олгъанындан къойлар март айынынъ сонъунда даа тёллеп битирильмез бурун яйлягъа кочюрильди. Қъойларны кочюрген сонъ, эки кунъ токътамай ягъмур ягъды. Буны корьген Мидат чыдап оламады, ЗИС—150 машинасына дёрт тонна комбикорм юкетип, яйлягъа джёнеди. Элли верст ёлнынъ отуз километри асфальт, къалгъаныны джылгъалар ичинден кечмек керек эди. Асфальттен чыкъкъан сонъ, машинанынъ юрьмеси агъыр-лаша башлады. Эр элли-алтмыш метр юрьген сонъ, токътап чаналай башлады ве ахыры бутюнлей батып къалды. Мидат кузовнынъ астындаки курекни алып, копчек тюбюндеки чамурларны темизледи, ёл четиндеки тогъайдан джувшан, терек пытакъларыны кетирип, арттаки копчекнинъ тюбюне тыкъты. Машина бираз джылышты, амма ондан сонъ ойле батты ки, еринден къыбырдамады. Копчеклер тюбюнден тек чамурлы сув сачрай эди. Мидатнынъ устюндеки фуфайкасы сыланды, агъырлашты. Самайларындан ягъмур сувунен къарышкъан тер тамчылары тамлады. Аягындаки кирза чызмаларынынъ ичи сувгъа толды. Абдикаххар ака кабинасынынъ къалысыны ачып, Мидатнынъ янына отурды.

— Пек бир инат табиятынъ бар, ярын авасы ачылгъан сонъ кетирсек олмай эдими? Озюньни де чекиштирдинъ, мени де.

— Ойланып отурмагъа вакъыт ёкъ, насыл этип олса да, комбикормны къойларгъа етиштирмек керек.

Этраф каранлыкълаша башлады. Байырлардан джылгъаларгъа акъып тюшкен сувлар машинанынъ копчеклерини эп комди. Кабинканынъ ичи джыллы, мотор чалыша, джам темизлевичлер токътамай джамны темизлейлер.

— Къана айт, бу емни анда насыл этип етиштиреджексинъ? — деп кульди Абдикаххар ака. — Бу сель даа бизни акъызып кетмесе яхшы. Колхознынъ къошлары ерлешкен ергедже къарарнен он верст даа бар.

Мидат къошкъа джаяв барып, бир чаре тапмакъ къарарына кельди. О устюндеки фуфайкасыны чыкъарды, эписи бир шыр-сув, агъыр, котерип юрьмекнинъ файдасы ёкъ. Чызмаларынынъ ичиндеки сувны текти.

— Сиз меннен кетесинъизми? — деп сорады о Абдикаххар акадан.

— Ёкъ, сен яхшысы, манъа бир ат ёлла. Мен кабинкада отурып беклерим. Мына буны кийип кет, ушюрсинъ, — деп Абдикаххар ака отургъычкъа тёшевли чапаныны Мидаткъа узатты.

Мидат чапанны кнеджек олды, лякин чапан устюне сыгъмады. Чыкъарып Абдикаххар акагъа берди де, джылгъа бойлап, юкъарыгъа — къошлар олгъан тарафкъа кетти. Тизден кельген сувдан кечип, джылгъанынъ четине чыкъкъан сонъ, чызмасынынъ ичине толгъан сувны бир даа текип ташлады. Бираздан сувукъ ель эсти, ягъмур къаргъа чевирильди. Қъар Мидатнынъ бетине ура, кокрегише шыбалана. О исе эп кете. Акъшам саат онны кечкенде

олип-талып, Къадиркъул аканынъ къошына етип кельди. Чадырнынъ ичинден къозуларнынъ мәнърашкъаны эшитиле. «Къарт янъы догъгъан къозуларны анда топласа керек», — деп тюшюнди Мидат. Копеклерден сакъына-сакъына чадыргъа якъынлашты. Копеклер корюнемейлер, къардан сакъланып, не ерлердедир пысып ятсалар керек. Ичери киргенде, чобан ортада атеш якъып отура эди:

— Алейкум селям, — деди Къадиркъул ака сувукътан чырайы когерип кеткен Мидатнен эль тутушып селямлашыр экен.

Чобан зайыф, къозуларны бирер-бирер откъа якъын кетирип къурутмакъта эди.

— Бу авада мында насыл этип кельдинъ? — деп тааджиплendi Къадыркъул ака. — Сувгъа тюшкен сычандай джибигенсинъ де. Быджагъынны чыкъар да, атешке якъын отур.

Мидат чызмаларыны, устюндеки быджагъыны, кольмегини чыкъарып, атеш янына отурды. Чобан онынъ аркъасына озюнинъ пальтосыны ташлады. Мидат онъа машинанынъ ёлда батып къалгъаныны айтып:

— Мәнъа колхозгъа барып кельмек ичюн бир ат эгерлеп берсенъиз, — деди.

— Саба барсанъ олмаймы?

— Эгер ягъмур сабагъадже ягъса, сель машинаны да, комбикормны да алып кетер.

— Колхозгъа мытлакъа шимди барыладжакъ олса, бала йиберейик де.

— Колхоздан бир трактор кетирип, машинаны чыкъармакъ керек. Гедженинъ дер маалинде баланынъ айткъанына ким инаныр? — ёкъ озюм бармасам олмаз.

— Ойле олса мен барып, торы джоргъаны эгерлейим, сен исе чай ичип, бираз къызын, — деп Къадыркъул ака чадырдан чыкып кетти.

Мидат чай ичип, пите ашагъан сонъ ичине джан кирди. Бираздан чобан къайтып кельди, торы джоргъа эгерленгенини бильдирди.

— Абдикаххаргъа да адам ёлладым, — деп ташлады чобан джёнен кетейткъан Мидаткъа.

— Машинада отурсын, мен кечикмем.

— Ойле олса, бала термоснен чай ташлап келир. Сен бу сокъакънен кетсенъ, асфальт ёлгъа чыкъарсынъ.

— Билем, — деди Мидат ве атынен къарацлыкъкъа синъип, козьден гъайып олды. Машинаны трактор сюйреп кельгенде, ягъмур токътагъан, ава ачылгъан эди.

Машина ве тракторнынъ гурультисини эшиткен чобанлар этрафына джыйылыштылар. Комбикормны болюштирип къайткъанда, къар прип, джылгъанынъ арасындан сель аля даа гурульдеп акъа эди. Лякин машина энди ашагъы энгенинден себеп, сазлыкъкъа батмай, силькине — силькине асфальт ёлгъа енгилликнен чыкты.

Аппазов шу гедже козь юммагъан эди. Машинагъа отургъанынен, козьлери юмулып, юкъугъа кетти. О эвининъ янына етип кельген машинанынъ токътагъаныны биле дуймады. Оны шофер уянтты. Эвде кимсе ёкъ эди. О, одасына кирип, тешекке яткъанда, сыджагъы котерильгенини ве башы зияде агъыргъаныны дуйды. Не къадар яткъаныны да бильмей. Акъшам устюнде кимдир елкесинден тутып оны сильккенде, козюни ачып, эсини башына топламагъа тырышты. Бу реиснинъ шофери — Джура эди. Джура мында келип къапыны къакъкъанда, къапы ачыкъ эди, лякин ичериден кимсе чыкъмады. Амма эвден кимнинъдир лакъырды эткени эшитильди. Джура ичери одагъа кирди, чыракъны якъты. Мидатнынъ бир озюнинъ сандыракълап яткъаныны коръди. О, башта Аппазовны саргъуш деп белледди. Лякин янына баргъанда, сыджагъы олгъаныны сизди. Шоферини мында реис ёллагъан эди.

Мидат еринден тураджакъ олды, аякълары тутмады, кроваткъа авдарылды. Бутюн вуджуды эзильген киби агъыра. Джура аджеле суретге медпункткъа кетти. Арадан чокъ вакъыт кечмедди, Джура колхоз медпунктынынъ эмихиреси Азизени ве реис Тошматовны алып кельди. Къызынынъ

элинде кырмазы хачлы мавы чантасы бар эди. Акъ халатынын устюнден къаверенки макинтош кийген. Къапыдан киргенинен Джуро онын макинтошыны чойге ильди. Азизе Мидатнын манълайына элини кыйды: башы сыджакъ. Мидат бель устюне тураджакъ олды, кызы оны турсатмады. Чантасындан градусник алып сыджагыны ольчеди: кыркъ дередже! — Сыджагы пек юксек, бельки хастаханеге яткызырмыз, — деди эмшире къапы янындаки скемледе отурып, онын эр бир арекетини козетип турган репске.

— Бир якъкъа бармайджагым, сабагъадже тюзелирим, — деди Мидат яткан еринде.

О, омюринде ич бир вакъыт хасталанып, тешекте ятмаган эди, эмшире чемодандаки демир къутучыкынын ичинден шприц чыкъарып укол япты, эки дане ап юттурды.

— Ярын эрте келип банка къояр, кене де укол япарым, эгер сыджагынын тюшмесе, хастаханеге яткызмасакъ олмаз.

Тошматов Мидаттан яйлядаки вазиятни сорамагъа кельген эди. Лякин онын алыны корип, бир шей сорамады. Реис машинадан идаренин огюнде тюшти ве шоферге: — Эмширени эвине ташлап кель, — деди.

Къадыны Тензиле ве онын артындан огълу, кызы эвге кельгенде, Мидат япылган уколнын ве иляджларнын тесиринден къатты юкьугъа далып, терлеп ята эди. Эмшире ёлда машинаны токътатып, Тензилеге эр шейни аяллаткан эди. О, шимди яхшы этип терлесе, бир кереден айыныр, деп хожасынын устюне бир ёрган даа кетирип ташлады.

Аппазов чокъ йыллар спортнен огърашкан, хусусан бокс боюнда белли бир меарет косьтерген сагълам киши эди. Шунунчюн бу хасталыкны о къолай енъди. Саба эмшире онъа даа укол япайым, деп кельгенде, о не бар — бир шей ёкъ, дегендай, къадыны ве балаларынен лактырды этип, чай ичип отура эди.

— Ёкъ, укол-муколынъыз керекмей, сагъ олунъыз, мен ишке кетеджегим, — деди о.

— Ва-ай, бойле алда ишке! Ёкъ, мен сизни бир якъкъа йибермем. Сыджагынын тюшсе де, сизде зайыфлыкъ бар. Бир кунь олса да, мытлакъа — ятаджакъсынъыз. Мына бу иляджларны ичинъиз, — деп тенбиеledi. Сонъ Тензилеге мураджаат этип: — Риджа этем, оны бир якъкъа чыкъарманъыз, — деди.

Аппазов кулюмсиреп: — Яхшы, ханум, бойсунам сизге, — деди де, тешекке ятаджакъ киши олып, одасына кирип кетти.

О, улегедже ятты, сонъ олдырамады.

— Не мен, тешек хастасымы, ёкъса! — деп, къадынынын итиразына бакъмадан, туруп, идареге кетти.

Тензиле къоджасынен яхшы, муаббет яшай эдилер, экиси де чалыша, балалары окъуйлар. Къыйынлыкъ чеккен вакъытлары олса да, озь такъдирине шикъет этмей, озюни бахтлы сая эди. Къоджасы тюшкюн я да зияде ёргун алда кирип кельсе, аджый, къайгыра, джаныны кыймагъа ер тапмай, насыл этип гонъюлини котермеге бильмей эди. Мидат яйлагъа кетсе, онъа раатсызлана ве айткан вакътында къайтып кельмесе, танъларны юкьусыз къаршылай, не олды экен деп ойланып, чыкъа эди. Акъайы янында олса, бир шейден гъамы олмай. Бугунь де о акъайынын кельгенини сабырсызлыкънен беклей эди.

Мидат яваш келип онын янына ятты. Башы ястыккъа тийди дегендже юкьугъа далды. Бираздан кимдир къапыны къакъты. Тензиле Мидатны уянтмай халатыны кийди де яваштан азбаргъа чыкъты.

— Ким о? — деп сорады.

— Бизмиз. — Сокъакътан таныш олмаган кишининъ сеси эшитильди.

— Я сиз кимсинъиз?

— Мидат ака бармы? — Биз идареденмиз. Айтынъыз чыкъсын.

Тензиленен берабер араба къапыгъа копек де чапып барды. Копек араба къапы огюнде къалды. Тензиле къоджасыны уянтып, оны кимдир идареге чагырып кельгенини айтты.

Мидат яры юкьулы алда, истемей-истемей кийинип, азбаргъа чыкъты.

Оны чаггыргъан кишилернинъ экисининъ де агъызындан ракъы сасыгъы келе эди. Олар эль тутушып селямлаштылар. Экисини де таный эди. Бир реиснинъ колхозда бригадир олып чалышкъан агъасы Давранбай аканынъ огълу Абдураман, экинчиси — Абдураманнынъ досту, шу бригаданынъ тракторажысы Абдулла эди.

— Не ишнен кельдинъиз? — деп сорады Аппазов.

— Сизнен этеджек лафымыз бар, — деди Абдураман оны бийсинмеген сеснен.

— Сёзюнъ олса, тез сёйле сизлернен сувукъта турмагъа вакътым ёкъ.

— Сувукъта дегиль, керек олса, буз устюнде де турарсынъ, — деп къақылдап кульди Абдураман.

— Ойле олса, сагълыкынен къалынъыз! Меним сеннен этеджек лафым ёкъ. — Мидат чевирилип кетеджек олды. Амма Абдураман онынъ билегинден тутты. Мидат онъа ачувлъы назарнен бакъты.

— Айт сёзюнъни, — деди Мидат къатиетле. Онынъ козьлери энди къаранлыккъа алышып, Абдураманнынъ ракъы теспринде акъыйгъан козьлерини ачыкъ корьди.

— Санъа айтаджакъ сёзюм шу — бугунъден сонъ реиснинъ ишлерине балта урмайджакъсынъ, онынъ дегенинен юреджексинъ. Меджлислерде сасыкъ лафларынънен оны тенкъид этмейджексинъ. Бизим папашкъагъа да чокъ атыла берме! Я да ариза язып, иштен кет. Экисине де разы олмасанъ, мынавы юмрукънен мийинънинъ къатыгъыны чыкъарырым. — О, юмругъыны Мидатнынъ джакъына тиреген эди. Мидат онынъ элини кескин бир арекетнен сильтеп ташлады.

— Деф ол, козюмнинъ огюнден! Сенинъ къоркъуздажакъ сабийинъ даа догъмагъан. Реис векиль этип, энди сени йибердими? Барып айт, мен ариза берип, бир якъка кетмейджегим. Меним якъкан ишлерим тишине таш олып тийдими? Ойле олса, ашайджакъ ашыны мукъайт олып чайнасын, тишинден къуртулып. Мен биревнинъ тазыйыкынен иш япмам.

— Шаймы?

— Шай.

— Шай олса, мына санъа, — Абдураман юмругъыны котерип, Мидатнынъ къулакъ тозуна ураджакъ олгъан эди, о ашагъы эгилип етиштирди. Юмрукъ онъа тиймеди. Аксине, Мидат онынъ джакъына ойле урды ки, бекленильмеген бу кучлю юмрукътан козьлеринде от янып, йыкълды. Шу арада Аппазовнынъ устюне Абдулла атылды, лякин Мидат оны да ерге юварлатты.

Абдураман яткъан еринде чызмасынынъ къонучындан чуст пычагъыны чыкъарып, яваш еринден турды. Онынъ сагъ элинде пычакъ йылтырагъаныны корьген Мидат сергекленип, янъы уджюмге азырланды ве о якъынлашкъанда, элине япышып къайырды. Абдураманнынъ элиндеки пычакъ ерге тюшти. Мидат пычакъны эгилип аладжакъ олгъанда, онынъ башына ташнен урмагъа онъайтлангъан Абдулланынъ билегинден копек тишлеп, ойле силькти ки, онынъ элиндеки таш бир четке атылып, озю бир даа йыкълды. Къыбырдагъан сайын копек тишлерини онынъ беденине батыра эди.

Аппазов ерде яткъан Абдураманнынъ якъасындан чекип турсатты.

— Энди етими? Яки даа...

— Мени афу эт, биз сеннен дёгюшмеге кельмеген эдик.

— Ойле олса, къайдан кельген олсанъыз, анда кетинъиз. Джююлынъыз козюмнинъ огюнден ве бир даа манъа расткельменъиз — деди де, Мидат чевирилип эвге кетти.

«Булар менден къуртулмакъ истейлер, бакъ оларнынъ якъкан ишине... Лякин сизинъ ат ойнаткъан девиринъиз кечти энди, дженаплар. Джемпестимизни сиз киби унсулардан темизлейиджи тазе еллер эсмекте, эр ерде юзь алгъан ашкярлыкъ муити гъайрыдан къурув ишине, акъикъаткъа, догърулыккъа хызмет этмекте...» деп тюшюнди о, келип тёшегине ятар экен.

О, саба, ничюндир, кеч уянды. Кейфи гузель эди: гедже олып кечкен вакъиадан, яни эр шейден озь нефси ичюн файдаланмагъа, эр шейни озь шахсий менфаатына бойсундырмагъа алышып кельген ве этрафта янъы девир укюмге киргенине бакъмадан эвельки фурсатны эльден къачырмагъа тырышкъан унсурларнынъ чанакъяларларындан экисининъ акъкъындан кельгени ичюн мемнюн эди. Бу мемнюнлик онынъ озю сечип алгъан намуснен чалышув ёлунен, даима акъикъат иле иш корюв ёлунен тайпынмадан кетеджегине эминлигини даа зияде пекитти. Лякин, геджеки вакъиа, айны заманда, бу ашкярлыкъ ве гъайрыдан къурувгъа ынтылув ёлунда онъа даа чокъ къыйынлыкълар ве чатышувлар расткеледжегини косътерди.

Мидат Аппазов чайыны ичип, къапыдан чыкъкъанда, уфукътан къызарып догъгъан кунешнинъ алтын нурлары алемге хош айдынлыкъ бермекнен бирге, онынъ юрегиндеки ннетлернинъ темизлигини ве келеджегининъ даа айдын оладжагъыны тасдыкълай эдилер...

О, босагъадан атлап, озюнден даа чокъ гъайрет ве исрарлыкъ талап этиджи куреш ёлуна, бекленильмеген чешит адиселер иле толу, кергин, лякин аджайип аят ёлуна догъру адымлады.

ЧАЛ ХОРАЗ

ЭКИ ПЕРДЕ, ОН АЛТЫ ЛЕВАЛЫ КОМЕДИЯ

ИШТИРАК ЭТКЕНЛЕР:

МЕМЕТ — «Чал хораз» кѳушчылыкѳ фермасынынѳ мудирѳ.
ФАТИМЕ — Онынѳ кѳадыны, «Чал хораз» фермасынынѳ баш бухгалтери.
ЭЛЬМАЗ — Оларнынѳ кѳызы, университетте окѳуй.
МУСТАФА — «Чипчелер» фермасынынѳ мудирѳ.
МЕЛИЗЕ — «Чипчелер» фермасынынѳ бухгалтерѳ.
ШУКРИ — Чиленгир.
ДОЦЕНТ — Лектор.
РЕВИЗОР — Министрликнинѳ ревизорѳ.
АЗИЗА — «Чипчелер» фермасынынѳ кѳаравулы.
АЗИЗ — «Чал хораз» фермасынынѳ кѳаравулы.

Вакѳиалар бизим кунѳлерде олып кече

Эгизлер киби бири-бирине ошагѳан «Чал хораз» ве «Чипчелер» кѳушчылыкѳ фермаларѳ ян-янаша ерлешкенлер. Оларнѳ тахта пармакѳлыкѳ айыра.

Эки ѳлкѳапы. Биринджи кѳапынынѳ устюнде «Чал хораз» фермасынынѳ бельгиси-балабан чал хоразнынѳ ресими япылгѳан. Экинѳжисинде — «Чипчелер» фермасынынѳ бельгиси-чипчелер япылгѳан.

Эки кѳаравул будкасы. Эки эв. Эки бухгалтерѳия. Эки косѳтергичлер тахтасы. «Чал хораз» фермасынынѳ азбарында алма тереги чечек ачкѳан.

БИРИНДЖИ ПЕРДЕ

БИРИНДЖИ ЛЕВА

Гедже. Ай. Хораз чагѳыра. Кѳарылгѳан сесчиклеринен онѳа яш хоразчыкѳлар зиль туталар. Сукѳунет. Кѳаравуларнынѳ хурулдавы эшитиле. Копек урькип, авулдай. Тюфеклерини азыр туткѳан алда будкаларындан кѳаравулар чапып чыкѳалар. Олар фермаларнынѳ этрафында доланып, йырлайлар.

Азиз ве Азиза. Тертипнѳ ич бозмаймыз, хызметтемиз
Танѳ аткѳандже юкѳламай биз дѳуремиз.
Джан-юректен гедже-кунѳдюз
Фермаларнѳ кѳорчалаймыз.
Кѳачсын хырсыз, чайпавджылар —
Оларнѳ ич адѳжымамыз!

Тынчланынѳыз,
Тынч юкѳланѳыз,
Тавукѳ, хораз, чипчечиклер...
Бир кунѳ сиз де чипчечиклер,
Олурсынѳыз феричиклер!..

Ах-ах, вах-вах!
Чевре-четни эслеп бакѳ!

Къаравуллар бири-бирине якъынлашып, пармакълыкъ янында токътайлар.

Азиз. Ферманъызда ишлер насыл, урьметли Азиза-ханым?

Азиза. Яхшы, мухтерем Азиз агъа! Я сизинъ ферманъызда!

Азиз. Пек яхшы, аля дереджеде, Азиза ханым!

Азиза. Урьметли Азизджан, насыл янъылыкълар бар?

Азиз. Ярын бизим директорымызнынъ къызы келеджек экен. Университетни битире. Я сизде насыл хаберлер?

Азиза. Ярын бизим янъы директорымыз келеджек. Оны да яш ве гъает дюльбер дейлер. Фатименинъ къызына келишкен киев амма!

Азиз (*Эшитилир-эшитильмез*). Не дейсиз шу? Фатиме тюшюнде биле академикни коре. Эльмаз киби дюльбер къызы олмайджакъ бир мал экимине берирми? Олмайджакъ шей!..

Азиза. Кеченлерде аптемнинъ огълу эвленди. Адий бир механизатор, амма меним деген институт битирген къызы алды!

Азиз (*Кокюс кечирир*). Адамлар эвленселер... Къоджагъа чыкъалар. Тек биз — сизнен мен — Азиза.

Азиза. Эбет, шай... Я не япмалы?..

Кене хораз чагъыра, хоразчыкълар къычыра, копек авулдай. Къаравуллар кене фермалар этрафында доланалар.

Азиз ве Азиза. Тертипни ич бозмаймыз, хызметтемиз,

Танъ аткъандже юкъламай биз юремиз.

Бир анъ биле козь юммаймыз,

Къушчыкъларны къорчалаймыз.

Эндиден сонъ эмедашлар

Гъани, Ташмат ве Макарлар

Къавурылгъан тавукъ этин

Тоюп-тоюп бир ашарлар.

Ах-ах, вах-вах!

Чевре-четке эслеп бакъ!

Къаравуллар кене будкаларына кирелер. Къатты хурулты эшитиле.

ЭКИНДЖИ ЛЕВА

Санада Мустафа пейда ола. О джинси ве енгиль финкачыкъ кийген. Къолунда — дипломат. О автобус дурагъына адымлап, ошлу-зевкълы йырлай.

Мустафа, Язгъа чыкъсам, эв япсам!

Кирамет салсам, ай!

Алыр эдим бир къызчыкъ,

Борчкъа тапсам, ай!..

Мустафанынъ артындан къыз пейда ола. О да тыпкъы Мустафа киби джинси, беяз финкачыкъ кийген, бойнуна мавы къыйыкъ байлагъан. Къолунда — дипломат. Къыз йигитнинъ йырыны динълеп кете.

Мустафа (*Мустафа автобус дурагъында токътай*).

Алыр эдим бир къызчыкъ

Борчкъа тапсам, ай!..

Эльмаз озюнинъ дипломатыны Мустафанынъ дипломаты янына къоя ве четке чевирилип, йырлай...

Эльмаз. Борчкъа десеп, къыз олмаз,

Сай парасын, ал!..

Мустафа тез-тез чевирилип къызгъа бакъа, тааджиллене.

Мустафа. Эльмаз! Амма да корюшюв! Къайдан кельдинъ, акъыз?! Къайсы мераметли еллер кетирди!..

Эльмаз. Татильни кечирмек ичюн эвимизге кетем! Я сен къайда кетесинъ?

Мустафа. Янъы ишке таинлендим. Мектептен сонъ корюшмеген эдик, Эльмаз!

Эльмаз. Зерре къадар денъишмегенсинъ, олян! Эвеликиси киби де шаталакъсынъ!..

Мустафа. Не дейсинъ шу! Мен техникумны аля битирдим, ордада хызмет эттим. Шимди исе институтта гънябий окъуйым. Мени атта анавгъа таин эттилер...

Эльмаз. Лякин сен олгъанынъ киби де къалгъансынъ, асыл да денъишмегенсинъ... Эвлидирсинъ, э? Балларынъ да бардыр, я?..

Мустафа. Амма да айттынъ... Насыл бала шу? Я биз тап бешинджи сынфта окъугъан-

да мен тек санъа эвленирим деп емин эткенимни унуттынъмы, акъыз?

Эльмаз. ...Мен сенинъ бурунынъны урып къанаткъан эдим ве низамсызлыгъым ичюн осал ишарети алгъан эдим!

Келеяткъан автобуснынъ дюююги эшитиле.

Эльмаз. Бу — меним автобусым!

Мустафа. Менимки де... Чаптыкъ!..

УЧЮНДЖИ ЛЕВА

Фермалар. «Чипчелер» фермасынынъ косьтергич тахтасына Азиза усталыкъ-нен 50000 ракъамыны яза. Бираз артына чекилип, бакъып тойгъан сонъ, четке кете.

«Чал хораз» форма бухгалтериясы пенджересинден башыны созып, Азиза, Фатиме манълайына тирельген элининъ астындан не яза экен деп котерилип-котерилип бакъа, лякин бир шей корип оламай...

Фатиме. Азиз! Азиз! Уянса! Геберип къалдынъмы шу будканъда?

(Будкадан Азиз атылып чыкъа ве не олгъаныны анъламай, тюфегини Фатимеге тиклей).

Фатиме. Четке чек! Акъылынъпы чылдырдынъмы шу?

Азиз (четке бакъынып). Нени чекейим?

Фатиме. Пулеметынъны!..

Азиз (сигильден кокюс кечиререк). Атмай шу, атмай... Къач кере айттым...

Фатиме. Таякъ биле омюринде бир кере ата!..

Азиз. Апай халкъына анълатып олурсынъмы...

Фатиме. Бакъчы, бугунъ олар не къаралагъанлар?

Азиз (дюрбинни козьлерине кетире). Шимди бакъарыкъ... Шай... 50000! Элли бинъ, ханым!

Фатиме. Тюневин 40 эди, бугунъ 50-ми? О къадар чипчени озълери отуртып чыкъаралармы шу? Бор алчы, тюзет! Алтмыш, екъ... етмиш беш бинъ яз!

Пенджеренинъ экинжи къанатындан Мемет бакъа. Къолунда нелерцир язылгъан кягъыт бар.

Мемет. Азиз! Азиз!

Азиз. Мындам шу... Бир якъкъа кеткеним ёкъ!

Мемет (титреп). Адамны тап бу къадар къоркъузмакъ олурмы? Бор ал да, яз!..

Азиз. Не къадар?

Мемет. 48000.

Фатиме. 75000 яз дейим!..

Мемет. 48000 дедим де! Конца-концов, мында ким хозяин? Фатиме акъайыны пенджереден тартып ала. Сонъ пенджереледе озю пейда ола.

Фатиме. Баш бухгалтер мында меним! Айткъаным киби яз!

Азиз «йымырта» графасына истер-истемез къалын ве буюк этип 80 бинъ яза. Елда Мустафа ве Эльмаз корюнелер. Олар пармакълыкъ янында токъталып, аркъаларыны Фатимеге чевирген алда, субетлешелер. Къызыны корип къуванчыннан чапып чыкъкъан Фатиме, къызыны къучакълайджакъ ола, лякин онынъ огюнде бири-бирине эки тамчы сув киби ошагъан эки энгам тура: финкалары да, джинсилери де, атта дипломатлары да ошайлар. Чокъ тюшюнмей, Фатиме оларнынъ бирисини къучакълап.

Фатиме. Ах меним чипчегим!.. Лякин къучакълагъан адамы чевирильгенде — Мустафа олгъаныны корип, Фатиме шашкъанындан аякътан кесильген киби ола, ерге йибериле. Азиз ве Азиза оны къолтукълап скемлеге отуртилар.

Фатиме. Не кунълерге къалдым, я-раббим! Озь къызымны ят акъайдан айырып оламадым! Адам къартайгъан сайын козьлери де къамаша экен.

Эльмаз. Къоркъманъыз, анай. Бу джын шайтан дегилъ. Бу меним сабыкъ сыныф-дашым Мустафа!

Фатиме. Асыл бир шей анъламайым.

Бу дюньягъа не олгъан?

Къызымдыр деп къучакълайсынъ,

Ола чыкъа ят огълан!

Мемет, къызы Фатимени эвге алып кетелер.

Азиз. Чокъ шей ола бу дюньяда...

Бунъа мен не япайым?

Къоджа иште баш олса да,

Эмир бере апайы.

Мустафа озюнинъ кабинетинге. О Эльмазнен корюшкснинген мемнюн. Эльмазны севе. Дипломатны ачып, онынъ ичинге къадын урбалары олгъаныны эслемей. (Йырлай)

Мустафа. Хаял сюрүп ел боюнда кеткенде,
Апансыздан пейда олдынъ къаршымда.
Без кофта, эски джинсчик устюнде,
Мавы къыйыкъ байлагъансынъ башынъа.
Акъларым къалтырай, юрегим санчты,
Къыз бакъышы мени атешке якъты.
Ах, бу къашлар, ах бу козьлер-не сейлер,
Юрегим даянмаз — январ да куер.
Къайдан кельген? Ким экен? Ады недир?
Кимдир меним оюмде кулюп тургъан?
Биревлерге ошатам-кимлердендир...
Такъдир манъа бу къызы лыйыкъ тапкъан!..
Ах, бу къашлар, бу козьлер-не де дюльбер,
Юрегим даянмаз — ирер де кетер.

Мустафа кокрегине бюстгалтерни басып, кабинет ичинге вальс ойнагъан киби айлана. (Сёзсюз музыка). Кабинетке Мелизе башыны сокъа. Одага таныш олмагъан адамны бойле ошлу алда корип, сескенип, артына чекиле, Шукриге барып уруна.

Мелизе. Сув беринъ! Янгъын! Милиция!..
Шукри. Не олды я, Мелизе? Не ер яна? Не яна?
Мелизе. Та...та...та...ныш...

Шукри. Пулемётмы?

Мелизе. М...мы...мын...да...акъ...акъай, ф-ф-ф-ферма... (Мелизе янъы директорны кабинетте насыл алда корьгенини тасвирлейджек олып тырыша.)

Шукри. Эр шей анълашылды. (Кабинетке къапы аралыгъындан бакъа.) Не олды шу санъа? Янъы директорны сыгъырдан айырып оламадынъмы?

Мелизе. Демек, бу бизим янъы директорымыз, шаймы? Яп-яш, дюльбер...

Шукри. Эвли де дегиль... Юз процент бойдакъ! (Чевирилип четке кете.) Янъы директор мени ишке еккендже, барып бираз юкълайым да барем!..

Мелизе (кабинет тарафкъа бакъа). Какая конфетка!.. Барып анавы къарт жадыгъа айтайым да!.. Делирсин де!

БЕШИНДЖИ ЛЕВА

Эльмазнынъ одагасы. О да дипломатыны ачып, тыпкъы Мустафа киби, онынъ ичиндеки шейлерге эмлет бермей. Дипломат ичинге боксчылар къолчакълары ве бир блок сигарет бар. Эльмаз къолчакъларны кие. (Йырлай.)

Эльмаз. Не олды я, не олды я,
Не олды я шу манъа?
Къайдан кельди, къайдан кельди
Бу къадар кучъ къолума?
Къуванчымдан, къуванчымдан
Мен эр шейге азырым!
Къуванчымдан, къуванчымдан
Эвни якъар-йыкъарым!

Ода ичинге айлана, къолуна расткельген шейни урып йыкъа. Одагъа Фатиме кире. Эльмаз къолчакъларны саллап, онъа окътала.

Фатиме. Вай, балачыгъым... санъа не олды?

Эльмаз (Йырлап).

Алтын ренкли, незакетли
Акъшам бакъты пенджереге...
Хош дуйгъулы ве эзгили
Йырлар джошты юрегимде.
Сен корюшмек истер исенъ,
Юрегинъде атеш сезсенъ —
Демек, севги алевленди
Аракетли гонъюлинъде!

Не олды я, олды я,
Не олды я шу манъа?
Къайдан кельди, къайдан кельди
Бу къадар кучь къолума!

Къуванчымдан, къуванчымдан
Мен эр шейге азырым!
Къуванчымдан, къуванчымдан
Дерья-денъиз ашарым.

Гуль черепини урып йыкъа

Фатиме. Бабасы, бабасы! Къызымыз делирген!

*Мустафа пейда ола. Къолтугъында дипломаттан тасмалар, бигудилер корю-
нелер.*

(Музыка янърай.)

Мустафа. Мен ич бир шей анъламайым,
Назар тийди гъалиба?

Эльмаз. Мен де, достум, анъламайым,
Чокъ шей корем юкъуда!..

Берабер. Бельки баарь эзгилери
Бизни эсир алгъандыр..
Бельки джыллы кунеш иси
Зиядедже олгъандыр.

Ах сен баарь, баарь, баарь,
Ер юзюни нагъышла.
Инсанларгъа, джумерт баарь,
Севги-бахыт багъышла.

*Ичери Фатиме кире. О бираз шашмалагъан, яшларнынъ севги акъкъында бой-
ле лаф эткенлерини эшитип токътатмагъа тырыша.*

Фатиме. Азиз! Азиз!.. *Пенджереде башта шланг корюне, сонъ Азизнинъ озю де
пейда ола.*

Азиз. Не олды шу?

Фатиме. Ягъмурны токътат!

Азиз (*сувны токътатып*). Я анавы эспаблар олгъан ящикни кунъде учь кере сува-
рып тур деп озюнюиз айткъан эдинъиз де!

Мустафа. Ягъмур ичюн сагъ олунъыз, Азиз агъа!

Фатиме (*столдан дипломатны алып, оны Мустафанынъ къолуна туттыра*). Бу
ер сизге аммам дегиль! Бир даа мында кольгенъизни биле коръмейим!

*Къапыдан чыккыткъанда Мустафа Мелизенен токъуша, къыз джильвеленип,
йигитке йылмая.*

Эльмаз. Не ичюн ойле яптынъыз я, анай? О меним мектепте берабер окъугъан
эски достум да!..

Фатиме. Билем мен о достларны... Ана, Идриснен Эльзара да бир рале башында
отургъан эдилер... Гъарипчик учь баласынен мында къалды, Идрис исе янъы апай-
чыгынен курорт-мурортта тавланып юре!..

Мелизе. Мерабанъыз, Фатиме апте! Эльмаз кельген экен даа! Козюнюиз айдын!
(*Эльмазгъа чевирилип.*) Акъыз, танымадым сени, зенгин оладжакъ экенсиинъ.

Эльмаз (*ачувнен*). Мерабанъыз... (*Дипломатны алып кете.*)

Мелизе. Эльмаз даа да дюльберлешкен. Бойле келини купъдюз чыракънен
къыдырсанъ, тапамазсынъ! Озюне лаяйгы да бардыр, э?

Фатиме. Киев дейсинъми?.. Хоразынъыз юре энди мында... Бакъ сен оны, дирек-
тор эмиш! Агъызынынъ силекийи кеткени ёкъ...

Мелизе. Айт-айт да, оны айт, джаным Фатиме аптечигим. Даа келип етиштир-
меди, дегеним деген деп кестирмеге тырыша. Донатмалар ящигини азбаргъа авуш-
тыртты, тахталарыны бегенгенге ошай. Бунысы да девлет мулъкюне къызгъан сою,
гъалиба...

Фатиме. Я, керчекми?..

Мелизе. Пенджереде бакъсанъыз. Бу туварджы даа озюни косътерир. Чет мем-
лекетлерден кетирильген донатмалардан бир гараж япсын, шашар да къалырсын!..

Фатиме. Азиз! Азиз!

Азиз (*пенджереде бакъып*). Мындам шу, мындам!..

Фатиме. Эм сен манъа къабарма! Истесем, сенинъ он учюнджи айлыгъыннынъ
отуз учюнджи япарым!.. Бакъчы, донатмалар ящиги ериндеми?

Азиз. Еринде!

Фатиме. Мен сенден бизимкини сорамайым! Анавларынкини...

Азиз (*дюрбиннен бакъа*). Гъайып олгъан... Валлан-билляи гъайып олгъан! Ер ярылгъан, ерге кирген...

Мелизе. Я мен не дедим! Бизим истисалымызны чокътан янъартмакъ керек... Кимни янъартмакъ кереклиги даа белли дегиль: истисалнымы, ёкъса директорнымы...

Къолунда сининеп Эльмаз пейда ола. Синиге къаве, шекер татлы, конфетлер...

Фатиме. Айтчы манъа, Мелизе, анавы директорынъызнынъ апаы ёкъ экенми?..

Мелизе. Точнысыны бильмейим, амма айткъанларына коре, тап мектепте окъу-гъанда юрьген къызы бар экен, техникумда экинджиси, институтта — учуюнджиси дейлер...

Эльмаз. О гъиябий окъуй да!

Мелизе. Ну и что? Сен гъиябий чарпынып юрьгенлер ёкъ беллейсинъми? Мени де ойле соу севген эди. Эвленирим деп сёз берген эди, распискасы да бар! Аля даа окъуй!...

Къаве ичелер. Фатиме фильджаныны къапакълап бираз туткъан сонъ, козюни къымып, оны Мелизеге узата.

Фатиме. Джаным-козюм Мелизе,
Бакъса бир фалчыкъ бизге.
Бизни огде не беклей
Догърусыны айт бизге.

Къомшулардан утанам,
Косътер бизге ёлуны,
Омюр-билля унутмам,
Узат ярдым къолуны.

Башымызнынъ язысы
Къарадырмы-акътырмы?..
Сейле адджы-татлысын —
Эльмазгъа лайыкътырмы?..

Мелизе акъикъий фалджы киби тельбени козьден кечире, онынъ чырайы де куле, де сытыла.

Мелизе. Керчегини сейлерим,
Асыл бир шей гизлемем!
Акъикъаттыр сёзлерим —
Ялангъа ёл излемем!

Мына, джаным Фатиме,
Коресизми бу ишни
Озю учып кельмекте
Эвинъизге бахт къушы!..

Шляпа кийген башына,
Салмакълы, узун бойлу,
Къолундаки чантасы
Гъалиба парагъа толугъ!

Беджерикли эм дюльбер,
Алтын кеседир къолу.
Бойле киевинъ олса —
Бахтлысын омюр бою

Берабер (*Ойнап*):

Къаве ичтик, фал ачтыкъ —
Сонъу хайырлы олсун!
Ниетимиз ап-ачыкъ:
Дюгюн олсун — той олсун!

Мелизе кете.

Фатиме. Ах, къызым, къызым! Эгер мен акъыллы бир адамгъа акъайгъа чыкъ-къан олсам, чокътан берли профессор олур эдим! Сенинъ бабанъа тийип, тавукъкъа чевирильдим! Мукъайт ол, балам, акъайгъа чыкъмаздан эвель, яхшы тюшюнип-ташынып бакъ. Меним киби бутюн омрюнъ бою къомшу ферма тавукълары къач йымырта къозлагъан экен деп пенджереге бакъып турма!...

Эльмаз. Яхшы. Дегенинъиз киби япарым! (*Чапып кете.*)

Фатиме. Аферин къызыма! Машалла, машалла! Токътачы... Ойле де япарым дедими? Не, не? Меним киби йымырта саяджакъмы? Бир шей анъламайым!..

Мемет ве Фатиме чай ичелер.

Фатиме. Бабасы, бугунь бир тюш корьдим: эвимизге хырсыз киреджек олды. Къапыгъа сокъулгъанынен, къувып йибердим. Пенджеренден киреджек олды-къувыдым. Соба баджасындан тюшеджек олды андан да къувыдым. Кеткендир белледим. Чай ичмеге отурдым. Шекерликни ачсам, онынъ ичинде отура имансыз! Не олур экен?

Мемет. Ревизия келеджекке ошай...

Фатиме. Сус!

Мемет. Ре-ви-зи-я, башкъа бир шей дегиль!

Фатиме. Я-раббим, амма да акъай язгъансынъ башыма! Эгер ревизия оладжакъ олса, башта къомшуларда олур-мен буны озюм бакъарым... (Къоркъа-къоркъа элини шекерликке узата, яваш къапагъыны ача-сескене. Шу дакъкъасы къапы къакътыла. Фатиме юрегини тутта. Ичери Азиза кире. О кийинген-къушангъан, элинде бохчасы бар. Череси кесерли корюне).

Азиза. Мерабагъыз, азизлерим!

Фатиме. Алейкум селям, хош сефая кельдинъиз, буюрынъыз! (Тёрни косътере.)

Азиза. Урьметли Фатима апте, Мемет агъа! Сизге месуль аваленен кельдим. Бизим фермамызда бир яш хоразчыкъ бар. Сизде-тавучыкъ...

Фатиме (сейирджилерге). Анълашыла! Озьлеринкини ялмап-юткъанлар, энди бизден батлыкъ истеп кельгенлерине бакъсанъ!..

Азиза. Бизим директорымыз — Мустафа Билялович — яш олса да, акъыллы, окъумышлы ве эм де незакетли адамчыкътыр... Энди озь бала-чагъасы акъкъында къайгъырмагъа онъа да вакъты кельди.

Фатиме (сейирджилерге). Четте де баллары бар экен...

Азиза. Белли олгъанына коре, яш адамнынъ баласы олмакъ ичюн онынъ апайы олмакъ керек... (Манълайыны сюрте.)

Фатиме (сейирджилерге). Демек, апайы да бар... Инан, бакъайым, шимдики яшларгъа... Бир афта эвельси меним къызымны къучакълагъан эди. Энди эр шей беян олды...

Азиза. Мустафа Беляловичнинъ кимсеси ёкъ, сизлер онъа ана-баба олурсыз... Мына бу бахшышларны ёллады... (Бохчаны чезип стол устюне кольмек, апай костюми, кофта, потик, явлукъ къоя-эписи ешилъ тюсте!) Сизни ве къызынъызны севгенини ве онъа акъайгъа чыкъмагъа разылыгъынъызны сорай...

Фатиме. Эшиттинъми, бабасы! Мени о сарыагъыз...

Азиза. Багъышларсыз, урьметли Фатиме ханым, сизни дегиль, къызынъызны... Теджрибесизлик эттим, мен биринджи кере къудалыкъ этем даа. Мустафа ве къызынъыз!..

Фатиме. Меним къызым — бу меним къызым! О чет эльден кетирильген донатма дегиль. (Бахшышларны джыйренген киби олып, бирер-бирер къолуна алып, козьден кечире.) О сизинъ Мустафанъыз мен ве меним къызым бакъалардан яратылгъан беллесе керек!

Мемет. Фатиме!..

Фатиме. Сус дедим де!.. Санъа сёз бергенлери ёкъ! Яхшысы, сен мына бу батакълыкъкъа бакъ! Ем-ешилъ, ёсунлангъан гольге бенъзей... Ахмакъ таптым беллейдир даа!..

Азиза. Не дейсиз шу, Фатиме ханым! Тюкянымызда олгъан энъ яхшы шейлерни сайлап-сайлап мен озюм алдым!..

Фатиме. Мен къызымны тиленджи ве быралкъыгъа бермем! Эм сен директорынъа ойле де айт!

Азиза. Олар бири-бирини севелер... Бундан да гъайры къудалыкъ акъкъында озюнъиз айткъан эдинъиз!

Фатиме. Мен о манада айтмагъан эдим!

Мемет. Фатиме...

Фатиме. Сен сусаджакъсынъмы, ёкъмы? (Нишанлыкъ шейлерни джыйыштырып шашып къалгъан Азизанынъ къолуна туттура, Меметке.) Къызынъ да озюнге ошагъан!.. (Азизагъа) Манъа джанынъ агъырмасын, Азиза, амма къызымны мен тек профессоргъа береджем!

Мемет. Тавукъ тюшюнде тары корер...

Азиза шашмалап чыккып кете.

Мемет. Къайда корьдинъ шу профессорны?...

Фатиме. Ерге ятарым, отта янарым, бинъ бир тюрюл тешикке кирип чыкъарым, лякин дегенимден къайтмам — къызымызгъа профессор тапарым! (Кокюс кечире.)

Танъ атмакъта. Мустафа, пысып-гизленип, Эльмазнынъ пенджересине келс.
Пенджере огюндеки алма тереги чечек ачкъан.

Мустафа. Къайнакъ чокъракъ киби апрель

Танъ шавлесин алландырды,
Пенджеренъни ачып бакъчы —
Бааръ сырлы из къалдырды.

О къар дегиль, памукъ дегиль,
Тал-сельбининъ пuffy дегиль,
Этрафларгъа къокъу сачып
Алма-армут чечек ачты.

Бааръ къыздай пек ашыкъа,
Шадлыкъ иле тез адымлай,
Сыджакъ севги атешинде
Чин севдалар юкълап олмай.

Эльмаз, санъа мен ашыкъам,
Эфкъарларым танъ даркъатты...
Сени севдим — мен ашыкъым —
Сенсиз дюнья тарлашты!

О къар дегиль, памукъ дегиль,
Тал-сельбининъ пuffy дегиль,
Этрафларгъа къокъу сачып
Алма-армут чечек ачты!

Бааръ къыздай пек ашыкъа,
Шадлыкъ иле тез адымлай.
Сыджакъ севги атешинде.
Къара севда юкълап олмай.

Пенджерере Эльмаз пейда ола. Мустафа оны къолларына алып ерге къоя.

Бирликте. Эм къар дегиль, памукъ дегиль,

Тал-сельбининъ пuffy дегиль,
Барсын, бутюн ер юзюнде
Багъ-багъчалар чечек ачсын!
Барсын бааръ шай ашыкъсын,
Шадлыкъ иле адымласын,
Сыджакъ севги атешинде
Чин севдалар юкъламасын.

Олар донатмалар яциги устюне чыкъып къучакълашып отуралар.

Мустафа. Догърусыны айт, мени севесинъми?

Эльмаз. Севем!..

Мустафа. Айса, меселени узатмайыкъ, эвленийик.

Эльмаз. Мустафа, джанчыгъым, сен меним анамны билесинъ де! Санъа къуда ёлламакъ агъырмы шу?

Мустафа. Йибердим энди!..

Эльмаз. Алдатмайсынъмы? (Мустафа башыны саллап.) Истейсинъми, сени бир опейим? (Янагъындан опе.) Не вакъыт йибердинъ?

Мустафа. Тюневин, биз кинода экенде...

Эльмаз. Шай десе! Онынъ ичюн анам мени тюневин баштан-аякъ козьден кечирди... Ойле де бакъа, бойле де бакъа... Санки мен биревнинъ къолундан къачып кельгеним...

Мустафа. Ишлер бойле!

Эльмаз. Къудаларынъа анам не деген?

Мустафа. Къувгъан. Мени эвсиз-баркъсыз тиленджи ве быралкъты, ады-ёлу олмагъан бир адам деген. Меним анам да, бабам да бар эди...

Эльмаз. Инкубатордан чыкъкъан демегенине шукюр этмейсинъми?!

Мустафа. Эбет, эбет. Шукюрлер олсун! Сагъ олсун! Билесинъми не, Эльмаз! Айды, ЗАГСке барайыкъ! Анавы донатманы ерлештирейим де, экинджи куню той япармыз!

Эльмаз. Билесинъми не, Мустафа... юрегим февкъуляде бир шей истей. Ну, скажем, алып къачса мени! Сен асыл севесинъми шу мени? (Мустафа онъа тааджипнен бакъа).

Мустафа. Севем... Пек севем!

Эльмаз. Инанмайым!!

Мустафа. Истейсинъми, Отелло Дездемонаны богъгъаны киби сени богъайым?!

Эльмаз. Я не ичюн о гъарипчикни богъуп ольдюрди?

Мустафа. Чешит тюрлю айталар... Пек севгени ичюн, гъалиба.

Эльмаз. Екъ, сен — алып къач! Яхшы бир ат тап да, гедже пенджеремизге кель, сызгьыргъанынънен — чыкъарым!

Мустафа. Шимди атны къайдан тападжанъ! Истейсинъми, достларымдан «Запорожец» я да «Волга» сораыйм?

Эльмаз. Атнен алып къачкъанынъны истейим!

Мустафа. Айды, ат таптыкъ, дейик. Я сонъ?

Эльмаз. Сонъ... дагъларгъа къачарыкъ, чалаш къуарармыз, кийик авлармыз... Романтика!

Мустафа. Насыл чалаш, насыл кийик айванлар шу? Шаштынъмы шу сен!... Романтик!..

Эльмаз. Алельхусус ве февкъуляде бир вакъиа олмакъ керек! Мустафа, джанчыгъым, бир шейлер тюшюнип тапса!

Мустафа. Истесенъ, вертолетчыларнен лаф этейим. Учуп келирик, аркъан ташларыкъ, озюнъ багъланырсынъ, алып къачармыз!

Эльмаз. Мен санъа телеграф диреги дегилим де, вертолетнен ташымагъа! Бар да, ат тап!.. Тапсанъ — сенинъки олурым!

Мустафа. Я манъа передачаны ким кетиреджек?

Эльмаз. Ойле дегенинъ де не?

Мустафа. Ананъ мени суд-суддан юрьсетип, тюрьмелерде чюрютир!..

Эльмаз. Сабагъадже беклерим!.. *(Чапып кете.)*

Мустафа. Ишлерим къартоп, я даа апайым олгъан сонъ нелер косътерир экен?..

Ящик устюнден тюшип, йырлай-йырлай санадан кете.

О къар дегиль, памукъ дегиль.

Тал-сельбининъ пuffy дегиль,

Барсын бутюн Ер юзюнде

Терек-гуллер чечек ачсын!

Барсын баарь пек ашыкъсын,

Шадлыкъ иле адымласын,

Сыджакъ севги атешинде

Чин севдалар юкъламасын!

СЕКИЗИНДЖИ ЛЕВА

Гедже. Ай. Хораз оте. Къарылгъан сесчиклеринен онъа яш хоразчыкълар зиль туталар. Сукюнет. Къаравулларнынъ хурултысы эшитиле. Копек урькюп, авулдай. Тюфеклерини азыр туткъан алда Азиз ве Азиза бугкаларындан чапып чыкъалар. Олар кене фермалар этрафында айлана башлайлар.

Азиз ве Азиза. Тертипни ич бозмаймыз, хызметтемиз,
Танъ аткъандже юкъламай биз юремиз.

Талмай-турмай гедже-кунъдюз

Фермаларны къорчалаймыз.

Къачсын хырсыз, чайпавджылар,

Оларны ич аджымаймыз!

Тынчланынъыз,

Тынч юкъланъыз,

Тавукъ, хораз, чипчечиклер...

Ах, лезетли чипчечиклер,

Олурсынъыз феричиклер!..

Ах-ах, вах-вах!

Чевре-четке эслеп бакъ!

Къаравуллар тахта къора янында бири-бирине якъынлашалар.

Азиз. Яшайышлар насыл, урьметли Азиза ханым?

Азиза. Озюнъиз насылсыз, мухтерем Азиз агъа?

Азиз. Ашны озюнъ пиширесинъ, чамашырны озюнъ ювасынъ. Озюнъ ятасынъ — озюнъ турасынъ. Бу да яшайыш олгъан!

Азиза *(зеджанланып)*. Кир ювгъан машина аладжакъсыз даа!...

Азиз. Эй, Азиза, айтасыз амма о машинагъа аякъ, къол, баш керек! Олмайджакъ,

бир машина сизинъ киби мераметли къадышынь ерини тутармы? Къуда йибереджек олам, не дейсиз?

Азиза. Ёкъ, ёкъ... Йиберменъиз сакъын!.. О яшларгъа ярашыр!

Азиз. Яшларгъа магнитофон керек! Анавы бизим юпбашны алайыкъ — бутюн гедже ящик устюнде отурын чыкты. Не бекледи? Кимни бекледи? Алла бильсин! Отура, отура да кокюс кечирип:

— Азиз агъа, дюрбининъизнен бир бакъсанъыз — тоз чангъытып, бизим та-
рафкъа бир атлы чапмаймы дей. Олян, асфальт ёлда тоз напсын? Онда чапмакъ олур-
мы? Э, эй!.. Ат къайда шимди!.. Ат олса, тюкянларда колбаса толу олур эди!..

Копек авулдыкы эшитиле. Азиз ве Азиза фермаларны долана башлайлар.

Азиз ве Азиза. Тертинни ич бозмаймыз, хызметтемиз,
Танъ аткъандже юкъламай биз юремиз.
Бир анъ биле козь юммаймыз,
Къушчыкъларны къорчалаймыз.
Эндиден сонъ эмеқдарлар
Гъани, Ташмат ве Яшалар
Къавурылгъан тавукъ этин
Тоюн-тоюн бир ашарлар!
Ах-ах, вах-вах!
Чевре-четке эслеп бакъ!

Будкаларына кирелер. Хурулты эшитиле...

Саба. Ачылгъан пенджереве *Фатиме пейда ола.*

Фатиме. Азиз! Азиз! Аз-зиз!

Азиз. Мен мындам! *(Фатимеге тюфегини тиклеп).*

Фатиме. Четке чек!

Азиз. Атмай о... Къач кере айттым...

Фатиме. Бакъчы... Бугунъ не язгъанлар?..

Азиз *(дюрбиннен бакъа)* Ин-террес-ны! Бир шей ёкъ!

Фатиме. Бир шей ёкъ дегенинъ не?

Азиз. Нуль! Бош дегени!

Фатиме. Провокаторлар! Мени пармакъ уджунда ойнатаджакъ оласызмы? Азиз,
бор ал да, яз!.. Юз бинъ язармыз!

Азиз. Мен къара йымырта къозламам — язмам! Бу къошып язмакъ демектир.
«Ленин байрагъы»ны окъуймызмы?

Фатиме. Яз, дейим санъа! Газета окъуй эмиш, бакъса сен оны! Келеджек сене
не газетке, не журналгъа — бир шейге язылмам! Окъуй эмиш!..

*Азиз элине бор ала, тахтагъа келип эски языны силип, 150 000 яза. Сонъ, къол-
ларыны бири-бирине окъалап, ерине къайта.*

Азиз. Яздым!

Фатиме *(тахтагъа бакъып).* Аферин! Машалла! Энди район меркезине барып,
бизге муқияфат язгъанлармы, ёкъмы — билп кель.

Азиз. Баш устюне, ханым! *(Кете.)*

ДОКЪУЗЫНДЖЫ ЛЕВА

Элинге къабарыкъ чантанен Доцент пейда ола. (Йырлай.)

Доцент. Догъгъан локъсаханемде
Лекциялар окъулды.
Меним сабий мийшме
Бешигимде сокъулды.

Хатырымда бир шей ёкъ —
Мен бир сабийчик эдим.
Лякин аят сырыны
Аначыгъымдан бильдим.

Мен алим оламдаым,
Бахыт манъа терс бакъты,
Манъа «Доцент» лагъабып
Сыныфдашларым такъты.

Токътап, бетининъ терини силе.

Доцент. Я бу кумес къайда экен? Окъумыш, медениетли адамны лекция окъу-
магъа ёллайлар, амма «Волга» берип оламайлар. Мен шимди бу инкубаторгъа «Вол-

гада» кельген олсам, бир ерине эки путёвканы къайд этер эдилер. (*Узакъта юрьген Азизни коре.*) Эй, аркъадаш! Э, э — сизге айтам. Тавукъ фермасы nerede олгъаныны айтмазсызмы?..

Азиз (*Якъынджа кельген сонъ Доцентни танып*). Олян, Доцент, къайсы еллер эстирди? Къайдалардан келесинъ, олян?

Доцент. Азиз агъа! Напасыз? Сагълыгъынъыз насыл?

Азиз. Шай, шай достум... Сен кыдыргъан фермада чалышам. Бизге ишке кельдинъми?..

Доцент. Азиз агъа, мени ким беллейсиз шу? Сизинъдже, эки техникум ве учъ институтта нафиле окъугъан экеним де! Мен республикада танылгъан лекторым!

Азиз. Демек, бизге лекция окъумагъа кельдинъ, шаймы? Я санъа фермаларнынъ анги бириси керек? Бизде эки ферма бар.

Доцент. Пек гузель! Демек, экисинден бир ферма япармыз!

Азиз. Не, не? Насыл этип?

Доцент. Очень просто! Эки фермагъа бир лекция окъурум, путёвкаларны исе бир фермада эки кере лекция окъулды деп къайд этермиз. Анълашыламы? Оч-чень просто, акъай! Энди шорбаджыларынъа барып: «Меркезден лектор кельди»,-де. Уйлелик ве акъшамлыкъ емекке ве самимий корюшювлерге азырлансынлар, чап!..

Девамы бар.

СӨЗ БИРИКМЕЛЕРИ

Вай, анам! (Вай, анайым!). Умютсизден шашув, таагжипленюв. севинюв, аджынув, абдырав ве илях. — Сен баланың не олганыңны бильмейсинъ. Чюнки бала догъурмадың. Вай, анайым! Тилиң тутулсын! О айтканың не? — деди Шейде кызып.

Вай, гъарипниң баласы! 1. Ах, заваллы, демек, яш бирисине аджырмакъ. — Сөйденниң беш яшар огъланчыгы юраалмай, тек йылыша. Озю, корьсенъ, о къадар акъыллы!.. — Вай, гъарипниң баласы, не къадар языкъ. 2. Бирисине иланмамазлыкъ косътерип, мыскыл-лен айтылган сөз. Чоравен даяналмады: — Вай, гъарипниң баласы, фукъаре олганың коптенми?! Шимди сендайларына ялан справка берильген вакъыт дегилъ.

Вакъыт созмакъ. (Вакъытны созмакъ). Бир шейли япмакъ истемейип, яваш арекет этмек, беджерильмесини олдукъча чокъкъа бардырмакъ. Машинаныңнынъ тамирин эки афтадан битер. — Ёкъ, къардашым, вакъытны созманъыз, тездже япмакъ керек.

Вакъыт-вакыт. Кимерге бир, базага бир. Апвар джылгъа бою кетти. Вакъыт-вакыт садыйлып туръан къаадаарниң астына кире ве Султанны чагъыра. Синонимлери: ара-сыра, арада бир.

Вакъты-вактында. Бельгиленген, тайин этильген вакъытта. Не алдын чалдырмакъ, не кечикип, не де кечиктирил иш япмакъ, эда этмек. Комбайнджыларнынъ арасында кениш-леген ярышкъа вакъты-вактында екюн чеклип, илерин бригадасъа кочъме Кызыл байракъ такъдим этиле.

Вакъты-саати бар. Бир де-бир шейниң озь муадети бар. Япыладжакъ бир иште, айтыладжакъ бир сөзде не ашыкъмакъ, не де кечикмек олмаз. — Эр бир ишнинъ вакъты-саати бар: совмекниң де, севильмекниң де.

Вакъты-саати кельмек. Бекленильген, къарарлаштырылган вазиетниң, вакъианың, ақиесиниң оладжакъ вакъты якъынлашмакъ яки ола башламакъ. — Халисе апте, сиз нафиле

къасевет этесинъыз. Огълаң олгъан сонъ, аскерлигини япмакъ керек. Вакъты-саати кельгендир, эльбет.

Валланй-билляй! Айткъан сөзюниң, япкъан ишиниң догъру олганына инандырув ичюн айтылган ант-емин ибареси. — Мен... Сизни севем... Валланй-билляй, джан-го-нюльден севип башлагъанымны дуймай къалдым.

Весселям! Башкъа лаф ёкъ, эр шей битти, тамам, тек ойле оладжакъ, демек. — Баба-деси окъумагъан... Кызы баланың ери оджакъ башыдыр. Айтаджагъым шу, весселям!

Видждан азабы чекмек. Япкъан бир ишинъ, арекетинъ юзюнден озюниң акъсыз танып утанмакъ, озь-озюнден мемнон олмаматъ, пешман этип азапланмакъ. — Дюнь озюмни тутмадым, шу тентекни урып, бугюн кунъ видждан азабы чектим. Не керек эди шунъа тиймеге, дейим.

Вуджуттан тюшмек. Арыкъламакъ, азамакъ. — Къайынынъыз толуга бир йигит эди. Оны не олды шу, бойле вуджуттан тюшкен?

Вызыр-вызыр. Сыкъ-сыкъ, тез-тез о якъ-бу якъ юрюшмек, чапышмакъ, къатнашмакъ. Юкю ве енгиль машиналар вызыр-вызыр келип-кечелер. Ич бириси токътамай.

Гемисинде юкю енгиль. Бирисиниң бир меселеге бильгиси аз, терен фикирли дегилъ, аджеми. Джанбеков — Совет укюметинде айып ёкытыр, — деди, амма ильк сөзюнде гемисинде юкю енгиль, къыт экенини озю де бильди.

Гедже демей, кунъдюз демей. (Гедже-кунъ-дюз демей). 1. Даимий суретте, узун вакъыт яки нек сыкъ бир ерге булунмакъ, тапылмакъ, бир ерге яки бирисине кельмек, къатнамакъ. — Амитми? О, гедже демей, кунъдюз демей стадиондан чыкъмай. 2. Эр вакъыт, насыл бир вакъытта олмасын, даима (чолышмакъ, йыр-ламакъ, бир иш япмакъ). Биз къадылар, аскерлеримизни керекли ашайт малларынен те-

мин этмек ичюн гедже демей, куньдюз демей чалыша эдик.

Гедже-куньдюз. Даима, уэльюксиз, токътап-сыз бутюн вакыт. Башымыз тепесинден гедже-куньдюз «И-15», «И-16» кырыджылары учуп турмакталар.

Гедже тюшонде, куньдюз эсинде. Бирисини яки бир шейни ич унутмамак, зияде севмек, эсинден чыккармамак, акылында турмак. Меджит агъа алтын сач Эминечигинин асретинден яна, о онын гедже тюшонде, куньдюз эсинде эди.

Гедженни куньдюз этип. Вакытыны, кучюни аймаган, девамлы суретге чалышмак, иш япмак. Ишчи къадынлар, къартлар ве балалар геджесини куньдюз этип, джебзенин ихтияджыны къанаатландирмек ичюн чалыштылар.

Гонъюль ачылмак. Эфкарын, яныгынг дагыылмак, бир кесерден солъ севинип, шейгенмек «Айтыпмыз, манта» бир «Къайгарма» чалынсын, ортагъа тюшейим! Эфкарым дагылысын, гонъюль ачылсын, бир оюн тешейим! **Синоним:** гонъюль-козюль ачылмак.

Гонъюль олмак. (Биревде, бир шейде). Бирисине яхут бир шейге зияде истегин, авеслигин олмак. Шейх дей: — Игитим, шимди санъа парам екъ ич бермеге. Гонъюль бармы, айт догърусын, бир ай дæ юрмеге? 2. Ичинден бирисин севмек, бирисине самий дуйгулар беслемек. Хатип акъай Фазиленин дюльбер Селимде гонъюль олгъаныны дуйуп, Фазилени онъа бермеге ишандырды.

Гонъюль бол (адам). Сабырлы, чыдамлы, эр олур-олмаз шейге тарсыкъмагъан, эйликли, самий, джумрет адам. Акрам Бекмурадович онъа муляим, йышакъ табнаты, бол гонъюлли бир адам олып корюнди. **Синоним:** бол юркли.

Гонъюль олмамак. Ишесиз, рухсыз, маъзун олмак, ич бир иш япмагъа истегин олмамак. Огълу мындан кочип кеткенден берди Шейденин ич де гонъюль екъ, пек тюшонджели.

Гонъюль котерильмек. Къайгыны, эфкарын дагыылмак, сёнюмек; кейфин ерилмек; жесаретленмек, гъайретленмек, севимек. Дамарларында къан дёнюм чабик-лешти. Гонъюль котерилди. Акъаарынын пармакълары эди сызламай эди. **Синоним:** гонъюль-козюль ачылмак, рухун котерильмек.

Гонъюль кырыкъ олмак. Кесерли, маъзун, къайгылы олмак, рухтап тюшмек. Гъарипнин гонъюль онсыз да кырыкъ, баба эркелевинден марум къалды. **Синоним:** юрегин кырыкъ олмак.

Гонъюль кырылмак. Юрексизлемек, умютсизлемек, джанын агъырмак, пешъ-сизлемек, сёнюмек. Бундан учъ афта зелье екине огълуны арбий хызметке озгартган Халисе аптенин гонъюль бирæз кырылды. **Синоним:** юрегин кырылмак.

Гонъюль осьмек. Бирисинден, бир шейден мемюн олмак, пек яхшы тесир алып гурулламак, рухун котерильмек, севимек. Сыйпай ельчик черенни, опюши татлы, арувдай, Гонъюль осип къабара, сныльмейджек къарувдай. **Синоним:** юрегин осьмек.

Гонъюль раат олмамак. Бирев ичюн, бир шей ичюн раатсыз олмак, къасеветленмек, кесерленмек. Баланы къомшугъа къошып иибердим амма, кене гонъюль раат дегил. **Синоним:** юрегин раат олмамак. **Антоним:**

гонъюль раат олмак, юрегин раат олмак.

Гонъюль токъ (олмак). 1. Къанааткъар олмак, тамамен темин олунгъан олмак, бин шейге ихтияджын олмамак. Анда кызлар чокъ экен, гонъюллер токъ экен. Ич бир шейге оларнын ихтияджы екъ экен. 2. Бирисинден, бир шейден, бир ал ве аркеттен тельюльмек, икраа кельмек — Етер, козюме корюме! Сенден гонъюль токъ эди, — деди.

Гонъюль хош (олмак). Бирисинден, бир шейден мемюн олмак, минетгар олмак — Зейнеп, тур, кызым, агълама. Меним сенден гонъюль пек хош. Муаббет яшанъыз, кызычыгым.

Гонъюль чекмек. (Гонъюль тартмамак). Бирисини, бир шейни бегенмек; бирисине, бир шейге къаршы ичинде бир сувуклыкъ дуймак — Мен сабийимни шу къадынгъа ишанмак истемедим. Нечюндир, гонъюль чекмедим. Эм теден яслиде де ер оладжакъ. **Синоним:** юрегин ятмамак, юрегин тартмамак.

Гонъюль джошмак. Севинчип къозгъалмак, кейфин котерильмек. Онын гонъюль джошып-таша. Учъ айдан берди чин достларынен бир ерде чалыша. **Синоним:** юрегин джошмак.

Гонъюльде олмак. Бир эйлик, бир яхшы шей, бир саван иш япмагъа авеслигъ, истин, истегин олмак. Битам даима айтар эди: — Гонъюльде чокъ иш япмакъ бар, амма, кучюм стмей. **Антоним:** гонъюльде олмамак.

Гонъюльден къопкъаныны (бермек). Мыкъдарыны озюль белгилеп имкяныгъ олгъанына коре озъ истегинден бирисине маъдий ярдым косьтермек яхут джемагъ ярдымына къошулмак. Афаттан зарæр корьгенлерге ярдым топлай эдилер. Эр ким гонъюльден къопкъаныны берди.

Гонъюле кирмек. Севильмек, бегенильмек; бирисине пек яхын, тувгъан киби олмак; яр олмак. Теслим озюнин инсанетлиги, догърулыгы ве муляимлигинен эпимизин гонъюле кирип къалды. **Синоним:** юреге ёл тапмак.

Гонъюль ямак. Бирисини, бир шейни бегенмек, арз этмек, истемек, севмек. — Пек сувсакым, озенге тюшейик. — Лейлянын текалфи Эредженнин гонъюле ягты ве озен боюна тюшип, къанъандже сув ичтилер. **Синоним:** юрегин ятмак. **Антоним:** гонъюль ятмамак, юрегин ятмамак.

Гонъюли алмак. Бирисини яки озюнин агъыр тесир ве ойланы дагытмак, къувандырмак, къайгысыны сиклеттирмек. Мен агъламадым. Аксине, тиземин гонъюли алмагъа тырыштым.

Гонъюли буландырмак. 1. Бирисини фикрине, иш ве ишлювине шубе кирсетмек, экилетирмек. Олар экиси де къудаларнын айткъан киевлери арув кишилер олмгъаныны айтып, Зилханнын юрегини буландырып эдилер. 2. Бирисини озюнден тельюль-дирмек, икраа кетирмек, нефретлендирмек. Мис къокъулы берберини къарардан зияде яткъылыгы, монаксизлиги Баратнын юрегини буландыра.

Гонъюль буланмак. Бир шейден икраа кельмек, джаримек, къускъын кельмек.

Гонъюли котермек. (гонъюли хошламак). Бирисини эгеттирмек, гонъюли ашмамак, рухун котермек. Эп зарури хаста адамнын гонъюли котермектир, — деп Зекне апте.

Синонимлери: юрегини осытюрмек, юрегини хошламак.

Гонъяуни хош этмек. (Гонъяуни охшамакъ). Бирисини севиндирмек, мемнюн этмек, кейфини котермек, зевкъландырмак. «Янгъыз кетип, къош къайтып, гонъяуни хош эттинъыз». **Синоним:** хатрини тапмак.

Гонъяуни кырмак. (Гонъяуни йыкмакъ). Бирисини кедерлендирмек, джаныны агъыр-макъ, умютсизлендирмек. Фазыл Эминеге лаф айтып, ботен ерде онынъ гонъяуни кырды. **Синоним:** юрегини кырмак.

Гонъяуль кырылмак. Биревнинъ лафын-дан, арекетинден яхут юзь алган бир де-бир вакъиадан кедерленмек, джанынъ агъыр-макъ, умютсизленмек, рухтан тюшмек. — Кызым, Эминечигим, сен кимге баш къоштынъ? — деп агълап, о Эминенинъ шай да кырылган гонъяуни даа пек кырыр эди. **Синонимлери:** гонъяульден тюшмек, рухтан тюшмек.

Гонъяуль багламак. Ашыкъ олмакъ, севмек, бирисине ысырмак. «Яр деген сен экенсинъ, козьлеринъден анъладым... Санъа гонъяуль багладым. **Синоним:** гонъяуль бермек.

Гонъяуль бермек. (Гонъяуль къоймакъ). 1. Бирисини севмек, бирисине салимий дуйгъулар бослемек; «урулмакъ», ысырмак. Кызы онъа гонъяуль берген, гъалиба. — Шай десе. Олар-гъа бахт тилейим! 2. Бир ишке, макъсаткъа бус-бутюн берильмек, багъланмакъ, авеслик-нен иш этмек. Абдулла Токъай хаакъкъа садыкъ олмагъа, илим-унерге, медениетке гонъяуль къоймагъа давет эткен нефис эсерлер яратты. 3. Озюнини яки бирисини юреклендирмек, джасаретлендирмек, рухландырмак. Эр кес манъа бакъкъан киби келе. «Екъ, манъа бакъмайлар» — деп озюме гонъяуль берем. Бой-ле сёзлернен гъарип яралыларгъа гонъяуль бере, оларны юреклендире эдим.

Гонъяуль котеринклигинен. (Гонъяуль джошкъуналыгъынен). Севинч ве истекнен; гъайрет ве тырышкъаклыкънен, джан-юректен истеп, арекет этмек. Токъумаджылыкъ фабрикасынынъ ишчилер коллективни коммунистче чалышув арекетини чин юректен, буюк гонъяуль котеринклигинен къаршылап алды. **Синоним:** котеринки рухнен.

Гонъяуль тюшкюнлиги. Рухсызлыкъ, нешъ-сизлик, бирисинден яки бир шейден мемнюн олмаюв алы. Олар ичеридекилерининъ гонъяуль тюшкюнлигине рагъмен, дженкявер рухнен сёйлемеге башладылар.

Гонъяуль эгленджеси. Кегер ве эфкяр дагъытыджы, севиндирджи, шеңлендирджи. Бирисининъ севимли ойнашы. «Къайда къалды, кельмез олды гонъяулнинъ эгленджеси». Фал — яланджы, гонъяуль — эглендже.

Гонъяуль этмек. Бир ишни ялмагъа бирден авесленмек, пек къаныкъмакъ, бир шейден меракъланмакъ, оны ялмагъа ниетленмек.

Гуль киби. (Гульдайын). Пек дюльбер, пек гузель, назик, саф, темиз, яхшы ве ыльх. Бабасынен бир цехте чалыша эдик. Пьянса тентек, гуль киби баланы ташлап, къайдадыр ёкъ олып кетти.

Гунагъа къалмакъ. (Гуна ишлемек). Джинает япмакъ, ашшалакъ этмек, алчакълыкъ япмакъ. — Абайламадым, баланынъ аягъына чай тёкюлип ашланды. Акъсыз ерде, къайнанамны къабаатлап, гунагъа къалдым.

Гунасына кирмек. Бирисине къаршы акъсызлыкъ япмакъ, иснад этмек, ботен айтмакъ. Бирисинден эсассызджа ямаллыкъ шубелен-

чек. — Ёкъ, джаным, бу ойле адамларгъа беъ-лемей, ботен айтып гунасына кирменъиз, — деди Салим.

Гъайры баштан. Янгъыдан, къайтадан, гъайрыдан; башындан башлап. Далъгаланып котерильген тютюн авагъа сингип гъайып олды. Бу ал онынъ тюшюнджелерини гъайры баштан кюзгъады.

Гъайыптан хабер бермек. Оладжакъны эвельден айта бильмек (Чокъусы мыскыл, истиза иле къулланылып). — Бизим хастаханемизнинъ улема экимлери гъайыптан хабер берелер: ахыры не оладжакъны эвельден билелер.

Гъам чекмек. (Гъам емек). Гъам чекип отурмакътан исе, бир тесбирлер кормек, бир чарелер япмакъ керек. **Антоним:** гъам чекмек.

Гъафлет къалмакъ. Алданмакъ, фаркъламамакъ, дикъкъатсызлыкъ этмек, дикъкъаттан къачырмакъ, элмаллыкъ этмек. Онынъ акъкъындан мен озюм келирим. Языкъ, гъафлет къалдым, къачып кетти. **Антоним:** гъафлет къалмамакъ.

Да дегенде. (Да дегендже, да деген). Пек аз вакъытта, шу арада, бир анъ ичинде. Пытакълар арасындан йылан киби супурылып, да дегенде онынъ чиль тепесине барып чыккыты. **Синонимлери:** а дегендже, айт-уйт эткендже, козь ачып юмгандже.

Даа олмагъанда. Башкъа бир чаре тапылмаса, башкъа бир елу олмаса. — Параны къайдан аладжакъсынъ? — О меним ишим, къайдан алам, алырым. Даа олмагъанда, елдан тапарым.

Давулгъа къойып, зурнагъа чалмакъ. 1. Эшиткен ве бильгенлерини тёкмей-сачмай, багъырачагъыра айтып юрмек; масхара этмек, халкъ агъызына тюшюрмек. Бу арада брак меселеси де тюртуп чыккыты. Энди Байрамов мени давулгъа къойып, зурнагъа чаар. 2. Бириси акъкъында сёз, лаф джайратмакъ, ошекле-мек. — Земинени акъайы ташлагъан деген яланни давулгъа къойып, зурнагъа чалгъан сен дегильми эдинъ? Ким ошекчи экен? **Синоним:** ганданагъа къоймакъ.

Давулдан къачып, чокъмаргъа тутулмакъ. Бир истенильмеген алдан чыккып, даа яман алгъа, вазиятке къалмакъ. Кайнама сыджакъкъа чыдаямай Шималге кельдим. Мында исе кятты аяз, узун къыш. — Давулдан къачып, чокъмаргъа тутулган экенсинъ де!

Давулынъ къапыгъа етиштими? Ашыкъчанлыкъ этме, ашыкъма, не аджелс этесинъ?! Токъ-таса шуны, акъыз, даа сорайджакъ шейлерим бар, сабыр эт. Давулынъ къапыгъа етиштими, бойле ашыкъасынъ? **Синоним:** атеш алмагъа кельдинъми?

Дагъда оскен. Незакетсиз, тербиесиз, къаба, табиатсыз. (Арекет ве лафы къабул олунган урф-адет даиресинден четке чыккъан адам акъкъында). Энди отузны кече. Тертип-низм, незакет бильген адам дегиль. Мусafirлернен корюшмедим. Дагъда оскенми, не!

Дагълар-ташлар инълей. (Дагъ-таш инълей). (Этрафтаки зулум ве акъсызлыкълар чыдалмаз дегендеге агъыр ве иргенч. Инъледи Кърымнынъ дагълары-ташлары йыртыджы душманынъ топундан).

Дады агъызынгда къалмакъ. Пек бегенмек, бир иштен, алдан хатиринъ пек хош олмакъ, пек мемнюн олмакъ, акъылынгдан чыккъымакъ. Къардашым кечен сене «Ыссыкъ голь» дераатлангъан эди. Дады агъызында къалса керек, кене анда кетмек истей.

Дады-тузы (ёкь). 1. *Лезетч ёкь, дадсыз, кейфуетсиз.* (Аш-сүв акъкъында). — Ашчы экен! Пиширген ашларынынъ дады-тузы ёкь. 2. *Манасы, эмеги, дегери, кыймети ёкь.* Яшайышта эм адджыны, эм татлыны татмасанъ, язаяткъан эсеринининъ дады-тузы сезильмет.

Дадыны билъмек. 1. *Бир иште ве я бир вазияте къалып къыйналмакъ, замет чекмек, зорлуғыны озь салкъенъе кечирмек.* Тюрмелерде бир гунасыз, ботен яткъан, «сербест» дюньянынъ дадыны яхшы биле. **Синоним:** агъзынъ, пишмек. 2. *Бир шейни, алыи зияде бегенмек, Гурьев хавъярлы шеэр.* Бир кере Арсланбатта раатланувнынъ дадыны билъсенъ, эр йыл андъ кельмек истерсинъ.

Дадыны къачырмакъ. *Къарарыны билъмек; суботте олсун, джемиетте олсун, озюньни тутув сынъырында чыкъмакъ, гевезелик этмек.* Онынъ кимерде бир ичкининъ дадыны къачыргъанына аркъадашлары индемей эдилер. **Синоним:** тузуны къачырмакъ.

Дакъкъада бир. *Арасыны кечирмеген, пек сыкъ, арды-сыры.* Кумюш-далъга назлы-назлы ортышши мор шалына, дакъкъада, бир сыйпап охшай чакъыл ташлы алыны.

Дакъкъасы дакъкъасына уймамакъ. *Вазияти, кейфи, аркетлери тез дегъишип тура; бир къалыпта тургъан адам дегиль.* **Синоним:** саати саатине уймамакъ.

Дакъкъасы паалы. *Бир иш не къадар тез олса, о къадар яхшы, кечиктирилъмеси ич де мумкюн дегиль.* — Арыкъларны пек даи баскъан, темизлетмек керек. Бааръ кельди, бу ишнинъ дакъкъасы паалы.

Дал-фидан бойлу. *Къияфети тюзгюн, индже белли, гузель эндамлы.* Бизде бойлу, гузель эндамлы къызларгъа эвель-эзельден дал-фидан бойлу деп кельгенлер.

Далгъаларгъа аш олмакъ. *Сувда, дегъизде богъулып олмакъ.* — Эр кес омюрини къарада кечиргенде, сенинъ сувгъа ынталгъанынъа шашам. Далгъаларнынъ ашы олмакъ истейсинъми?

Дамгъа чыкъса, ерде къаладжакъ папучы ёкь. *Малсыз-мулксыз, кимсесиз, фукъаре.* Эвлемек дей. Ёкь, ич оладжакъ шей дегиль. «Барыня»сы да ким я, дамгъа чыкъса, ерде къаладжакъ папучы ёкь бир къыз, кимсесиз.

Дамна урмакъ. *Паралл олмакъ, инсульттен къыйырдамай къалмакъ.* Къайнана деген имансыз... Дамна урып, чарпсын да, къолу-аягъы тартышсын!

Дадсыз (адам). (Дадсызнынъ бири.) *Гевезе, аскъыджы, саламасакъыз, алякъ адам.* — Сентин корьдим, бир саат башымы тутты. Саргъуш эди, гъалиба. Дадсызнынъ бири экен.

Дар-дюньяда. *Бутюн дюньяда, бутюн алемде, бу омюрге.* Чолпан исе анасынынъ дар-дюньяда бир къызы, козчиклери зейтундай, янакълары къырмызы.

Дариси башыныызгъа. *Бирисинде олгъан яхшы бир вакъиа киби эйиликнинъ башкъасында да олмасыны истев.* эйилик джорав. Нефизе: — Эйилигиниз хайырлы олсун! (Фатма: — Сагъ олунуыз, дариси сизлерге олсун! Юрь отурынъыз.

Дарисине огърамакъ. *Бирисининъ башына кельген феляетке ве белялы алгъа бегенер агъыр вазиятке тюшмек.* Аз къалды Эскендер де бабасынынъ дарисине огърайджакъ эди, аякин дагъгъа къачты.

Де налына, де мыхына. *Сёзюнде турмагъан, бургъучлай берген, къатты бир фикир саиди олмагъан адамгъа айтыла.* Ремзи дызман йигит

деп макътагъан сен дегиль эдинъми? Де налына, де мыхына ургъанынъ, не? **Синонимлери:** Де ой ис, де бой ис, къа эниче, къа боюнъ.

Деай этип. *Гъайретиси, бутюн кучюньни берип аркет этмек.* Шу ерде ыргъат яры гедже-гедже бир даа деай этип чалыша.

Дев адымларпен. *Пек тез, пек суръатлы ве чабик, яни чешит вакъияларнынъ, адиселернинъ осюви, илери леви хусусында.* Мына олар энди еди километр узунлыгъындаки киналны кязып, топракны чыкъарып, дев адымларпен адымламакъгъалар.

Дев киби. (Дев къадар). *Къарарсыз балабан гакъатлы, сагълам.* Онынъ чагъындаки дев киби йигитке «пожарник» олып, къаланча кольгесинде гизленип ятмакъ айып дегильми?

Деве минареге чыкъкъанда. *Ич де олмайджакъ бир шей, иш муддети тайин этилип олунмагъан, яни ич бир зман олмайджакъ шей.* — Нури биология илимлери кандидаты оладжакъ ола экен. — Сен де инандынъми? Деве минареге чыкъкъанда, о да кандидат олур. **Синоним:** ольме эшегим — арна, кемсджекте — курпе.

Деведен къулакъ. *Буюк шейдегъ энъ кучюк бир къысмы.* Буюк ишке пек аз иссе къошкъан, яки япылгъан чокъ иш ичюн пек аз иссе алгъан: уфачыкъ, пек джужий. — Премияны бизим умумий ишимизге бердилер. Аякин Амит буюк пайыны озюне алып, бизге деведен къулакъ туттырды. **Синоним:** Бирьядон бир къатре.

Девирли кечмек. *Урьмет, сыйгъысы, дегери, итибары эскильмек, тюшмек, моттан чыкъмакъ.* **Синоним:** пылдызы сенмек.

Девран сюрмек. *Зевкъ-сефанис, шенъликнен, ич бир къайгысыз вакъит откъитмек, омюр кечирмек.* «Не чамашыр ювум мен, не эв бакъам, утюлеймен къоджама явалыкъ, кольмек. Иш олгъанда керек де девран сюрмек.

Дегеним деген. *Сёзюнден къайтмамакъ, дегенинде турмакъ; ич шубеси той едир, догърудыр, деп къатгистлик косьтермек.* Къыз эски талапларыны огте сюрген. — Дегеним дегендир! — деп мерамындан вазгечмейдженин билъдирген. **Синонимлери:** айткъаным айткъан, эткеним эткен.

Дегенинде турмакъ. *Озь къарарынъны, истинъни, фикиринъни себат ве талапчанлыкънен омюрге кечирмек, япамаи деген шейинъни ялмакъ.* Онынъ къарардан зияде инанмен турмасы, озь фикиринден донмейдженин косьтере эди. Эм о дегенинде катый тургъан адам. **Синоним:** дегениндегъен дегимек.

Дегери ёкь. *Пек яхшы, пек дегерли, яхшыдан да яхшы; джадан азиз, энъ севгили, энъ сайгъылы.* — Бу аджайип бир китап, мытлакъа окъу, дегери ёкь бир эсер! **Синонимлери:** кыймети ёкь, дегерсиз.

Дегирменше сув къуймакъ. *Онынъ мукъайтсызлыгъы яки анъламаювы истиджесинде, сезю яхут ишинен, аркетинен башкъасына, эскериге къаушы яки дуньман тарифкъа ярдым этмек.* Кулак дегирменше сув къуйтгъан Фазылынъ ишини бакъмакынъ башкъа топлашувгъа къалдырдылар.

Дели-диване (олмакъ). *Бирисини зияде сенмек, оны ашыкъ олмакъ.* Хуфжурсынъ сен! Пешиндегъ эки къадын дели-диване олып юрдлер, озюньни сыкъмайсынъ. 2. *Бир шейинъ, ишинъ авескъары, севдасы олмакъ; бир макъсаткъа, ишке пек берильмек, урулмакъ.* — Эр кунъ футбол ойнойсынъыз, эндебаркъта дегиналкъ. Энди футболгъа дели-

диване олдың! 3. Къаарь-къасеветинъ сынъыры олмамакъ, зияде яныкълап эеджанланмакъ. Алимни къыдыргъан адамлар «ёкъ» джевабынен къайтып кельдилер. Сара дели-диване олып, азбарда бир озю серсерийленип юрьди.

Делиден догъру джевап. Фикиринъни ялгызламадан, хатыр-гонъюль саймайып, догърудан догъру, олгъаны киби айтмакъ. — Меним ёлбашчылыгъым алтында чалышмагъа разысызмы? — Делиден догъру джевап — бу ишни бегенмейим. Сизнен чалышмагъа да истемейим.

Делиликке урмакъ. Озюньни бир шейден хабери олмагъан, анъламагъан дели киби косъ-термегс ынтылмакъ. Камо Берлин апсханесинде олжон делиликке урып, андаки бутюн къатты сынаваргъа къараманджа чыдап, азатлыкъкъа чыкъа билъди.

Денъемеси бедава. Мытлакъа бекленильгени, айтылгъаны кибидир; ич шубе ёкъ; илле ойле олып чыкъар демек. — Сен къумгъа къошуладжакъ цементни хырсызлайсынъ. Денъемеси бедава, тешкерип бакъайыкъ, торбанъда къач кило цемент бар экен?

Денъизде бир тамчы. Эмиетсиз дереджеде аз, сезильмез дереджеде кучюк; буюк яки чокъ шейден алынма бир зерре.

Дерт чекмек. 1. Сагъалмаз хасталыгъынъ олмакъ, сийрек хасталыкъкъа огърамакъ. Дерт чекмек пек агъыр шей. Къартанам да эки йылдан берли юралмай. 2. Къайгы-къасеветтен янып-йыкълмакъ.

Дертке дерман тапмакъ, тапылмакъ. Эзиет вс яныкътан, ажынылыр алардан къуртулуп тапмакъ, яки тапылмакъ. — Айтчы, къаргъым, не арзунъ бар? Акъ къадипли менден дертке дерман тапар! Синонимни: *Дердине дерман олмакъ.*

Дертке къапылмакъ. (Дертке тутулмакъ) 1. Бир фикирге, бир ниетке, макъсаткъа берильмек, онынъ севдасы олмакъ. 2. Сагъалмаз бир хасталыкъкъа огърамакъ, хасталымакъ. чыкъымсыз къаарь-къасеветке къалмакъ. Селиме татанъыз кооператив эвден бир квартира алмакъ истей. — Э-э, онынъ бу дертке тутулгъаны чокътан.

Дердинъ сёкюльмек. Рухан язылмакъ, къаарь-къасеветтен бошанмакъ. Матвей Петрович огълу тапылгъан сонъ, бам-башкъа адам олып кетти. Бутюн дерди сёкюльди.

Дерди тутмакъ. Эпилепсия хасталыгъынъ къозгъалмакъ, эпилепсия яки приступ невбети кельмек. Къыз хаста экен. Дерди туткъаныны бильмей эдик. Бир кунъ бирден йыкълып, дерди тута башлады. Пек абдырадыкъ.

Дердинден ольмек. 1. Бирисине, бир шейге, бир арзугъа бутюн барлыгъынънен къапылмакъ, онынъ севдасы олмакъ. Гузельнинъ дердинден ольсем де мен, куль олмам. 2. Бирисини, бир ерни чыдалмаз дереджеде сагъынув. Экинджи аскер дей: — Эвимден чыкъкъанда меним ки сёз берди. — «Кельмесенъ, олерим дердинден беклерим тек сени, билъ», — деди.

Дердинъни ачмакъ. (Дердинъни сёкмек). Озюньни къыйлагъан ой ве къайгыларынынъ бирисине айтып бошанмакъ, рухан язылмакъ. Эсма-Шерфеге ичиндеки дердини ачып, зарлангъан къадын Мемет челебининъ анасы Кя-тибе эди. Синонимни: *дердинъни тёкмек.*

Дердини чекмек. 1. Бир шей хусусында, бирев ичюн кедерленмек, девамлы суретте къайгырмакъ, раатсызланмакъ. О, аля бугунъ достуныпъ башына кельген агъыр фелякетнинъ дердини чекмекте. 2. Асрет олмакъ; бирисининъ, бир шейнинъ тюшкюн олмакъ. — Огълумы эки йылдыр, коръмедим. Асретлик чекмек пек агъыр, къызым.

Янъы китаплар

«УЛУ ТАНЪ»

Гъафур Гъулам адына эдебият ве саныат нешриятында къримтатар тилинде дердж олунгъан «Улу танъ» адлы бу шиирлер джыйынтыгъы Улу Октябрь социалист революциясынынъ 70 йыллыгына багъышлангъан.

Китапкъа корюмли совет шаирлерининъ эсерлеринден пумюселер кирсетильген. Айны вакъытта джыйынтыкъта З. Джавтобели, Гъ. Булгъанакълы, Р. Мурад, Р. Халид, Ю. Темиркъая, Джеванре, Ч. Али, Дж. Аметов, Л. Сулейман, С. Эмин киби уйкен несиля шаирлери эм де эдебиятымызгъа алтмышынды сенеелери келип кирген ве яш шаирлерининъ Ленин, Октябрь, Ватан, ишчи сыныфы акъкъындаки шиирлери басылгъанлар.

«САФ ЮРЕКЛЕР» — РУС ТИЛИНДЕ

Белли эдибимиз Юсуф Болатнынъ «Саф юреклер» романы алтмышынды йылларнынъ башында ана тилимизде айрыджа китап олып чыкъкъан эди. Джекентен сонъки тикленюв йылларында федакярлыкънен чалышкъан совет адамларынынъ яшайышларыны бедний образларда косътерген бу роман якъында Москвада «Советский писатель» нешриятында, рус тилинде айрыджа китап оларакъ басылып чыкъты. Эсерни рус тилине Александр Зырин терджиме эткен.

Китапнынъ редакторы Эмиль Амит. Китап 30 бинъ нусхада чыкъты.

Топ оюны

(БАЛАЛАР СЮИТАСЫНДАН)

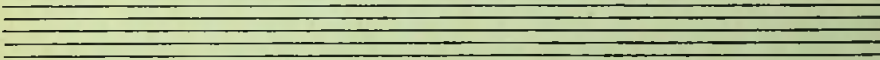
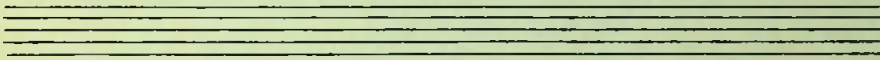
Мерзие Халитованың музыкасы.

Allegro

f

mf

f

АВТОРЛАРЫМЫЗ АКЪКЪЫНДА

• **Нузет УМЕРОВ** 1934 сенеси Симферополь шеэринде догъды. А. М. Горький адына Эдебият институтыны битурди. КПСС азасы. Озбекстан ССР Юкъары Советининъ депутаты. «Ленин байрагы» республика газетасынынъ редакторы олып чалыша. Балалар ичюн язган «Шакътерлар шеэрчиги», «Эски штольнянынъ сыры», «Балалар, сизлерни неге огреттилер?», «Тосунчыкъларга бахшыш», «Къараман олмакъ истейим», «Акъ алтын» акъкында масал», «Шиирлер», «Сырлы чечек» киби китаплары, «Ахангарлар вадиси» романы чыкты. Озбек, къазакъ, татар язиджыларынынъ бир чокъ эсерлерини рус тилине чевирди. Озбекстан ССР Юкъары Совети Президиумынынъ Фахрий ярлыгынен мукафатланган. СССР Язиджылары бирлигининъ азасы.

• **Билал МАМБЕТ** 1935 сенеси Кърым областынынъ Судакъ районындаки Къоз коюнде догъды. Самаркъанддаки Совет кооператив тижарети институтыны битурди. 1965 сенесинден бери «Ленин байрагы» газетасынынъ редакциясында чалыша. «Ягъмур», «Папий голю», «Анамынъ тюркюси», «Баарь нагъмелери»,

«Тылсымлы сандыкъ», «Медиханынъ тайчыгы», «Тепемизде кунеш», «Япракъ устюнде тамчылар», «Дагъ лялеси» киби назм китапларынынъ муаллифи. СССР Язиджылары бирлигининъ азасы.

• **Люциан Ипполитович КЛИМОВИЧ** 1907 сенеси Къазан шеэринде догъды. 1929 сенеси Ленинград университетининъ тарих-лингвистика факультетини битурди. Тенкъид ве эдебиятшаслыкънен огъраша. «Шаркъта социалистик къурумы ве дин», «Чар Русиясинде ислям», «СССР халкъларынынъ эдебияты» (алий окъув юртлары ичюн 2 томлыкъ дерслик), «Совет Шаркънынъ тарихындан», «Асабалыкъ ве земаневийлик», «Тарихчылыкъ, гъаевийлик, усталыкъ», «Къуран, онынъ келип чыкъувы ве мифология», «СССР халкъларынынъ эдебияты» (орта мектеплер ичюн хрестоматия. 1946 сенеси язылган. 1947, 1959, 1971 ве 1987 сенелери къайтадан нешир олунган) ве бир чокъ дигер китапларнынъ муаллифи. Профессор. СССР Язиджылары бирлигининъ азасы. РСФСРде нам къазанган медениет эрбабы. Москвада яшай.

ТЮЗЕТЮВ

«Йылдыз» журналынынъ бу йыл 4-нджи санында басылган композитор Э. Налбандовнынъ «Прелюдия» нотасыны ерлештиргенде янълыш къачырылган. Нотанынъ 3-нджи саифесинде юкъарыдаки 1-нджи ве 2-нджи нота сатырлары (нота сатыры эки ёлакътан ибарет олып, кенарындаи буюк тырнакънен бирлештириле) 4-нджи саифедеки экинджи ве учунджи нота сатырлары арасына къоюлып иджра этильмек керек.

На крымскотатарском языке. «Йылдыз» № 6 («Звезда» № 6).

Орган Союза писателей Узбекской ССР.

Ордена Трудового Красного Знамени типография Издательства ЦК КП Узбекистана.

Ташкент — 1987.

Техникий редактор А. Сеногулов.

Корректор З. Эреджепова.

Рессам Ремзи Алиев.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муаллифине къайтарылмаз.

Редакциянынъ сымарышы олмадан япылган терджимелер къабул этильмей.

Басылувга 22.10.87 с. берильди. Басылувга 07.12.87 с. рухсет этильди. Р-00824. Кягъытнынъ форматы 70×108¹/₁₆. Юксек басма. Шартлы матбаа табагъы 12,6. Физ. табагъы 9. Нешрият-эсап табагъы 13,5. Тиражы 6657. Сымарыш 2130. Фияты 80 к.

Условных печ. л. 12,6, физ. л. 9. Уч-изд. л. 13,5. Зак. 2130. Основан в 1980 г.

Адресимиз: 700000, Ташкент шеэри, Ленин проспекти, 41-нджи эв.
Телефонлар 33-41-91, 33-83-63, 33-28-36.

5-112

Фияты 80 капик.

Индекс 75298.